

Олена
Прищепна

МІСТА ВОЛИНІ

у другій половині XIX -
на початку XX ст.

УДК 94(477.8) ” 18/19 ”
ББК 63.3 (4Укр)5
П 77

*Рекомендовано до друку вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 9 від 30. 04. 2010 р.)*

Рецензенти:

- Л. В. Баженов**, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету, директор Центру дослідження Поділля Інституту історії України НАН України;
- Ю. І. Макар**, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;
- В. С. Шандра**, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України

Прищеп О. П.

П 77 Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. –
Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.
ISBN 978-617-515-028-3

Монографія присвячена дослідженню міст Волинської губернії у складі царської Росії другої половини XIX – початку XX ст., які пов'язані з важливими трансформаціями, викликаними проведенням реформування у межах царської Росії та початковим етапом модернізації суспільства на шляху переходу від традиційного аграрного до сучасного урбанізованого.

Простежені темпи урбанізаційних процесів та з'ясовані причини їх відставання у порівнянні з іншими регіонами підросійської України. Головну увагу приділено соціальній та національній структурі міського населення, ролі соціально-економічних процесів пореформеної доби у формуванні центрів ділового життя на Волині. Доводиться дієвість органів самоврядування в організації міського господарства, плануванні і забудові міст, а також зусиль громадських структур та підприємницького класу у формуванні соціального та культурного середовища міст.

Для науковців, краєзнавців, студентів, усіх, хто цікавиться минулим України.

УДК 94(477.8) ”18/19 ”
ББК 63.3 (4Укр)5

ISBN 978-617-515-028-3

© Прищеп О. П., 2010
© Луц В. Д., ілюстрації, 2010

Всуп

Одним із важливих і традиційних напрямків досліджень у світовій та вітчизняній історичній науці є урбанізаційний процес як частина і певний критерій цивілізації. Оскільки цей процес насамперед передбачає розвиток міст та навколomisських структур і елементів, проблема міста викликає постійний інтерес у дослідників на різних етапах розвитку історичної науки. Адже міста відіграють визначальну роль у розвитку державотворення, виконуючи при цьому політико-адміністративні, соціально-економічні та культурні функції. Науковці неодноразово звертали увагу на процеси розвитку міст України у другій половині XIX – на початку XX ст. Насамперед цей період пов'язаний із важливими трансформаціями, які були викликані проведенням реформування у межах царської Росії.

У розрізі окремих територій України урбанізаційному процесу були притаманні певні регіональні особливості, які поки що вивчені недостатньо. Розгляд міської проблематики в межах окремого регіону в Україні дає можливість вивчати ці процеси більш поглиблено, всебічно, виявляючи місцеві особливості. Одним із таких регіонів, де урбанізаційний процес у пореформену добу досліджений недостатньо, є історична Волинь (у межах колишньої Волинської губернії). Як відомо, в середньовічну добу цей історико-географічний регіон відзначався високим рівнем урбанізації, а в період, що розглядається, тут нараховувалося 12 міст і 141 містечко.

Систематизовані матеріали, які висвітлюють різні вияви міського життя на Волині в пореформеній період, дозволяють дослідити загальні закономірності урбанізаційних процесів в Україні та їх регіональну специфіку, пов'язану з особливостями історичного розвитку цього регіону. Так, наприклад, тут 5 міст і 118 містечок продовжували залишатися приватновласницькими, що впливало на темпи розвитку цих поселень. Узагальнення та наукове осмислення матеріалів з історії волинських міст другої половини XIX – початку XX ст. дає можливість чіткіше простежити шляхи національного відродження в Україні, що розпочалося у XIX ст. Міста як вогнища відродження нації, національної свідомості продовжують відігравати свою роль і в нашому сьогоденні.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів та наукових розвідок відтворити

історичний процес розвитку міст Волині, показати роль і значення їх у цьому регіоні України і визначити їх місце в системі інших міст Правобережної України. Поставлено завдання простежити динаміку чисельності міського населення, дослідити соціальну і національну структуру міського населення, охарактеризувати розвиток промисловості, торгівлі та банківсько-кредитної системи, вивчити діяльність міських органів управління, з'ясувати особливості планування і забудови міст, висвітлити соціальне та культурно-освітнє середовище.

Об'єктом дослідження став історичний розвиток волинських міст у другій половині XIX – на початку XX ст. Предметом дослідження обрана сукупність демографічних, соціально-економічних, етнонаціональних показників, які відображають розвиток волинських міст, а також суспільне та культурно-освітнє середовище міського життя.

Хронологічні межі монографічного дослідження окреслені другою половиною XIX – початком XX ст. – з моменту початку впровадження реформ державною адміністрацією Російської імперії до Першої світової війни, з початком якої спостерігається ріст негативних тенденцій у всіх сферах міського життя на Волині.

Територіальні межі роботи визначаються територією Волині у межах Волинської губернії царської Росії, яка була утворена наприкінці XVIII ст. Однак лише на початку XIX ст. остаточно визначився її адміністративно-територіальний устрій, згідно з яким вона була поділена на 12 повітів. Центром губернії був затверджений Житомир. Із незначними змінами такий адміністративний поділ губернії проіснував до початку XX ст. Вона займала територію сучасних п'яти областей України, а саме Волинської, Рівненської, північної частини Хмельницької і Тернопільської та західної частини Житомирської.

У пропонованій книзі розвиток міст Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. розглядається через призму соціально-економічних процесів, породжених реформами 60-х рр. XIX ст. У науковий обіг вводиться систематизована інформація про 12 офіційних волинських міст та найбільш значні містечка із залученням даних, здобутих автором у вітчизняних та зарубіжних архівах. Використання нових історичних джерел дозволило простежити динаміку розвитку міст та виявити особливості впровадження реформ на прикладі одного з регіонів України. Глибоко проаналізовано, зокрема, таку своєрідну групу поселень, як приватновласницькі міста. Широке залучення статистичних даних дозволило автору детально розглянути особливості різних виявів міського життя на Волині у зазначений період, провести класифікацію і типологію міських поселень, а також здійснити періодизацію їх розвитку.

Обґрунтування загальних закономірностей розвитку волинських міст у руслі урбанізаційних процесів в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. та виокремлення ряду його особливостей, обумовлених соціально-економічними обставинами та правовою базою, дозволило розглянути

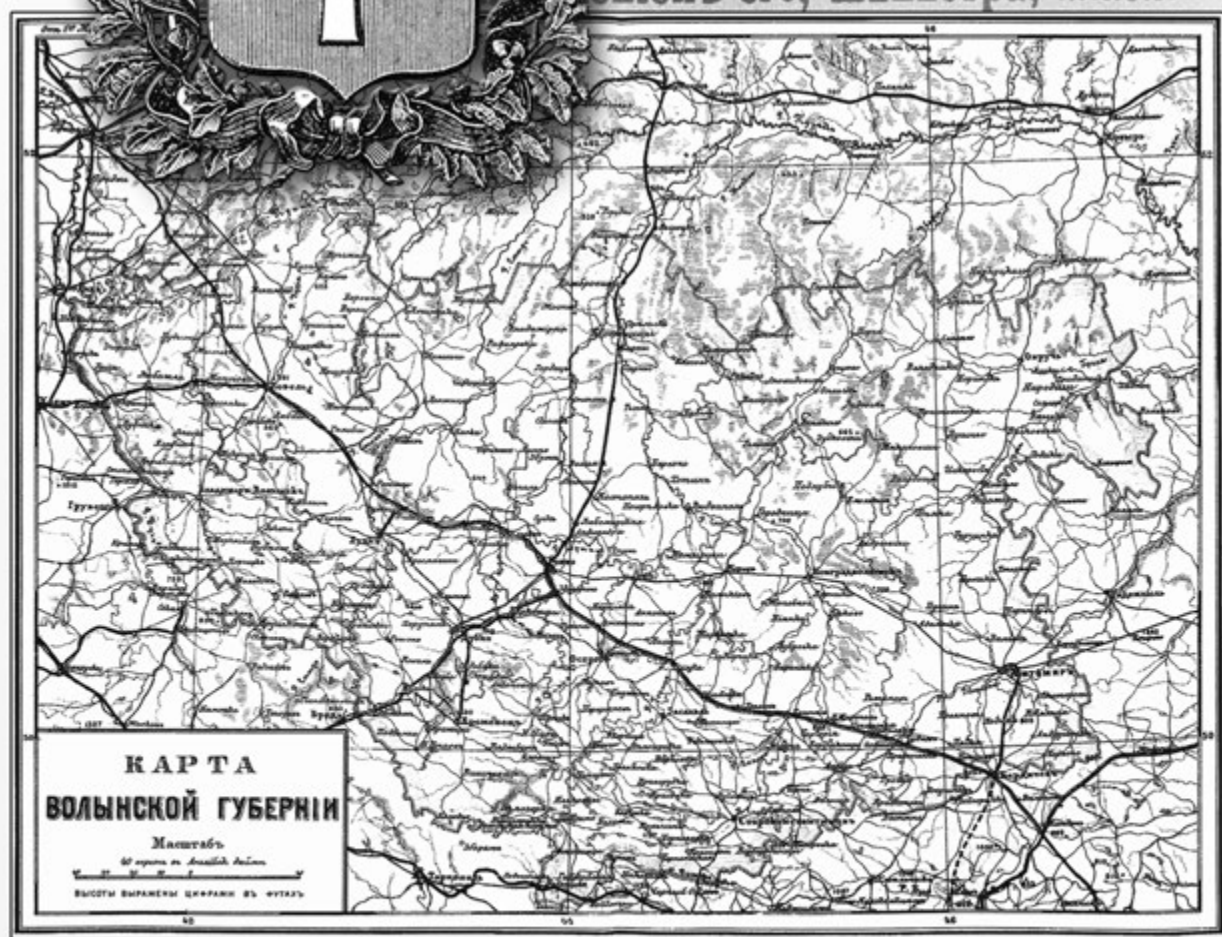
найважливіші ознаки міст і запропонувати критерії оцінок міських поселень стосовно доби промислового капіталізму в Україні.

Автор вважає за приємний обов'язок подякувати колективу науковців кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (завідувач кафедри – доктор історичних наук, професор О. В. Добржанський) та науковим співробітникам відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України (завідувач відділу – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАНУ О. П. Реєнт), чий критичні зауваження, висловлені під час обговорення основних положень цієї праці на засіданнях указаних наукових підрозділів сприяли її структурованості та поглибленню змісту. Окрему подяку висловлюю кандидату історичних наук Т. І. Лазанській, доктору історичних наук В. М. Ботушанському та доктору політичних наук Н. Ю. Ротар за підтримку автора у її наукових пошукуваннях.

Щиру подяку автор висловлює Рівненському обласному краєзнавчому музею (директор О. С. Булига), Державному архіву Рівненської області (директор М. І. Григорук), міській громадській організації Товариство колекціонерів «Антикваріат давнього міста» (голова О. Д. Литвинчук), а також директору антикварного магазину «Aquatius» В. А. Пономаренку за надані рідкісні ілюстративні матеріали.

54640.—Апрѣля 29. Высочайше утвержденное мнѣніе Государственнаго Совѣта, опубликованное 6 Іюня.— О примѣненіи Городовою Положенія 16 Іюня 1870 года къ городамъ Западныхъ губерній.

Государственный Совѣтъ, въ Соединенныхъ Палатахъ Государственныхъ Законовъ и Государственной Экспедиціи, въ Сессіи Государственнаго Собранія, рассмотрѣвъ предположенія Дѣла о примѣненія 16 Іюня 1870 года къ городамъ Западныхъ губерній и соглашаясь въ мнѣніемъ его, Министра, мнѣні-

городамъ упомянутыхъ выше губерній въ тѣхъ

РОЗДІЛ 1

Історіографія та джерела

Проблеми становлення і розвитку міст викликають постійний інтерес у дослідників на різних етапах розвитку історичної науки. Цей напрямок досліджень є одним із важливих і традиційних у світовій та вітчизняній історичній науці. Урбанізаційний процес насамперед передбачає розвиток міст, навколomisських структур і елементів, до того ж він розглядається як частина і певний критерій цивілізації. Особливої ваги ця проблематика набуває у зв'язку із вивченням переломних періодів історії України, зокрема другої половини XIX – початку XX ст. Адже в цей час на її землях, які перебували у складі царської Росії, відбувалося суспільно-політичне реформування, а упродовж десятиліття, що передувало Першій світовій війні, як і інші регіони Російської імперії, українські губернії швидко просувалися у напрямку модернізації. Окреслити деякі особливості цього процесу в окремих регіонах України, і зокрема Волині, який призвів до утвердження капіталістичного способу виробництва, дозволяє звернення до проблем, пов'язаних із розвитком міст.

Історіографічний доробок досліджуваної проблематики досить істотний. Під різним кутом зору нею займалися як дослідники XIX – початку XX ст., так і вчені радянської доби, зарубіжні історики. Особливо плідно розробляють регіональну історію сучасні українські краєзнавці та історики.

Умовно історіографію проблематики волинських міст можна поділити на чотири періоди: 1) друга половина XIX – початок XX ст.; 2) 20–30-і рр. XX ст.; 3) 40–80-і рр. XX ст.; 4) 90-і рр. XX ст. – початок XXI ст.

Перший період характеризують дослідження та публіцистика переважно краєзнавчого характеру. Із досить численної групи краєзнавчих нарисів щодо окремих міст Волині, які друкувалися як на сторінках місцевої періодики, так і окремими виданнями, варто виділити праці А. Сендульського, В. Переговського, Т. Стецького, Т. Вержбицького, Н. Зуця, М. Теодоровича [165–168; 159; 523; 201; 268; 472–475].

Використовуючи описовий підхід до висвітлення подій і фактів з історії окремих волинських міст від часу їх заснування і аж до другої половини

Микола Теодорович

Титульна сторінка праці М.Теодоровича "Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии". 1888 р.

XIX ст., названі автори зуміли передати власні враження і спостереження стосовно їх загального вигляду і стану у пореформену добу. Цінними для нас є завершальні фрагменти їх робіт, не позбавлені деяких критичних елементів аналізу сучасної для авторів дійсності.

У історіографічному плані певний інтерес для нашого дослідження складають і перші серії краєзнавчих нарисів про волинські міста, опубліковані в другій половині XIX – на початку XX ст. М. Трипольським, М. Теодоровичем, К. Вітте [477; 467–471; 207–211]. І хоча їх об'єднує спільний для авторів задум популяризації історії міст Волині, послідовно викладеної ними аж до другої половини XIX ст., найбільш сумлінним видається доробок М. Теодоровича. Як викладач Волинської духовної семінарії, який, починаючи із 80-х рр. XIX ст. був залучений до складання церковно-історичного і статистичного опису Волинської єпархії, М. Теодорович широко використовував у своїх дослідженнях місцевий статистичний матеріал, а також відомості, отримані від місцевих священиків. Саме тому його розширені нариси про повітові міста і старовинні містечка Волині, опубліковані в п'ятитомному виданні «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии», не втратили значення й до сьогодні.

Окремий сегмент розглянутого історіографічного періоду пов'язаний із публікаціями про волинські міста, вміщеними на сторінках енциклопедичних видань як під окремими рубриками, так і в загальних матеріалах, присвячених історії Волині. Якщо у вище вказаних краєзнавчих працях головна увага приділялася давній історії волинських міст, то довідкові матеріали про них, які публікувалися в Енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона висвітлюють насамперед історію міських поселень пореформеного періоду. До того ж анонімними авторами широко використовувався місцевий статистичний матеріал, уміщений у пам'ятних книжках Волинської губернії, а також доробок найбільш авторитетних волинських краєзнавців Л. Рафальського, А. Сендульського та деяких інших [212; 248; 258; 273; 301; 317; 346; 392; 393; 397; 441; 450; 457].

Скрупульозний підхід до відбору і подачі матеріалу з історії міст Волині та широке залучення статистичних матеріалів, які стосуються другої половини XIX ст., вирізняє і публікації, вміщені у визначній пам'ятці польської краєзнавчої літератури – 15-томному виданні «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» [508–514; 517–520]. Зазначимо характерне для цього видання детальне висвітлення історії тих міських населених пунктів Волині, які продовжували перебувати у приватній власності представників польських шляхетських родин. У цьому відношенні варто послатися на статті Ю. Кшивіцького про Острог, Славути та Заслав [513; 511; 512].

Певне значення для дослідження мають узагальнені праці з історії Волині місцевих краєзнавців Т. Стецького, Л. Рафальського, М. Петрова та І. Малишевського, С. Каретнікова [521; 522; 163; 164; 402; 290].

Чіткіше окреслити окремі аспекти міської проблематики Волині як одного із регіонів царської Росії дозволила низка праць наукового та публіцистичного характеру, що з'явилися наприкінці XIX – на початку XX ст.

Незважаючи на вузьку тематику роботи Ю. Янсона, присвячену стану хлібної торгівлі на Волині у XIX ст., вона заслуговує на увагу саме тому, що на основі поданих у ній матеріалів можна зробити висновок про те, яку важливу роль у житті Острога, Рівного, Луцька та деяких волинських містечок продовжувала і у другій половині XIX ст. відігравати торгівля хлібом [502].

Подана в історико-економічному нарисі П. Андрєєва детальна характеристика залізничних ліній, що входили до складу Південно-Західних

Микола Трипольський.
Активний діяч Волинського
церковно-археологічного товариства

К. де Вітте
Авторка краєзнавчих нарисів про міста
Волині

залізниць, зосередила нашу увагу на визначенні місця Волинської губернії у сполученні зернових українських губерній із портами Чорного та Азовського морів і сухопутними західними кордонами царської Росії, а також із центром імперії – Москвою – і столицею – Санкт-Петербургом [170]. І хоча автор спеціально не ставив за мету розглянути вплив цієї магістралі на розвиток міст, викладений ним матеріал послужив основою для формулювання наших висновків про те, що виникнення нових міських поселень значною мірою було пов'язане з обслуговуванням залізниць.

Аналіз стану губерній Правобережної України за даними перепису 1897 р., який одним із перших був проведений Л. Личковим, охоплює і розгорнуто характеристику Волині та її міст [341]. І хоча глибина та всебічність розглянутих у цій публікації статистичних даних, на наш погляд, недостатньо повна, висловлені ним сумніви щодо правильності проведених розрахунків міського населення, виходячи винятково із адміністративного поняття міста, видаються цілком слушними.

Цікаво, що вказане твердження він обґрунтовує на прикладі таких значних у торгово-промисловому відношенні волинських містечок, як Шепетівка і Славута, жителі яких згідно з переписом 1897 р. так і не були зараховані до міського населення.

Зазначимо, що в другій половині XIX – на початку XX ст. згідно з офіційною точкою зору міськими поселеннями продовжували вважатися ті населені пункти, які користувалися правами на проживання в них представників так званих міських станів (міщан, купців, ремісників тощо), а також правом на торгівлю згідно з міським положенням. Насамперед це стосувалося міст та містечок. Однак до переліку офіційних міст містечка, як правило, не зараховувалися.

Оскільки в нових умовах пореформеної доби поняття «місто» наповнювалося новим змістом, у межах нашого дослідження важливо було покластися на певні критерії його оцінки. Відокремлюючи місто від сільського оточення і протиставляючи їх одне одному, Г. Шрейдер – автор блискучих публіцистичних нарисів про міські реформи 1870 р. і 1892 р. – пропонував характеризувати сучасне для нього місто в імперії Романових за такими ознаками: чисельністю і густотою населення, характером міської забудови, професійною диференціацією населення та господарськими зв'язками між його окремими групами, значенням міста як промислового,

культурного, а також адміністративного центру [495; 496]. На нашу думку, згаданим автором було слушно поставлене питання про з'ясування природи міста капіталістичної доби і його місця в суспільстві, однак чіткої відповіді на нього так і не було дано.

У межах розглянутого етапу історіографії виняткове місце займає робота О. Вороніна «Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края» [216]. Поява цієї праці була обумовлена необхідністю зібрати якомога повну інформацію про тогочасний стан приватновласницьких міських поселень Правобережної України, подальшу долю яких мала розглянути створена у другій половині 60-х рр. XIX ст. при київському генерал-губернаторі О. Безаку спеціальна комісія. На думку сучасної української дослідниці В. Шандри, О. Воронін як чиновник канцелярії київського генерал-губернатора сумлінно поставився до виконання поставленого перед ним доручення дослідити історію колонізації Річчю Посполитою правобережних земель, унаслідок якої виникли приватновласницькі міста та містечка [490, с. 300]. Зазначимо, що найбільша кількість приватновласницьких міст (п'ять із восьми, а саме: Рівне, Дубно, Острог, Старокостянтинів, Заслав) знаходилася в межах Волинської губернії. Показ розгорнутої картини життя приватновласницьких міст вказаного регіону царської Росії у порівняльно-історичному плані підвищує інтерес до публікації О. Вороніна, для написання якої згаданий автор використав велику кількість статистичних даних, зібраних як Міністерством внутрішніх справ, так і місцевими органами управління.

Проведений О. Вороніним ретельний соціально-економічний аналіз приватновласницьких міст, опрацьовані ним розгорнуті характеристики їх народонаселення, діяльності міського управління, а також стану міського господарства дозволили йому зробити висновок про негативний вплив правового статусу цих населених пунктів, який гальмував їх розвиток. На нашу думку, аргументи автора звучали б ще переконливіше, якби він поставив собі за мету порівняти загальний стан тогочасних приватновласницьких міст із рештою міст цього регіону царської Росії.

Окремо ним були розглянуті містечка Південно-Західного краю як особливий тип населених пунктів, віднесених царською адміністрацією до міських поселень. О. Воронін звернув увагу на невизначеність їх статусу, оскільки, на його думку, вони займали проміжне становище між містом і селом. Насамперед ним були детально проаналізовані всі аспекти фінансово-

Аполоній Сендульський
Автор краєзнавчих нарисів
про міста і містечка Волині

Титульна сторінка видання «Город и деревня в Европейской России». 1910 р.

Веніамін Семенов-Тянь-Шанський

економічного життя приватновласницьких містечок. При цьому було зазначено, що в межах Волинської губернії у порівнянні з іншими губерніями Правобережної України їх було найбільше. Автор уперше звернув увагу на те, що деякі містечка за кількістю населення та економічними показниками випереджали повітові міста, як, наприклад, Полонне Новоград-Волинського повіту.

Як відомо, згодом цю тезу розвинув В. Семенов-Тянь-Шанський у роботі «Город и деревня в Европейской России», яка стала значним досягненням російської дореволюційної урбаністики [451]. Хоча й до нього висловлювалися думки стосовно необ'єктивності існуючої в царській Росії застарілої системи розподілу населених пунктів на міські та сільські, коли до групи офіційних міст продовжували відносити багато населених пунктів, які не мали ніякого економічного значення, і водночас містами часто не визнавалися досить значні в економічному плані поселення. Саме цим автором уперше була науково обгрунтована теза про необхідність ліквідації такої невідповідності.

Як вважав В. Семенов-Тянь-Шанський, у добу швидкого промислового розвитку, що припала на другу половину XIX – початок XX ст., потрібно оперувати новими критеріями оцінок міських поселень, головними з яких він пропонував розглядати чисельність жителів населеного пункту, частку міського населення, зайнятого несільськогосподарськими заняттями, а

також частку щорічного торгово-промислового обігу, що припадає на одного жителя. Це дало йому змогу, на відміну від адміністративно-юридичної точки зору, запропонувати нову класифікацію міських поселень, яка значно повніше враховувала реальний поступ міст шляхом суспільних перетворень.

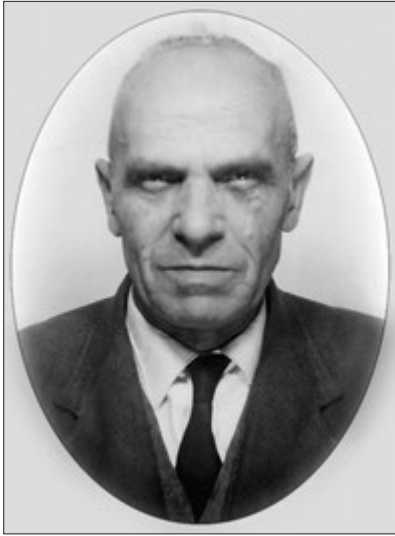
Ураховуючи два діаметрально протилежні процеси, які спостерігалися протягом указанного часу в царській Росії, а саме деградацію значної кількості офіційних міст, адміністративне значення яких виявилось недостатнім для подальшого економічного розвитку і формування нових господарських центрів, В. Семенов-Тянь-Шанський у межах Волині відмовляв у статусі міст Острогу, Новограду-Волинському, Кременцю, Заславу. Водночас до різних за чисельністю розрядів міст ним було віднесено 8 містечок Волинської губернії. Окрім того, у 38 волинських містечках він убачав ознаки майбутніх міст. Згідно із запропонованою згаданим автором класифікацією, на початку ХХ ст. в межах Волинської губернії слід вважати містами 22 населені пункти, що майже у два рази було більше від офіційно визнаних.

Однак навряд чи правомірно погодитися з думкою В. Семенова-Тянь-Шанського про те, що ряд адміністративних (повітових) центрів не були містами з тієї лише причини, що не «доросли» до справжніх промислових міст. У нашому дослідженні вважаємо за потрібне розглядати міста не лише з погляду їх торговельно-промислової активності, а й обов'язково враховуючи інші функції, виконувані ними: адміністративні, культурно-освітні, військово-стратегічні тощо. Услід за П. Риндзюньським саме такий вузько економічний підхід до розуміння поняття «місто» вважаємо недостатньо переконливим у ґрунтовній розробці В. Семенова-Тянь-Шанського [439].

Таким чином, у історіографічному доробку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. більш повно були висвітлені питання, які стосувалися загального стану тогочасних міст Волинської губернії, а також розпочато вироблення нових підходів щодо їх класифікації.

Переходячи до характеристики другого періоду історіографії, окресленого хронологічними рамками 20–30-х рр. ХХ ст., слід урахувати, що розробкою досліджуваної проблематики займалися насамперед українські вчені, а також польські краєзнавці.

Серед досліджень українських науковців радянської доби міжвоєнного періоду, присвячених історії України ХІХ ст., домінуючою була соціально-економічна тематика. Як відомо, плідно працювали в цьому напрямку історики М. Слабченко, І. Бровер, М. Волобуєв, М. Яворський [452; 187; 214; 501]. У межах досліджень зазначених авторів історія міст якщо і поставала, то як окремих епізодів у висвітленні буржуазних відносин в Україні. Це пояснювалося тим, що марксистсько-ленінська історична наука, вивчаючи й узагальнюючи величезний фактичний матеріал, розглядала місто як соціальну категорію, обумовлену, в першу чергу, соціально-економічною структурою суспільства. Цілком очевидно, що в зазначених роботах матеріалів, які б стосувалися предмета нашого дослідження, обмаль.

Якуб Гофман

Цінність вищезгаданої історичної літератури вбачаємо у виробленні її авторами певної традиції дослідження соціально-економічного процесу розвитку суспільства в цілому і міст зокрема.

Водночас з'являються дослідження, автори яких, використовуючи інший методологічний підхід, були схильні розглядати соціально-економічну історію міст у контексті з'ясування проблем урбаністики. Підкреслимо, що як у першому, так і у другому напрямку закладеної історіографічної традиції, соціально-економічні виміри у підході до виявлення природи міста і його місця в суспільстві домінували.

У руслі другого напрямку плідно працював І. Вологодцев, роботу якого, що з'явилася в 1930 р., справді можна вважати значним досягненням урбаністики міжвоєнного періоду [215]. Розгорнутий нарис розвитку міських поселень у дореволюційній Україні підготовлений на

високому науковому рівні і базувався на ґрунтовній джерельній базі. Це дозволяє і на сьогодні розглядати його працю «Особенности развития городов Украины» як таку, що не втратила свого наукового і пізнавального значення.

Уперше в українській історіографії І. Вологодцевим було виділено два етапи розвитку міст України пореформеної доби: 60–90-і рр. XIX ст. і кінець XIX – початок XX ст., з якими, зазначимо, в основному збігалася і періодизація еволюційного поступу волинських міст.

У цілому погоджуючись із запропонованими критеріями оцінки міст та їх класифікацією, розробленою В. Семеновим-Тянь-Шанським, І. Вологодцев об'єктом свого дослідження обрав лише ті міські поселення, які були наділені юридичними правами, а саме міста і містечка. Зазначимо, що в поле його зору не потрапили, наприклад, ті населені пункти, які офіційними міськими поселеннями не вважалися, однак за економічними показниками могли цілком бути віднесеними до них.

На жаль, практичне значення цієї фундаментальної роботи для нашого дослідження багато втрачає через те, що її автор не завжди оперував статистичними даними та іншими матеріалами, які стосуються Волинської губернії у її територіальних межах у добу царської Росії. Так, у багатьох випадках аналіз міських поселень ним проводився лише на основі тієї її частини, яка залишилася в сучасних для автора кордонах УРСР.

Усебічно аналізуючи розвиток міст України за демографічними та соціально-економічними показниками і опираючись на висновок, що право визнати населений пункт містом дозволяють лише властиві

йому господарські функції, І. К. Вологодцев не заперечував вагомої ролі в їхньому житті міського самоврядування, на яке покладалося завдання ефективного ведення міського господарства. Стосовно ж культурно-освітніх аспектів розвитку міст, то вони взагалі автором не розглядалися.

Характеризуючи доробок польських дослідників, зазначимо його винятково краєзнавчий характер. Як правило, глибиною розробки охопленого кола питань і всебічністю їх розкриття він не вирізнявся. Лише частково проблематика волинських міст другої половини ХІХ – початку ХХ ст. знайшла своє відображення в окремих історичних сюжетах, опублікованих упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. у численних краєзнавчих нарисах, туристичних путівниках як щодо окремих міст, так і загалом щодо Волині. Їх автори М. Орлович, Я. Гофман, Р. Яніславський, продовжуючи традиції краєзнавців Волині, започатковані у другій половині ХІХ ст., викладений матеріал подавали переважно в описовій формі [516; 505; 507].

Звертає на себе увагу їх тенденційний підхід до певних здобутків, якими, без сумніву, позначився розвиток міст краю в добу царської Росії, що було продиктовано бажанням підкреслити вагомість успіхів польської влади у розбудові міських поселень Волинського воєводства.

Певний історіографічний інтерес складає дослідження «Miasta Wolyńskie», опрацьоване під редакцією Т. Свіщовського, яке було видане в 1937 р. на кошти Луцького міського уряду [515]. Як своєрідний краєзнавчий довідник про головні міста Волинського воєводства, в якому основне місце було відведене опису їх стану у 20–30-х рр. ХХ ст., це видання містить найбільш детальні нариси про Рівне та Луцьк.

Звернемо увагу, що у вище вказаних польських краєзнавчих виданнях прикро вражають численні помилки та різні недоречності, які зустрічаються у викладі матеріалу, що стосується другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Це можна пояснити тим, що польські дослідники не були обізнані з багатьма уже опублікованими на той час документальними джерелами.

Хронологічні межі третього періоду історіографії варто окреслити 40–80-ми рр. ХХ ст. і пов'язати зі здобутками радянських учених, а також зарубіжних українознавців.

Зазначимо відразу, що предметом окремого монографічного дослідження міста Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на той час так і не стали, хоча окремі проблеми, насамперед пов'язані з їх місцем та роллю в урбанізаційному процесі капіталістичної доби всієї України, безумовно, розглядалися.

Мечислав Орлович

Однак для вироблення методологічних засад дослідження волинських міст важливим виявився значно ширший спектр охопленого кола питань, які потрапили в поле зору тогочасних дослідників. Так, у радянській урбаністиці другої половини ХХ ст. на теоретичному рівні активно розроблялися питання про роль міст в історії суспільного розвитку як капіталістичної, так і соціалістичної доби. Розглядаючи місто як специфічну форму спільноти людей насамперед із позицій історичного матеріалізму, певні автори (М. Межевич, Б. Хорєв та ін.) дотримувалися соціологічної традиції в підходах до вивчення їх природи. На їх думку, цілісність поняття «місто» могла бути розкритою лише на основі розуміння соціальної суті законів його розвитку, а для дослідників, які вивчали міста дорадянської доби, пріоритетними мали б стати питання визначення ролі міста у процесах класоутворення [354; 482; 483; 401; 479; 325]. В окремій роботі О. Нестеренка акцентувалася увага насамперед на доцільності розгляду економічної та соціальної ролі міста в історичному процесі [388].

Із позицій сучасного переосмислення історичного процесу і такого важливого його явища, як місто, стає зрозумілим, що в згаданих розробках ігнорувався розгляд міського соціуму у взаємозв'язку всіх компонентів його життя: як матеріального, так і соціального, економічного, а конкретній людині – учаснику цього процесу – окремої тематичної ніші в дослідженнях узагалі не виділялося.

Цінність згадуваних теоретичних досліджень полягає в тому, що в поданих у деяких із них детально розробленій класифікації і типології міст радянської доби акцентувалася увага на головних детермінантах міст: їх величині та функціональному профілі, а також промисловості як одному з головних містотворчих факторів, що видається цілком прийнятним для характеристики урбанізаційних процесів на Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. А такі українські вчені, як Ю. Пітюренко, А. Доценко, на ґрунті конкретного історичного матеріалу, пов'язаного з добою другої половини ХІХ – початку ХХ ст., серед нових містотворчих факторів виділяли й такі, як прискорений розвиток транспортної мережі, завершення промислового перевороту, розвиток капіталізму в сільському господарстві, розширення внутрішнього ринку тощо, які активно впливали на географічні особливості урбанізаційних процесів в Україні [403; 246]. Однак не можемо услід за А. Доценком погодитися з тим, що географічні особливості темпів урбанізації на Правобережній Україні, в межах якої перебуває досліджувана нами Волинь, у 1897–1913 рр. зводилися до так званої «дезурбанізації». На його думку, тут із категорії міських поселень була виключена велика кількість містечок і фіктивних міст, які не відповідали новим критеріям міських поселень. Проте, як показали сучасні дослідження, в зазначений час на Волині ніщо подібне не спостерігалось [243, с.53].

Оскільки досліджувана проблематика пов'язана з епохою промислового капіталізму в Україні, основні її наукові розробки, які з'явилися в 50–80-х рр.

XX ст., можуть слугувати певними орієнтирами у визначенні найбільш характерних ознак цієї доби. Назвемо як окремі роботи, так і колективні праці радянських істориків О. Нестеренка, В. Голобуцького, Т. Дерев'янкіна, Л. Мельника, І. Гуржія, Ф. Лося, О. Лугової, П. Ляценка, В. Яцунського, К. Тарновського, А. Соловійової, Л. Шепелева [387; 224; 239; 355–357; 238; 343; 344; 284; 347; 504; 466; 455; 318; 491].

Як відомо, у найбільш ґрунтовно розроблених вищевказаними авторами темах, які стосувалися промислового перевороту і розвитку промисловості в Україні другої половини XIX – на початку XX ст., частково знайшло своє відображення і промислове зростання міських поселень. Аргументуючи ті чи інші твердження, автори досить рідко посилаються на приклади, які б характеризували стан міської економіки Волині, що можна пояснити недостатнім розвитком останньої на фоні тих процесів, які відбувалися в цілому в міській промисловості України.

Виокремимо статтю О. Лугової, опубліковану в Українському історико-географічному збірнику (1971 р.), як вдалу спробу провести типологічний аналіз та класифікацію українських міст доби промислового капіталізму [344]. Ставлячи за мету визначення реальної кількості міських поселень наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні, автор комплексно аналізує демографічні та економічні показники. В основному, погоджуючись із класифікацією міст царської Росії пореформеної доби, розробленою В. Семеновим-Тянь-Шанським, у межах українських губерній початку XX ст. О. Лугова пропонувала класифікувати міста за промисловим рівнем у такий спосіб: високопромислові, в торгово-промисловому обігу яких переважала промислова частка, і промислові, де вона мала становити не менше третини всього торгово-промислового обігу. Окремо дослідницею була виділена група торговельних міст. Цікаво, що в групі високопромислових міст вона виділяє і міські поселення з найменшою кількістю населення (5–10 тис. чол.), але які за рівнем розвитку досягли високих показників. Зазначимо, що до їх переліку нею були включені і 5 містечок Волинської губернії (Янушпіль, Степань, Здолбунів, Шепетівка, Красилів).

Промислові міста також систематизовані на декілька підгруп, поміж середніх за рівнем економічного розвитку дослідниця називає і Старокостянтинів Волинської губернії. А от найбільші міста Волині – Житомир і Рівне, на її думку, мають яскраво виражений торговельний характер.

Услід за В. Семеновим-Тянь-Шанським О. Лугова вказала на низький економічний рівень таких повітових міст Волинської губернії, як Новоград-Волинський, Кременець, Острог, Володимир-Волинський, Заслав, однак, на відміну від цього дослідника, у статусі міст їм не відмовляла.

Не менш аргументованою можна вважати і ту частину роботи О. Лугової, в якій зроблено детальний аналіз галузевого розміщення промисловості в містах України. Однак для вивчення волинських міст

у межах зазначеного хронологічного періоду її праця складає менший інтерес, оскільки дослідницею не враховувалися статистичні дані щодо Волинської губернії.

Принагідно зазначимо, що інші аспекти з історії міст України нею розкриті у відповідних розділах багатотомної історії Української РСР [289, с. 307–312].

У цілому доробок О. Лугової можна розглядати як новий крок у подальшій розробці класифікації і типології міст України кінця XIX – початку XX ст.

Оскільки значну роль як у всій царській Росії, так і в Україні зокрема, в розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі продовжували відігравати міста, частково цей аспект їх ділового життя, окрім уже згаданої праці І. Гуржія, висвітлювався у роботах Г. Діхтяра та Б. Кругляка [238; 241; 319–321]. Зазначимо, що хоча міста Волинської губернії за обсягами торговельних оборотів та темпами впровадження нових форм торгівлі значно поступалися містам інших регіонів України, однак Б. Кругляк досить вдало ілюстрував ті чи інші тези своєї праці на матеріалах Волині, що можна пояснити його детальною обізнаністю зі статистичними та документальними джерелами цього регіону України.

Якщо такі сторони економічного життя Волині, як промисловість та торгівля, хоча б частково в радянській історіографії розглядалися через призму урбанізаційного процесу, то інша важлива частина життєдіяльності міст – банківсько-кредитна складова – так і не зайняла в ній окремої тематичної ніші. Виняток можуть скласти роботи радянських істориків І. Гіндіна і С. Борового, присвячені розвитку кредитної системи в царській Росії, а також визначенню місця України в системі російського фінансового капіталу. У них розглядалися і питання стосовно заснування деяких комерційних банків, діяльність яких була тісно пов'язана з волинськими містами [220; 221–223; 184]. Зазначимо, що робота І. Гіндіна «Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте» так і не була опублікована за життя автора, і стала відомою дослідникам лише в наш час [221–223].

Оскільки соціальна структура суспільства в радянській історичній науці вважалася одним із головних елементів соціально-економічної формації, їй приділялася значна увага в наукових дослідженнях з історії Росії, а також з історії України у хронологічних межах другої половини XIX – початку XX ст. Серед дослідників цієї проблематики, чий доробок викликає інтерес і для дослідження волинських міст, варто назвати російських істориків В. Дякіна, Ю. Соловйова, В. Лаверичева, А. Кореліна [249; 454; 332; 309].

Соціально-класова структура міського населення царської Росії вказаної доби знайшла своє відображення насамперед у працях П. Риндзюньського та Л. Іванова [437–439; 269].

Убачаючи кінцеву причину всіх явищ життя міського соціуму в його економічній складовій, П. Риндзюньський перший у радянській історіографії зосередив увагу на такому існуючому протиріччі в імперії Романових

пореформеної доби, як приватновласницькі міста та містечка, зауваживши, що в межах Південно-Західного краю найбільше їх концентрувалося на Волині. Вартим уваги видається і його звернення до історії утворення міст капіталістичної доби, в якій виразно виявилися соціальні протиріччя і відсталість адміністративних порядків, притаманних царській Росії.

У статті Л. Іванова, присвяченій станово-класовій структурі міст царської Росії капіталістичної доби, в центрі уваги дослідника постає проблема зіткнення станових та класових інтересів у середовищі городян [269].

Зазначимо, що розробка класової структури міського населення в радянській історіографії була орієнтована на вивчення становища робітничого класу та селян, які прибували в міста, а також класовій боротьбі пролетаріату з буржуазією. Саме під таким кутом зору розглядається соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих Волині в нарисах з її історії (1861–1939 рр.), опублікованих у 1970 р. Р. Оксенюком [395]. Використовуючи в монографії значний архівний матеріал, у тому числі й з питань соціально-економічного розвитку волинських міст, автор акцентує увагу на проблемах класової боротьби у пореформений період, ареною якої нерідко виступали саме міста.

Водночас у радянській історіографії практично залишилися нерозробленими питання формування підприємницького класу міського населення – торгово-промислової буржуазії, а також виявів його активності у всіх сферах міського життя.

Найбільш плідно питання динаміки міського населення та його національного складу в добу промислового капіталізму в радянській історіографії досліджували російські вчені А. Водарський, А. Рашин, С. Брук, В. Кабузан [213; 431; 432; 189–201].

Внеском українських істориків у розробку вказаної проблематики стала праця С. Макарчука, присвячена дослідженню процесів етносоціального розвитку та національних відносин на західноукраїнських землях наприкінці XIX – початку XX ст. [349]. Найбільший інтерес для дослідження міст Волині викликає та частина його роботи, яка присвячена аналізу етносоціального та національного складу населення західної частини Волинської губернії, проведеного автором на основі залучення значного масиву документальних джерел.

Зіставити динаміку урбанізаційного процесу на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. з аналогічними явищами, які відбувалися в інших регіонах України, а також на інших територіях у складі царської Росії, дозволяють праці радянських науковців В. Жукова, Л. Купріянової, В. Шибєко, І. Гриценка, О. Мазурка [262; 331; 492; 229; 348].

У цьому переліку варто виділити роботу О. Мазурка, в якій, на наш погляд, авторові вдалося об'єктивно розкрити роль міст, у тому числі й Волині, у розширенні та зміцненні економічних зв'язків західноукраїнських земель із Наддніпрянською Україною та Росією наприкінці XIX – на початку XX ст. [348].

Петро Тронько

Окремі роботи українських істориків О. Компан, В. Ващенко, П. Михайлини, а також російського вченого Б. Миронова, присвячені дослідженню проблематики міст України та в цілому царської Росії у відтинки історії, що передували добі промислового капіталізму (XVII ст. – перша половина XIX ст.), послужили певним методологічним підґрунтям для дослідження міст Волинської губернії [308; 196; 364; 367].

У радянській історичній науці були збережені попередні традиції краєзнавчих досліджень із урбаністичної тематики Волині, окреме місце в яких було відведене і висвітленню проблем розвитку міст епохи становлення ринкових відносин в Україні. До того ж джерельна база публікацій краєзнавчого характеру була суттєво доповнена новими архівними та опублікованими матеріалами. У численних історико-краєзнавчих, історико-архітектурних нарисах, путівниках пореформена доба в історії міст Волині оцінювалася з двох

боків: з одного боку автори вказували на позитивний вплив капіталістичного способу виробництва на суспільно-політичне життя міських поселень, а з іншого – загострювали увагу на соціальних та класових суперечностях перехідної доби. Укажемо насамперед на праці Л. Коваленка, Г. Равчука, О. Молчанова, Л. Дещинського і П. Савчука, Я. Ілляшенка, А. Гули, П. Сміяна, Г. Ваганова, Б. Колоска, Я. Ісаєвича та А. Мартинюка, В. Попенка, М. Вельми, Г. Чернихівського, О. Михайлюка й І. Кічія [299; 429; 430; 378; 240; 274; 230; 453; 194; 304; 305; 275; 405; 197; 486; 368].

Заідеологізованість краєзнавчих досліджень насамперед під час висвітлення соціально-економічних аспектів історії міських поселень Волині пореформеної доби простежується і у фундаментальній праці «Історія міст і сіл», здійсненій великим колективом фахівців і аматорів під керівництвом академіка НАН України П. Тронька. П'ять томів цієї праці безпосередньо стосуються розробленої нами проблематики [279–283]. Однак на сьогодні поки що немає іншого комплексного дослідження краєзнавчого характеру, яке б за обсягом охопленого матеріалу і структурованістю його подачі могло перевершити цю краєзнавчу серію.

Зазначимо, що у порівнянні з доробком радянських істориків внесок учених української діаспори в розробку урбаністичної тематики, окресленої другою половиною XIX – початком XX ст. та дотичних до неї проблем, незначний [363; 316]. Відірваністю від джерельної бази представників української діаспори можна пояснити і малочисельні звернення до розгляду

вищевказаних проблем на матеріалах історичної Волині. Назвемо лише праці І. Левковича «Нарис історії волинської землі (до 1914 р.)», П. Шумовського «Остріг», а також ґрунтовне двотомне видання О. Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року)» [338; 497; 484].

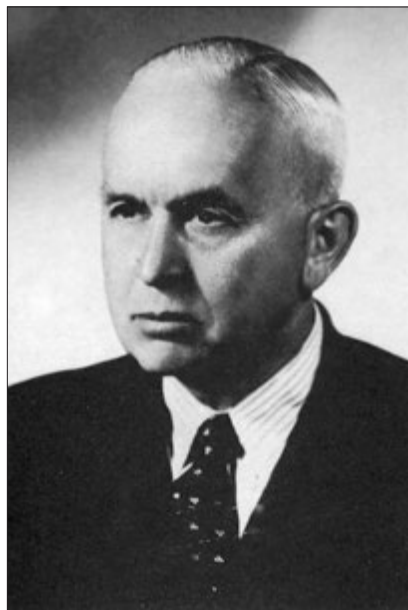
Таким чином, незважаючи на необхідність переосмислення праць радянських істориків другої половини ХХ ст., їх певний здобуток на теренах урбаністики у хронологічних межах пореформеного періоду в історії України та Волині зокрема, не викликає сумніву. Водночас треба констатувати, що низка важливих проблем з історії волинських міст капіталістичної доби залишилася поза увагою істориків 40–80-х рр. ХХ ст. У їх переліку – роль міст Волині у формуванні національної самосвідомості, в удосконаленні форм місцевого самоврядування, в поширенні нових форм підприємницької діяльності.

Ігнорувалися і питання, пов'язані з формуванням міст цього регіону як центрів ділового життя. Викликала упереджене ставлення така проблема, як добробут і життєвий рівень пересічного міського мешканця [419].

Активно до розробки саме таких напрямків досліджень приступили науковці на сучасному етапі розвитку історичної науки, який можна окреслити як четвертий етап розглянутої нами історіографії.

Теоретичним підґрунтям для їх подальшого дослідження слід вважати контекстуальний підхід у вивченні міста, який почав розроблятися в західній історіографії ще з 70-х рр. ХХ ст. На противагу дослідникам, які відокремлювали місто від сільського оточення і протиставляли їх одне одному, було запропоновано розглядати місто як вияв більш значущих систем у контексті розвитку цивілізацій, держав тощо. У межах такого підходу перед науковцем поставало завдання вивчення міста насамперед як комплексного об'єкта в єдності його різних (адміністративних, господарських, соціокультурних тощо) функцій.

Важливі теоретичні положення і практичні результати у вивченні проблем капіталістичного міста у світовому масштабі містить велика за обсягом та глибока за змістом робота французького історика Ф. Броделя, представника другого покоління французьких істориків ХХ ст. школи «Аналіз» [188]. Почасті спрimitизовану в радянській історіографії таку глобальну проблему, як урбанізаційний процес капіталістичної доби, він розглядає під кутом зору широких «геоструктур», а саме: економіки,

Олександр Цинкаловський

суспільства, цивілізації. Структуралістський підхід у вивченні проблем світової економіки дав можливість французькому вченому глибоко оцінити роль і значення міст періоду капіталізму як центрів формування сучасних держав, їх вплив на розвиток національних ринків, а також самих націй.

Сучасні російські вчені А. Сванідзе, Е. Сайко, А. Ахієзер пропонують розглядати місто насамперед як соціокультурне явище історичного процесу [446; 448; 175]. У їхньому розумінні місто виступає на певній території як центр свого часу, як своєрідне «суспільне ядро», яке втілює рівень і особливості суспільства, його соціальну диференціацію і культуру в широкому розумінні.

Глибоко вивчаючи проблеми урбаністики Волині XVIII – початку XIX ст., їхню точку зору поділяє сучасна українська дослідниця О. Карліна [291; 292]. На її думку, проблема міста, в якому зосереджені всі сфери життєдіяльності суспільства, вимагає вироблення загальних позицій щодо його осмислення як специфічного явища історичного процесу.

Розробляючи термінологічний інструментарій історичної регіоналістики в Україні, українська дослідниця Я. Верменич підвищену увагу до міст як головних об'єктів досліджень пояснює насамперед їхньою функцією збереження історичного минулого та своєрідної аури, властивої певному регіону, культурної і національної ідентичності [202–205]. На її думку, «являючи собою водночас етноісторичну, архітектурну, соціально-економічну цілісність, місто виступає хранителем історичної пам'яті і відповідної соціонормативної культури. Воно покликане забезпечувати безболісну відмову від того, що відживає вік, і заміну його новим у такий спосіб, щоб не порушувати усталений образ міста і водночас забезпечувати його виробничі, транспортні та інші потреби, комфортність життя його мешканців» [203, с. 16].

Певним методологічним підґрунтям для поглиблення розробки поки що окремих тематичних сюжетів із життя волинських міст послужила монографія О. Коляструк «Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний зріз» [306].

Хоча вищевказані теоретичні та методологічні положення стосовно пріоритетів у вивченні проблематики міста розділяють усе більше сучасних українських науковців, спеціальні комплексні дослідження з історії міст Волині другої половини XIX – початку XX ст. саме під таким кутом зору поки що відсутні.

Слід констатувати, що найбільшим досягненням сучасного етапу вітчизняної історіографії стосовно порушених у нашій книзі проблем залишається ґрунтовне дисертаційне дослідження А. Гуменюка, яке з'явилося в 1992 р. і присвячене містам Правобережної України у другій половині XIX ст. [231]. Розглядаючи в межах досліджуваного регіону України і міські поселення Волинської губернії, автор зосередив свою увагу насамперед на вивченні соціально-економічних, демографічних та етнічних

аспектів розвитку міст. Це, на його думку, дозволило відтворити більш цілісну картину еволюції капіталістичних відносин в Україні.

Скрупульозне опрацювання дослідником значного за обсягом статистичного й архівного матеріалу заклало фундамент джерельної бази його праці. Усе це дозволило А. Гуменюку аргументовано стверджувати, що найбільше відставання темпів урбанізації на Правобережній Україні характерне саме для Волині як наслідок відносної економічної відсталості краю. Інша можлива причина такого становища, а саме наявність тут найбільшої кількості приватновласницьких міст всієї Правобережної України, ним не розглядалася.

В основному поділяючи погляди В. Семенова-Тянь-Шанського стосовно критеріїв оцінки міст пореформеної доби в царській Росії, А. Гуменюк запропонував власний (більш розширений) список населених пунктів Волинської губернії, які, на його думку, можна було б уважати містами. До нього він відніс 26 населених пунктів губернії, зокрема всі офіційні міста, а також 14 містечок, що мали вагоме торговельно-промислове значення.

Зауважимо, що, обмеживши своє дослідження хронологічними межами другої половини XIX ст., учений позбавив себе можливості простежити весь виток урбанізаційного процесу на Правобережній Україні, який, як відомо, тривав і на початку XX ст. А на Волині, як ми вважаємо, його ознаки активно почали виявлятися лише наприкінці XIX – на початку XX ст.

Окремі проблеми життєдіяльності міського соціуму в другій половині XIX – на початку XX ст. на теренах трьох українських губерній Правобережжя А. Гуменюк продовжує розробляти й до сьогодні, порушуючи, у тому числі, і проблеми волинських міст [232– 237].

Зростання зацікавленості до урбаністичної тематики України і безпосередньо Волині у хронологічних межах XIX ст. – початку XX ст. засвідчив ряд наукових регіональних і всеукраїнських конференцій, які впродовж двох останніх десятиріч проводилися в Рівному (1993 р.), Житомирі (1994 р., 2004 р.), Новограді-Волинському (1995 р., 2007 р.), Донецьку (2001 р.), Коростені (2002 р.), Ковелі (2003 р.), Володимирі-Волинському (2004 р.; 2009 р.), Луцьку (2007 р.), Кременці (2009 р.). Широке коло розглянутих на них питань охоплювало проблеми міського самоврядування, культурно-освітні аспекти розвитку міст, стан міського господарства, розвиток форм територіальної організації розселення тощо [169; 259; 261; 266; 267; 288; 278; 359; 362; 461].

Як стверджує провідний фахівець із питань історії України XIX – початку XX ст. О. Реєнт, аналізуючи тематичні напрямки наукового пошуку зазначеного періоду в сучасній вітчизняній історіографії, на сьогодні після певного забуття міська проблематика усе більше переміщується з периферії наукового зацікавлення в його центр, що почасти пов'язано зі зміною наукової парадигми, а саме домінуванням соціальної історії [433, с. 218–230]. Саме тому сучасний етап розглядуваної вітчизняної історіографії

характеризується поглибленим вивченням тих аспектів розвитку міст Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст., які раніше в поле зору дослідників не потрапляли.

У переліку волинських міст найбільшу увагу сучасних краєзнавців-дослідників привертає насамперед Житомир. Адже саме в губернському центрі успішно були реалізовані перші комунальні проекти, найбільш активно розвивалося торгово-промислове та фінансове життя, апробовувалися міські реформи. У серії книг «Історія підприємств Житомирщини», започаткованій Житомирським товариством дослідників Волині, цінну інформацію містять роботи Г. Мокрицького і П. Галаневича, присвячені історії окремих об'єктів міського господарства та сполучення Житомира [370; 371; 373; 374; 218]. У роботі Г. Мокрицького, присвяченій історії містобудування Житомира, розглядаються деякі питання архітектурно-планувального розвитку губернського центру в другій половині XIX – на початку XX ст. [372]. У поле зору дослідників потрапили і проблеми протипожежного забезпечення губернського центру [421]. Новизною позначені наукові пошуки В. Рижкова та В. Молчанова, пов'язані з дослідженням життєвого рівня населення Житомира на початку XX ст. [435; 375]. Зазначимо, що і в узагальнюючих працях, присвячених аналізу життєвого рівня міського населення Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст., В. Молчанов неодноразово звертався до реалій Житомира зазначеного періоду [376; 377].

Заслуговують на увагу публікації В. Кудя, М. Костриці та Р. Кондратюка, Л. Когана, в яких на основі архівних джерел аналізується стан міського господарства окремих міст Волинської губернії [328; 329; 313; 302; 303]. Міста Волині як торговельно-промислові осередки продовжував вивчати відомий дослідник торгівлі в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Б. Кругляк [323]. Соціальні аспекти діяльності міських управлінь на Волині ґрунтовно розглядав Ф. Ступак [464].

Як відомо, розташування у волинських містах значних військових гарнізонів у другій половині XIX – на початку XX ст. накладало свій відбиток на різні вияви міського життя. Детально прослідкував вплив військової присутності на національний склад населення міст Волині кінця XIX ст. острозький краєзнавець М. Манько [350].

В «Етюдах з історії Острога» відомого українського історика М. Ковальського, присвячених різним аспектам історії м. Острога XVI–XX ст., привертає увагу окремий нарис про становлення приватної освіти в Острозі на початку XX ст. [300].

Та все ж мусимо констатувати, що спеціальних публікацій, присвячених проблемам волинських міст другої половини XIX – початку XX ст., обмаль. Ось чому насамперед увагу привертає науковий доробок щодо проблематики з історії Волині другої половини XIX – початку XX ст., автори якого, хоча й побіжно, розглядають ті чи інші аспекти міського життя краю. Стосовно цього певний інтерес викликають публікації Н. Ланчук, В. Павлюка,

присвячені розвитку промисловості Волинської губернії та магнатерії Волині в добу становлення ринкових відносин в Україні [337; 398; 399].

Окремі проблеми культурно-освітнього, громадського та релігійного життя Волині другої половини XIX – початку XX ст., яке насамперед акумулювалося в містах, плідно вивчали Л. Єршова, В. Надольська, С. Жилюк, Н. Сейко, Ф. Ступак, Н. Рудницька [251–253; 379; 257; 449; 462; 463; 445]. Становлення фінансово-кредитної мережі на Волині (кінець XIX – початок XX ст.), основні напрямки діяльності якої вивчала В. Венгерська, також було пов'язане насамперед з економічно розвинутими містами краю [198].

Дотичними до тематики дослідження міст Волині другої половини XIX – початку XX ст. слід розглядати опубліковані праці та дисертаційні дослідження окремих українських та зарубіжних істориків, присвячені вивченню національних відносин в Україні і на Волині, зокрема, в пореформену добу [380; 192; 270; 177; 314; 182].

Так, у монографії О. Іващенко та Ю. Поліщука «Євреї Волині: Кінець XVIII – початок XX ст.» на основі широкого кола опублікованих і архівних матеріалів висвітлюється господарська діяльність євреїв на території краю, їх культурне і громадське життя [270]. Процеси розселення, господарського життя та міграцій німецького, чеського та єврейського населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) розглянуті у праці М. Бармака [179]. Окремий параграф дисертаційного дослідження М. Костюка «Німецька колонізація на Волині (60–ті роки XIX ст. – 1914 р.)» присвячений характеристиці німецького населення волинських міст. Виокремимо як досить слушну його тезу стосовно тенденції, яка простежувалася у намірах волинських німців поселятися саме в тих містах, які були найбільш розвинені в економічному та культурному планах [314, с. 135].

У межах ґрунтовного монографічного дослідження «Битва за землю в Україні: 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах» французький історик Д. Бовуа окреслив коло діяльності польського населення міст Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. Наведені ним приклади переконують, що на відміну від сільської місцевості тут міська шляхта опановувала нові сфери діяльності, пов'язані з розвитком капіталізму. Окрім того, Д. Бовуа торкнувся проблеми архаїчної структури міст і містечок Правобережної України, які перебували у приватному володінні, підкресливши, що на Волині їх розміщувалося найбільше [182, с. 272].

Прикметно, що волинезнавчі урбаністичні студії в сучасній українській історіографії охоплюють фактично усі періоди української історії, які

Микола Ковальський

передували періоду ранньоіндустріальної модернізації. Вагомі результати наукового пошуку подані у працях П. Саса, А. Заяця, В. Атаманенка, О. Карліної [447; 265; 174; 293–296].

Тематично і логічно дослідження міст Волинської губернії другої половини XIX – початку XX ст. пов'язані із найближчим до нього періодом історії (кінець XVIII – початок XIX ст.) Саме тому наукові пошукування О. Карліної у межах цього періоду, присвячені з'ясуванню типології міських поселень Волині, динаміки чисельності міського населення, широкого кола діяльності міських самоврядних структур, дають почасти відповіді на багато питань стосовно природи специфіки урбанізаційного процесу в цьому регіоні України.

Оскільки до категорії міських поселень у царській Росії у другій половині XIX – на початку XX ст. відносилися й містечка, окремі комплексні дослідження демографічних, етнічних, конфесійних характеристик їхнього населення можна розцінити як вдалі спроби охарактеризувати значно ширший спектр змін, характерний для урбанізаційного процесу на Волині пореформеної доби та початку XX ст. [247; 307; 330].

Зауважимо на сплеск активності українських дослідників щодо вивчення проблематики міст другої половини XIX – початку XX ст. та дотичних до неї проблем сусідньої із Волинською губернією – Подільської [404; 459; 264; 255; 255; 183].

Окрему нішу на сучасному етапі української історичної науки в розробці містознавчої проблематики досліджуваного нами періоду займають дисертаційні дослідження та наукові студії з історії діяльності органів міського самоврядування [353; 498; 172; 389; 390]. Порівняння впровадження міських реформ 1870 р. і 1892 р. на території окремих українських губерній зі специфікою Волинської губернії дозволяє сформулювати висновок про надто повільні темпи їхнього перебігу в останній.

Проблеми, порушені в узагальнених працях з історії України В. Шандри, Н. Щербак та М. Щербака, охоплюючи геополітичні, етносоціальні та господарські відмінності Правобережної України XIX – початку XX ст. як одного з історичних регіонів українських земель, дозволяють з'ясувати місце Волині та її міських поселень у їхньому колі [489; 490; 499; 500].

Для вирішення комплексу питань, пов'язаних із розвитком волинських міст у період становлення ринкових відносин, значну за обсягом та ґрунтовну за джерельною базою інформацію знаходимо у працях українських істориків Н. Шип, Г. Касьянова, Т. Лазанської, В. Крутікова, Б. Кругляка, К. Завальнюка, В. Венгерської, О. Доніка, Т. Ніколаєвої, Л. Буряк [493; 298; 333–335; 326; 322; 263; 199; 200; 243–245; 391; 192]. Їх наукові пошуки в дослідженні соціального обличчя української інтелігенції, формування торгово-промислової буржуазії в Україні, розвитку торгівлі, становлення кредитно-банківської системи на Правобережній Україні XIX – XX століть, нових викликів суспільства щодо реалізації проектів жіночої та професійної

освіти тощо дозволяють виробити власні підходи до розуміння ролі міст та міського соціуму на Волині.

Діяльність державних структур, світських і церковних громадських товариств, музейних закладів, які сприяли зацікавленості місцевими старожитностями Волині, акумулювалася насамперед у містах цього регіону України, й стала предметом розгляду у ґрунтовній монографії С. Гаврилюк [217].

У дослідженні складних процесів трансформації, що мали місце у підросійській Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. на шляху переходу традиційного аграрного суспільства до сучасного урбанізованого та індустріального, важливого значення набуває вивчення ролі міст у його житті в зазначений період. За влучним висловом О. Ресента, «окреслений період рубежу століть із його бурхливим розвитком у всіх сферах діяльності сприймається дуже сучасно й мимоволі викликає асоціації на тлі сьогодення, також позначеного прискореним розвитком технічного прогресу і процесом глобалізації» [433, с. 227].

У цьому зв'язку заслуговують на увагу монографії та наукові статті Д. Чорного, О. Шляхова, О. Вільшанської [487; 488; 494; 206].

Найпомітнішим явищем сучасної вітчизняної історіографії у розвитку урбаністичних студій стала монографія Д. Чорного, присвячена комплексному дослідженню демографічних, економічних, соціальних процесів, що розгорталися по містах українського лівобережжя на значному просторі від басейну р. Десна до Азовського моря в умовах переходу від традиційного до модерного суспільства. Порівнюючи їхній перебіг із тими процесами, що мали місце на теренах Волині, переконуєшся, що, незважаючи на вражаючий контраст між темпами їхнього поступу, територія усієї підросійської України включно із Волинською губернією наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. динамічно розвивалася у напрямку модернізації.

У монографічному дослідженні О. Вільшанської в центрі уваги постали особливості повсякденного життя мешканців міст України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Як відомо, упродовж останнього часу цей науковий напрямок досліджень усе активніше розробляється в сучасній українській історіографії. За визначенням О. Коляструк, «повсякденність належить до сфер, які дозволяють отримати цілісну картину реалій епохи... Разом з тим повсякденність впливає на різні сфери соціального життя, будучи реальним контекстом економіки, політики, науки і техніки, релігії і філософії» [306, с. 4–5].

На завершення огляду сучасної вітчизняної історіографії згадаємо й окремі довідкові видання з досліджуваної тематики, які містять значний обсяг інформації про міста та містечка України не лише станом на кінець ХХ ст., а й подають короткі дані загалом «біографій» міст [271; 272].

Величезного значення для сучасної україністики, присвяченої проблемам, зокрема, і другої половини ХІХ – початку ХХ ст., та її складової – урбаністики – набула в останнє десятиріччя двотомна

праця відомого російського історика Б. Миронова, в якій крізь призму багатоформатної суспільної модернізації Російської імперії розглядається її соціальна історія XVIII–XX ст. [365; 366]. Для з'ясування окремих виявів життя міського соціуму Волинської губернії як складової царської Росії у пореформену добу та на початку XX ст. важливо було порівняти загальні висновки, наведені в цій, без сумніву, новаторській праці, з реаліями конкретного регіону. Особливо значущим у цьому відношенні виступає перший том, у якому наводяться ґрунтовні висновки щодо соціальної стратифікації міських станів, ступеня заселеності міст та їх економічної орієнтації у порівнянні з сільською місцевістю, особливостей менталітету міського населення тощо [365, с. 113–121, с. 282–289, с. 297–305, с. 321–327, с. 347–349].

Не залишилися поза увагою і праці сучасних російських істориків, які продовжують активно вивчати соціально-економічні процеси, що відбувалися в царській Росії під впливом суспільно-політичних реформ 60–70-х рр. XIX ст. Значний інтерес для дослідження волинських міст складають роботи В. Нардової, присвячені впровадженню в життя міських реформ 1870 р. і 1892 р. [382; 383].

Ґрунтовне енциклопедичне видання, випущене в 1994 р. під редакцією Г. Лаппо «Города России», засвідчує про значний інтерес, яке викликає урбаністична тематика в сучасній російській історіографії [225]. Російське місто XIX – початку XX ст. у соціокультурному контексті розглядали у своїх працях А. Літягіна, Л. Кошман [340; 315].

Виокремимо навчальну літературу та деякі узагальнюючі праці з історії Росії XIX – початку XX ст., функціонування її фінансової системи, підприємницької діяльності тощо [478; 286; 227; 285].

Складні і багатогранні проблеми регіональних процесів у імперській Росії перебувають у центрі уваги сучасних російських науковців А. Ремньова та П. Савельєва, Г. Наумової, А. Міллера та деяких інших, які обґрунтовують довготривалий період існування Російської імперії з позиції багатоманіття її правових, державних, управлінських форм [434; 386; 385; 358].

На їхню думку, регіональна політика самодержавства переслідувала цілі політичної та економічної інтеграції країни, встановлення її соціальної, правової та адміністративної однорідності [434, с. 9, 12]. І не останню роль у цих процесах відігравали міста як осередки адміністративного, економічного, соціально-культурного життя регіонів.

Зазначимо, що в сучасній зарубіжній історіографії проблематика волинських міст другої половини XIX – початку XX ст. продовжує залишатися поза увагою дослідників. Виняток складають лише окремі дослідження з історії національних меншин на Волині, автори яких побіжно розглядали вклад чехів та німців у господарське та культурне життя міських поселень краю [524; 506].

Окремо виділимо працю американської дослідниці П. Герлігі «Одеса: Історія міста, 1794–1914». На наш погляд, її чітко окреслена структура

дозволила автору переконливо висвітлити досвід Одеси впродовж довготривалого періоду її розвитку і, зокрема, пореформеної доби. У процесі дослідження проблематики волинських міст важливим виявився методологічний підхід у вивченні розвитку Одеси [219].

Завершуючи огляд літератури, слід наголосити, що в різні періоди увага істориків була зосереджена на розробці окремих питань історії міст Волині. У кінці XIX – на початку XX ст. у працях науковців переважали матеріали публіцистичного та краєзнавчого характеру. До історіографічного доробку з цієї проблематики долучилися також польські краєзнавці (у 20–30-х рр. XX ст.) та зарубіжні українознавці. У радянській історіографії особлива увага була зосереджена на висвітленні питань соціально-економічної історії волинських міст. У 50–80-х рр. XX ст. залишалися поза увагою істориків питання становлення міського самоврядування, формування волинських міст як центрів ділового життя, їх ролі у державотворчих процесах. Нові підходи до вивчення міст, сформульовані у 70–80-х рр. XX ст. зарубіжними істориками, дозволяють сучасним науковцям розглядати міста в окремих регіонах України, в тому числі і на Волині, як комплексні об'єкти, у єдності їх різноманітних функцій. Однак на сьогодні, незважаючи на певні здобутки в галузі дослідження окремих аспектів розвитку міст Волині другої половини XIX – початку XX ст., цілісні роботи, які охоплювали б комплекс питань, пов'язаних з урбанізаційними процесами, відсутні.

Варто зазначити, що корпус писемних джерел до історії міст Волині другої половини XIX – початку XX ст. достатньо об'ємний і репрезентативний, обіймає такі великі групи: діловодну документацію, законодавчі акти, статистичні джерела, періодичну пресу, публіцистичні праці. До окремої групи джерел, якій властиві ознаки кількох видів одночасно, можна віднести опубліковані топографо-статистичні та військово-статистичні описи, а також матеріали для вивчення Волинської губернії в статистичному, етнографічному, сільськогосподарському та інших відношеннях.

Найзначніший пласт діловодних документів, які зберігаються в сучасних архівах України, зосереджений у фондових збірках Центрального державного історичного архіву у м. Києві. Зокрема, фонди Канцелярії київського, подільського, волинського генерал-губернатора (ф. 442) і Київського округу шляхів сполучення (ф. 692) містять інформацію про різні грані міського життя Волинської губернії. Так, офіційне листування представників губерньської влади з адміністрацією генерал-губернатора в Києві охоплювало коло питань, пов'язаних із реалізацією міських реформ 1870 р. і 1892 р. [2; 5; 7; 8; 17], затвердженням нових планів міст і офіційними дозволами на розширення їх територій за рахунок нових передмість [9; 24], заснуванням населених пунктів та внесенням змін у офіційний статус міських поселень [6; 20; 21], розв'язанням проблем міського благоустрою [23; 28], втіленням у життя нових комунальних проектів [1; 18; 19; 26; 29], соціально-економічним розвитком міст та їх фінансовим становищем тощо.

Стосовно з'ясування останньої групи питань особливий інтерес становить звітна документація волинського губернатора, яка надходила до Канцелярії київського генерал-губернатора, зокрема річні звіти волинського губернатора, кошториси доходів і видатків міст тощо [10; 12]. Загалом у діяльності міського самоврядування досліджуваного періоду значне місце відводилося питанням формування міських бюджетів. Починаючи з 60-х рр. XIX ст., інформація про них регулярно друкувалася в офіційних статистичних джерелах, зокрема Міністерства внутрішніх справ, а також у «Памятних книжках Волынской губернии».

У цьому дослідженні використано також окремі документальні матеріали Російського державного історичного архіву (С.-Петербург), які зберігаються у фондах Господарчого департаменту Міністерства внутрішніх справ (ф. 1287) та Головного управління місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ (ф. 1288). Оскільки на ці адміністративні структури покладалися завдання щодо управління і нагляду за розвитком міст усєї царської Росії, серед питань, які ними розглядалися, були й такі, які безпосередньо стосувалися міських поселень Волинської губернії. Так, у нашому дослідженні були використані матеріали комісії, створеної наприкінці 60-х рр. XIX ст., яка мала вирішити подальшу долю приватновласницьких міст Волинської губернії. Зведені відомості про доходи та видатки міст Волинської губернії у 1910–1911 рр. дали змогу у зіставленні з іншими джерелами провести аналіз їх фінансового стану.

У зазначений період важливе місце у промисловості України набуває акціонування. Адже створення акціонерних товариств, які об'єднували індивідуальні капітали, дозволяло спрямовувати ці кошти на її розвиток. І хоча перші акціонерні товариства на Волині були засновані у 80-ті рр. XIX ст. у цукровій, паперовій та деревообробній галузях промисловості, які, як відомо, розвивалися переважно в сільській місцевості, у містах Волині акціонерна форма промисловості почала поширюватися з кінця 90-х рр. XX ст. Через канцелярію київського генерал-губернатора велося листування з губернською адміністрацією Волині стосовно дозволів на заснування акціонерного товариства портланд-цементного заводу «Волинь», заснованого в Здолбунові у 1897 р. власником цього підприємства О. Елінеком, та акціонерного товариства парового пивоварного заводу «Бергшлос», заснованого в Рівному власником заводу Г. Пісюком [11; 14].

На початку XX ст. у фінансово-кредитній мережі Волинської губернії все вагомішу роль починають відігравати акціонерні комерційні банки, відділення яких відкривалися у містах Волині. Одним із перших тут розгорнув свою діяльність провінційний Мінський банк. Відомо, що на початку XX ст. Мінський банк увійшов до складу провінційного Азовсько-Донського банку, правління якого перебувало в Таганрозі і який на той час вважався одним із п'яти найбільших акціонерних комерційних банків Росії. Зазначимо, що із чотирьох відкритих ним відділень в Україні два функціонували на Волині – в Житомирі та Рівному. Про дозвіл Азовсько-

Донському комерційному банку відкрити відділення в Житомирі у 1908 р. знаходимо вичерпну інформацію у листуванні Міністерства фінансів із генерал-губернатором [13].

Слід зауважити, що інформацію, яка надходила в Київ безпосередньо від адміністрації Волинської губернії, можна перевірити і доповнити новими деталями, аналізуючи документи міських органів самоврядування, які зберігаються у низці фондів державних архівів Рівненської (ДАРО) [45–53], Волинської (ДАВО) [55–58; 62] та Житомирської областей (ДАЖО) [33]. Саме вони дають змогу скласти більш чітке уявлення про стан та діяльність міських самоврядних структур, з'ясувати характер їхніх стосунків із державною губернською адміністрацією тощо.

Так, наприклад, на основі зосереджених у фонді Дубенського міського спрощеного громадського управління документів (ДАРО, ф. 359) можна було прослідкувати діяльність одного із виборних органів міської влади на Волині протягом усього періоду існування (1894–1914 рр.).

Незважаючи на тиск, який чинила царська адміністрація на міські управління, обмежуючи прямі контакти між ними, на початку ХХ ст. обмін досвідом роботи між деякими із них усе ж набуває поширення (ДАВО, ф. 3). Так, на прохання Луцької міської управи, яка у 1909 р. переймалася проблемами спорудження водогону в Луцьку, детальну інформацію про спорудження такого ж комунального об'єкта в Житомирі – губернському центрі Волині, надіслала Житомирська міська дума [56].

Цінність наявних у обласних державних архівах фондів, які стосуються діяльності конкретних міських органів влади, полягає і в тому, що в них можна знайти матеріали про виборні органи влади окремих міст Волинської губернії [39; 42; 43; 44; 54].

Із архівних фондів обласних державних архівів виділимо фонд Ковельського відділення Російського торгово-промислового банку (ДАВО, ф. 395), який із точки зору вивчення волинських міст як осередків банківсько-кредитної діяльності ще належним чином не вивчався [59–61]. Наявні в ньому документи дозволяють досить повно відтворити роботу одного з відділень комерційних банків Волинської губернії і сформулювати конкретні висновки стосовно взаємовпливів банківсько-кредитної системи та соціально-економічного розвитку міст.

Виявлені у фонді Канцелярії волинського губернатора (ДАЖО, ф. 70) подорожні нотатки, зроблені волинським губернатором у 1896 р. під час службової поїздки по містах краю, збагачують наше уявлення про зовнішній стан волинських міст та їх благоустрій у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. [32].

У процесі підготовки пропонованої читачам книги автор зверталася і до документальних збірок Рівненського обласного краєзнавчого музею, у фондосховищі якого зосереджені окремі документальні матеріали з досліджуваної тематики [61].

Отже, охоплюючи значний за обсягом фактологічний і статистичний матеріал, зазначені архівні джерела дозволяють висвітлити різні аспекти життя міст Волинської губернії.

Важливе значення для розкриття тематики цього дослідження мають також опубліковані архівні джерела. Це, зокрема, збірники документів, випуск яких був приурочений відзначенням перших писемних згадок про м. Рівне та м. Луцьк [118; 119; 79].

Варто підкреслити, що підбір документів стосовно другої половини XIX – початку XX ст., опублікованих у збірниках, які з'явилися у 80-ті рр. XX ст., досить тенденційний, оскільки вони розкривають переважно негативні вияви міського життя. Та й за своїм обсягом подана добірка важливих для нас документів суттєво поступається тим матеріалам, які характеризують радянську добу в історії Рівного та Луцька.

Серед документів законодавчого характеру насамперед потрібно виділити міські положення 1870 р. і 1892 р., опубліковані у Повному зібранні законів Російської імперії, а також видані окремими збірками з коментарями і роз'ясненнями до них [112–114; 141].

Виокремимо й ряд інших законодавчих актів Російської імперії, чинна дія яких поширювалася і на міста Волинської губернії, зокрема спеціальну постанову Державної Ради, затверджену царем 29 квітня 1875 р., і окремий указ урядового Сенату від 6 червня 1875 р., в яких стосовно впровадження тут міської реформи підкреслювалася важливість «у дотриманні послідовності, вільної від усякого поспіху» [109–111; 115; 125].

Оскільки трактування низки законів у процесі їх застосування стосовно міських поселень не завжди було однозначним, вартим уваги є збірник, який стосується касаційних справ, розглянутих урядовим Сенатом у другій половині XIX – на початку XX ст. щодо міських і земських справ [78].

Специфіка джерельної бази розглядуваного періоду розвитку волинських міст зумовила особливу увагу до статистичних щорічників царської Росії. Охоплюючи усі регіони царської Росії, такі видання, як, зокрема за 1875 р., 1884–85 рр., 1890 р., містять дані про кількісні показники народонаселення міст Волині, стан їх соціально-економічного та культурного розвитку [135; 123; 130].

Хоча ці статистичні збірники випускалися Центральним статистичним комітетом МВС, подану в них інформацію збирали губернські органи влади, які не завжди, на наш погляд, компетентно виконували їхні рекомендації. Саме тому наведеними у них даними вважаємо слід користуватися з певним застереженням, як, зрештою, критично сприймати й більшість статистичних джерел, які публікувалися в царській Росії.

Як відомо, найбільш досконалу методику збору статистичних даних було використано під час проведення одноденного Всеросійського перепису населення 1897 р. Його результати, що стосуються Волинської губернії, опубліковані окремим томом і містять надзвичайно цінну інформацію про міста Волині, зокрема характеристику чисельності населення, параметри

його вікового і статевого, шлюбного й сімейного складу. Їх аналіз дозволяє скласти уявлення про рівень і тенденції розвитку демографічних процесів у волинських містах [107]. Зіставляючи ці матеріали з опублікованим загальним зводом щодо Російської імперії результатів обробки даних першого Всеросійського перепису населення, можна зробити висновок про відставання темпів урбанізації на Волині від аналогічного процесу в цілому по Україні [84; 85; 108].

Зіставлення даних перепису 1897 р. зі статистичними джерелами попередніх і наступних хронологічних відрізків дає змогу провести порівняльний аналіз динаміки народонаселення волинських міст, зафіксувати їх станово-соціальні зміни, прослідкувати розподіл населення за місцем проживання, їх рід занять. Однак вважаємо досить слушною оцінку багатьма дослідниками тієї частини перепису 1897 р., яка фіксує дані про чисельність соціальних груп та рід занять населення, як найбільш недосконалу.

Детальна інформація стосовно чисельності ремісників у містах Волинської губернії, питань фінансово-торговельної сфери тощо публікувалася в статистично-довідкових виданнях загальнодержавного характеру [69; 120].

Поряд із вищевказаними джерелами варті використання й опубліковані матеріали промислової статистики [86; 87; 123; 127–129; 139]. Зокрема, «Указатель фабрик и заводов Европейской России...» за 1881 р. його упорядником П. Орловим був складений на підставі офіційних даних Департаменту торгівлі і мануфактур, які надходили туди через посередництво місцевих статистичних комітетів безпосередньо від підприємців [86]. І хоча вже в передмові до цього видання вказувалося на істотні недоліки в отриманні саме таким шляхом відповідної інформації, відомості про потужності промислових закладів, обсяги випущеної ними продукції у грошовому виразі, чисельність робітників тощо охоплювали і міські поселення Волинської губернії.

Характеризуючи групу статистичних джерел, варто виділити довідкові видання, які стосуються винятково міських поселень царської Росії: «Экономическое состояние городских поселений в Европейской России в 1861–62 гг.», «Города России в 1904 году», «Города России в 1910 году» [76; 70; 71]. Ці джерела дають змогу не тільки з'ясувати чисельність, розміщення, соціальний та становий склад городян, їх основні види діяльності, дослідити благоустрій та економічне становище міст Волинської губернії, а й порівняти їх з іншими містами імперії Романових. Важливо й те, що наведені у них дані характеризують міста як на початку розглядуваного нами періоду (1861 р.), так і в його завершальній фазі (1910 р.).

Безумовно, останні два збірники, які з'явилися на початку ХХ ст., у порівнянні з виданням 1863 р. містять набагато ширшу інформацію про тогочасний рівень міського життя і, зокрема, на Волині. Адже характеристика міських рис населених пунктів тут проводилася за 35 ознаками. І хоча

Олександр Забелін

в поданому в них статистичному матеріалі також можуть виникати подекуди сумніви, значення вказаних збірників полягає в тому, що вперше в подібних офіційних виданнях до переліку міст були віднесені й такі населені пункти, які до цього вважалися просто селами або містечками. У збірнику «Города России в 1910 году» значно розширено перелік населених пунктів Волині, які, на думку упорядників, можна було б вважати містами. До того ж основним критерієм оцінки міських поселень послужили показники чисельності їх населення, а також певною мірою їх торговельно-промислової активності.

Не можна не згадати ще декілька статистичних та довідкових видань, які мають відношення до міської тематики. Так, у 1889 р. у м. Самарі був надрукований «Сборник сведений о настоящем состоянии городского хозяйства в главнейших городах России» [78]. Його упорядники, надаючи

інформацію про стан міського господарства в 49 містах царської Росії, додали і відомості про м. Житомир. А в довідковому збірнику «Водопроводы русских городов» розміщено досить повну інформацію про комунальні об'єкти волинських міст. Зазначимо, що ці відомості можна порівняти з наведеними даними про діючі водогони в інших містах царської Росії [73].

Як уже зазначалося, окрема група джерел охоплює такі, яким властиві ознаки кількох видів одночасно. Поєднуючи статистичну, топографічну, військову, сільськогосподарську та іншу інформацію, вони стосуються як регіону Правобережної України, так і безпосередньо Волинської губернії [136; 137; 140; 77; 68; 67]. На нашу думку, найбільш скрупульозно підібрана статистична та різноманітна довідкова інформація, вміщена у «Военно-статистическом обозрении Волынской губернии», підготовленому підполковником О. Забеліним [77]. Опубліковане з ініціативи Генерального штабу Київського військового округу, це видання ввібрало в найбільш повному обсязі інформацію, зібрану в середині 80-х рр. XIX ст. про Волинь як одну з прикордонних губерній царської Росії. Подана в ньому інформація про шляхи сполучення, економічний потенціал краю тощо значною мірою стосувалася і міст Волинської губернії. Багато цінного матеріалу про соціально-економічний стан волинських міст охоплює видання О. Братчикова «Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях» [66].

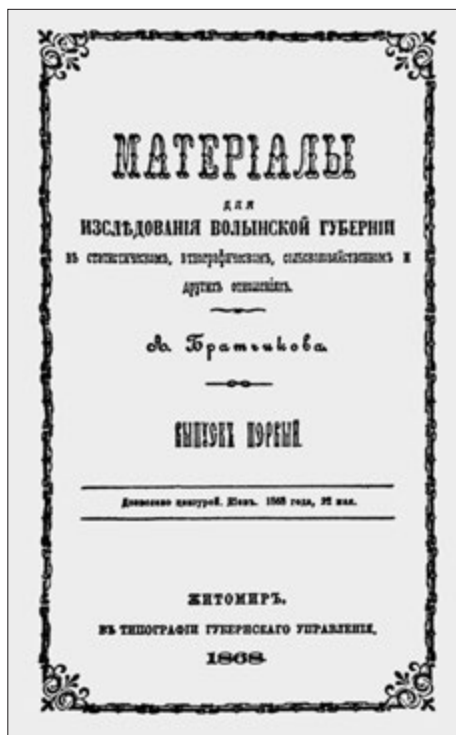
Незважаючи на широке залучення до наукового обігу у пропонованій книзі офіційно-урядових та відомчих статистичних видань, найвагомішу групу статистичних джерел з інформацією про міста Волині другої половини XIX – початку XX ст. складають місцеві видання. На нашу думку, Волинська губернія досить вигідно вирізнялася поміж іншими губерніями Правобережної України за чисельністю опублікованих місцевих видань статистично-довідкового характеру, які виходили у другій половині XIX – на початку XX ст. У їхньому переліку важливе місце займають губернські пам'ятні книжки, що видавалися місцевим статистичним комітетом [99–105], а також огляди Волинської губернії, що додавалися до щорічних звітів волинського губернатора у вищі інстанції про всебічний стан розвитку губернії [81–83].

Хоча інформаційна насиченість пам'ятних книжок у різні роки була не однаковою, їхня цінність полягає в тому, що основні статистичні таблиці, вміщені в усіх книжках, знайомлять зі станом характеристикою міського населення, подають дані про кількість фабрик і заводів, навчальних закладів, будинків у містах Волині тощо. Найрізноманітніші відомості з життя міст краю містять і вже згадувані огляди Волинської губернії.

Уточнити чисельність населення міських поселень Волині, а також рід занять міських жителів дозволили опубліковані матеріали подвірного перепису Волинської губернії, проведеного в 1910 р., а також надрукований у 1911 р. офіційний список населених пунктів Волинської губернії [80; 126].

Опубліковані постанови міських дум, звіти товариств взаємного кредиту, товариств допомоги бідним, попечителя Київського навчального округу, пам'ятні книжки Київського навчального округу, дирекції народних училищ Волинської губернії дозволяють скласти чітку картину про напрямки діяльності міських органів самоврядування та громадських організацій, товариств взаємного кредиту, а також з'ясувати стан міських навчальних закладів [88–98; 105; 106].

Завершуючи огляд джерел, виокремимо ще одну групу – газети та інші періодичні видання, які виходили на території Волинської губернії.

Титульна сторінка праці
О. Братчикова «Материалы для
изследования Волынской губернии
в статистическом, этнографическом,
сельскохозяйственном и других
отношениях». 1868 р.

Павло Тутковський

Як ніяке інше історичне джерело, саме пресові видання дозволяють сучасному історику відчутти подих досліджуваної епохи, відтворити найважливіші деталі міського повсякденного життя. Адже автори публікацій намагалися винести на обговорення громадськості болючі проблеми тогочасної міської дійсності, у якій поруч співіснували як рутинність, так і ознаки нового, модерного способу життя. До таких віднесемо газети «Вольнская жизнь», яка виходила в губернському центрі, «Вольнская мысль» – у Рівному [142–158].

Вартими уваги є окремі публіцистичні статті, розміщені у неофіційній частині «Вольнских епархиальных ведомостей», які стосувалися організації міських управлінь у приватновласницьких містах, а також намірів уряду викупити приватновласницькі міста і містечка у їх власників [160; 161; 162].

Зведені статистичні матеріали про народонаселення міст Волинської губернії скрупульозно опрацював П. Тутковський і опублікував у своїй науково-публіцистичній праці «Антропологические этюды по Волини», що вийшла у збірнику праць Товариства дослідників Волині [138].

Важливе місце серед опрацьованих джерел займають і поки що мало використовувані сучасними дослідниками поштові листівки кінця XIX – початку XX ст. із краєвидами волинських міст, фіксацією окремих міських об'єктів тощо. Зазначимо, що разом із іншим зображальним матеріалом вони дозволяють достатньо виразно проілюструвати це видання. До того ж, наголосимо, автор насамперед звертався до фондів колекцій Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Отже, серед основних видів джерел, залучених для висвітлення теми, переважають архівні матеріали та опубліковані документи. З архівних матеріалів передусім слід виокремити документи Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, а також Державного архіву Рівненської області. Опубліковані джерела репрезентовані насамперед документами законодавчого характеру, а також статистичними матеріалами. Окреслений комплекс джерел, на нашу думку, дозволяє досить глибоко і всебічно проаналізувати розвиток міст Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.

Отже, впродовж другої половини XIX – XX ст. волинські міста досліджуваного хронологічного періоду вивчалися переважно в краєзнавчому аспекті, в той же час значну увагу науковці приділяли

аналізу їх соціально-економічного розвитку. Нові підходи до вивчення міст, сформульовані у 70–80-х рр. ХХ ст. зарубіжними істориками, дозволяють сучасним науковцям розглядати міста в окремих регіонах України, в тому числі і на Волині, як комплексні об'єкти, у єдності їх різноманітних функцій. Проаналізований історіографічний доробок стосовно зазначеної проблематики свідчить про необхідність проведення поглибленого дослідження міст Волині. Адже низка таких важливих питань, як роль міст цього регіону України у процесах державотворення, реформування міського самоврядування, розвиток міського господарства, перетворення міст на культурно-освітні осередки Волині, залишається поки що вивченою недостатньо. Важливим підґрунтям у їх розв'язанні може служити достатньо ґрунтовна джерельна база, на яку ми опираємося в нашому дослідженні.

Списокъ городовъ и мѣстечекъ Волынской губернии.

Наименованіе поселеній.	Какого уѣзда, города и мѣстечки.	Число жителей.		Разстояніе въ верстахъ.		Почтовый адресъ.
		Мужск.	Женск.	Отъ губ. города.	Отъ уѣзд. города.	
Александрія м.	Ровенскаго у.	1496	1740	180	18	Ровно поч. тел. к.
Аннополь "	Острожскаго "	989	1139	140	30	Аннополь п. т. отд.
Андрушевка "	Житомирск. "	1128	1053	40	—	Ст. Бровки ю. з. ж. д.
Базалія "	Староконст. "	1466	1622	180	60	Купель.
Базаръ "	Овручскаго "	850	870	100	50	г. Овручъ.
Барановка "	Новоградвол. "	1096	1123	74	34	Барановка поч. отд.
Бережцы "	Кременецк. "	293	268	280	12	Кременецъ п. т. к.
Бережница "	Луцкаго "	1480	1450	353	126	М. Бережница.
Берездовъ "	Новоградвол. "	1321	1356	128	38	Корець поч. тел. к.
Березно "	Ровенскаго "	2029	2006	180	70	Березное поч. отд.
Верестечко "	Дубенскаго "	1927	1799	327	56	М. Берестечко.
Воремель "	Тоже.	497	516	313	42	Тоже.
Вѣлгородка "	Заславскаго "	2050	2014	180	20	Вѣлгородъ п. т. о.
Вѣлорозка "	Кременецк. "	1423	1472	298	60	Вышгород. п. т. о.
Варковичи "	Дубенскаго "	694	795	273	18	Дуб. и Зд. п. т. к.
Веледники "	Овручскаго "	564	554	145	25	Овручъ п. т. к.
Верба "	Дубенскаго "	717	776	289	18	Г. Дубно.
Вишневецъ "	Кременецк. "	2513	2728	300	20	Вишневецъ п. о.
Владимірвол. г.	Волынской губ.	4614	5218	304	—	Владимірвол. п. т. к.
Владимірець м.	Луцкаго у.	966	944	343	100	Колки почт. тел. к.
Волочискъ "	Староконст. "	1712	1666	210	96	Волочискъ п. к.
Выжва "	Ковельскаго "	988	980	335	26	Маціовъ почт. отд.
Высоцкое "	Ровенскаго "	1200	1120	313	150	Ровно поч. т. конт.
Вышгородокъ "	Кременецк. "	1056	1097	303	40	Вышгородъ п. т. о.
Вязовка "	Овручскаго "	582	594	114	15	Овручъ п. т. к.
Горинградъ "	Ровенскаго "	1288	1089	162	20	Тучинъ почт. отд.
Городница "	Новоградвол. "	1080	1099	120	35	Корець п. т. к.
Городокъ "	Луцкаго "	437	434	311	77	Колки почт. т. отд.
Гороховъ "	Владимірвол. "	2253	2410	330	54	Гороховъ п. т. о.
Горошки "	Житомирск. "	1498	1576	42	42	Горошки почт. отд.
Гоша "	Острожскаго "	960	1029	130	30	Гоша почт. отд.
Грицевъ "	Заславскаго "	1683	1676	120	31	Заславъ.
Гулевичи "	Луцкаго "	179	180	338	58	Колки почт. т. отд.
Демидовка "	Дубенскаго "	280	277	360	30	Дубно п. т. к.
Деражно "	Ровенскаго "	780	830	290	30	Кладно.
Добромиль "	Житомирск. "	3801	3950	295	180	Добромиль п. т. к.
Дубно "	Дубенскаго "	13	644	340	490	Дубно п. т. к.

РОЗДІЛ 2

Соціальна і національна структура міського населення

Динаміка чисельності міського населення

Перебіг урбанізаційного процесу на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. досить чітко, хоча й однобічно, фіксує динаміка демографічних змін. Підкреслимо, що у співвідношенні з родом занять міських жителів чисельність міського населення є однією з найважливіших ознак міста. Враховуючи наявні статистичні джерела, аналіз демографічних змін міського населення варто розпочати на прикладі офіційних міст Волинської губернії.

Як у всій царській Росії, на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. також виявилася тенденція до переважаючого зростання міського населення. Так, якщо з 1856 р. по 1912 р. населення всієї губернії зросло з 1498000 чол. до 3815000 чол., а саме у 2,5 рази, то відповідно його міська частка виросла із 103569 чол. до 338575 чол., тобто у 3,5 рази [435, с. 295; 104, с. 53; 137, с. 88–89]. По відношенню до всього населення Волині питома вага міського населення за цей час зросла з 6,9 % до 8,9 %.

Варто наголосити, що подібні показники були серед найнижчих як в українських губерніях, так і в решті губерній Європейської Росії. Так, у 60-і рр. XIX ст. питома вага міського населення Волині не перевищувала середні показники по Правобережній Україні, які склали 9,1 % [215, с. 119]. У 1897 р., коли питома вага міського населення Волині складала 7,8 %, в усіх губерніях Правобережної України маємо показник 9,6 %, тоді як по Європейській Росії він був ще вищим – 12,9 % [341, с. 172; 84, с. 6]. І в 1913–14 рр. питома вага міського населення Волині не перевищувала 9 %, між тим як питома вага городян у складі населення всієї царської Росії складала 15,3 %. Значимо, що на цей час питома вага міського населення Київської губернії удвічі перевищувала аналогічні показники по Волинській губернії [432, с. 98, 103; 83, с. 8].

Волинь. Худ. Ю.Коссак. Листівка. 1910 р.

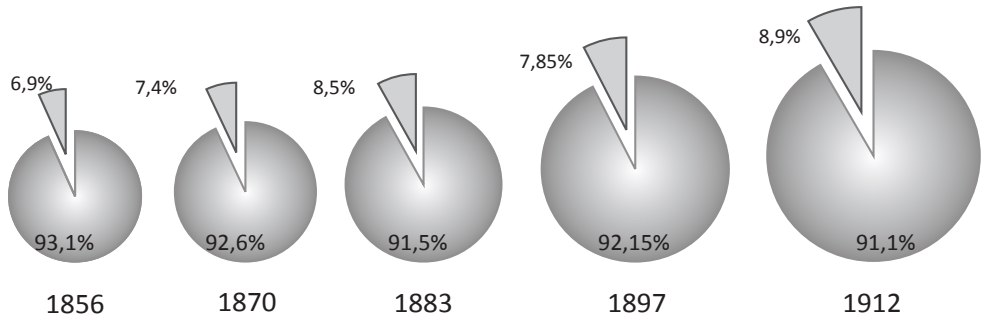

Волинська губернія наприкінці XIX ст.

Зіставлення чисельності населення всієї губернії з чисельністю її міського населення, а також визначення питомої ваги останнього, дає підстави стверджувати, що урбанізаційний процес на Волині то набирив темп, то знову уповільнювався (див. діаграму 1).

Так, дані діаграми 1 фіксують зменшення питомої ваги міського населення Волині у 1897 р. порівняно з 1883 р. від 8,5 % до 7,8 %. Та все ж спаду чисельності міського населення на цей час не спостерігалось. Як і в попередні періоди, воно продовжувало зростати. З 1883 р. по 1897 р. кількість міського населення тут зросла на 58357 чол. За весь період другої половини XIX – початку XX ст. спад міського населення в цьому регіоні України спостерігався лише з середини 60-х рр. – до початку 70-х рр. XIX ст., на що звернув увагу і детально розглянув у своєму дисертаційному дослідженні А. Гуменюк. За його підрахунками, на той час при загальній тенденції до зменшення кількості міського населення всієї Правобережної України на Волині подібний спад виявився найбільш відчутним. Якщо

Роки	Все населення губернії	Кількість міського населення
1856	1 498 000	103 359
1870	1 704 018	126 455
1883	2 059 870	175 490
1897	2 989 482	233 847
1912	3 815 678	338 575

 кількість міського населення
 все населення губернії

Діаграма 1.

Кількість міського населення Волинської губернії та його питома вага (1856-1912 рр.).
 Складено за: [324, с. 295; 126, с. 3; 336, с. 123; 100, с. IV; 98, с. 53]

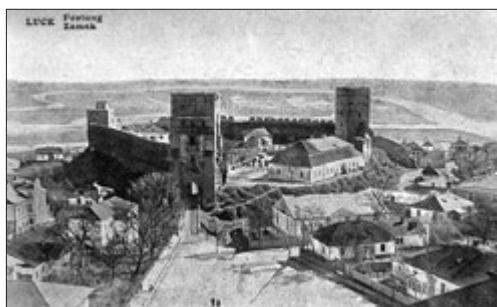
з 1858 р. по 1861 р. міське населення Волині зросло від 110200 чол. до 129600 чол., то в 1866 р. воно становило тільки 114000 чол., і навіть у 1870 р. не досягло рівня 1861 р., склавши лише 124500 чол. [231, с. 59].

Такі коливання демографічних показників міського населення на Волині А. Гуменюк пояснює несприятливими природними факторами: неврожаєм 1865 р., епідемією холери 1866 р. тощо [231, с. 56]. Однак подібні стихійні лиха поширювалися на весь регіон Правобережної України. Стосовно Волині можна навести ще одне пояснення відчутного зменшення тут чисельності міського населення в зазначений період: тривалий застій у розвитку насамперед приватновласницьких міст краю у 50–60-і рр. XIX ст. (а саме таких нараховувалося п'ять із дванадцяти офіційних міст), який співпав у часі із ліквідацією кріпосного права, що детальніше буде розглянуто в наступних розділах монографії. Тут лише наголосимо, що і після 1861 р. статус цих міст залишався незмінним, а їхні власники не зуміли швидко відреагувати на нову економічну ситуацію [30, арк. 16 зв.].

Пояснення незначного спаду питомої ваги міського населення на Волині у 1883–1897 рр., на наш погляд, слід шукати у випереджувальних темпах зростання всього населення губернії (наголосимо, переважно аграрного), яке на той час фактично подвоїлося у порівнянні з попереднім періодом. У часі це співпало з початком демографічного переходу, на шлях якого ступило

Губернське місто Житомир. Листівка. 1900-ті рр.

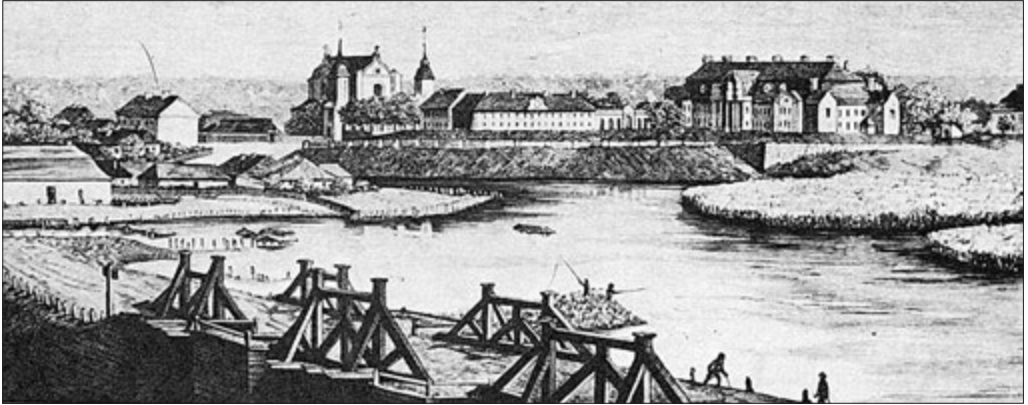
Повітове місто Луцьк.
Листівка. Поч. XX ст.

Повітове місто Володимир-Волинський.
Листівка. Поч. XX ст.

Повітове місто
Дубно. Вулиця
Тверда. Листівка.
Поч. XX ст.

Повітове місто Заслав. Гравюра. Кін. XIX ст.

Повітове місто Новоград-Волинський. Малюнок Н.Орди. 70-ті рр. XIX ст.

Повітове місто Острог.
Вулиця Олександрівська.
Листівка. Кін. XIX ст.

Повітве місто Рівне. Загальний вид.
Листівка. Поч. XX ст.

Повітве місто Ковель. Готель
Бристоль. Листівка. Поч. XX ст.

Повітве місто Овруч. Гравюра. Кін. XIX ст.

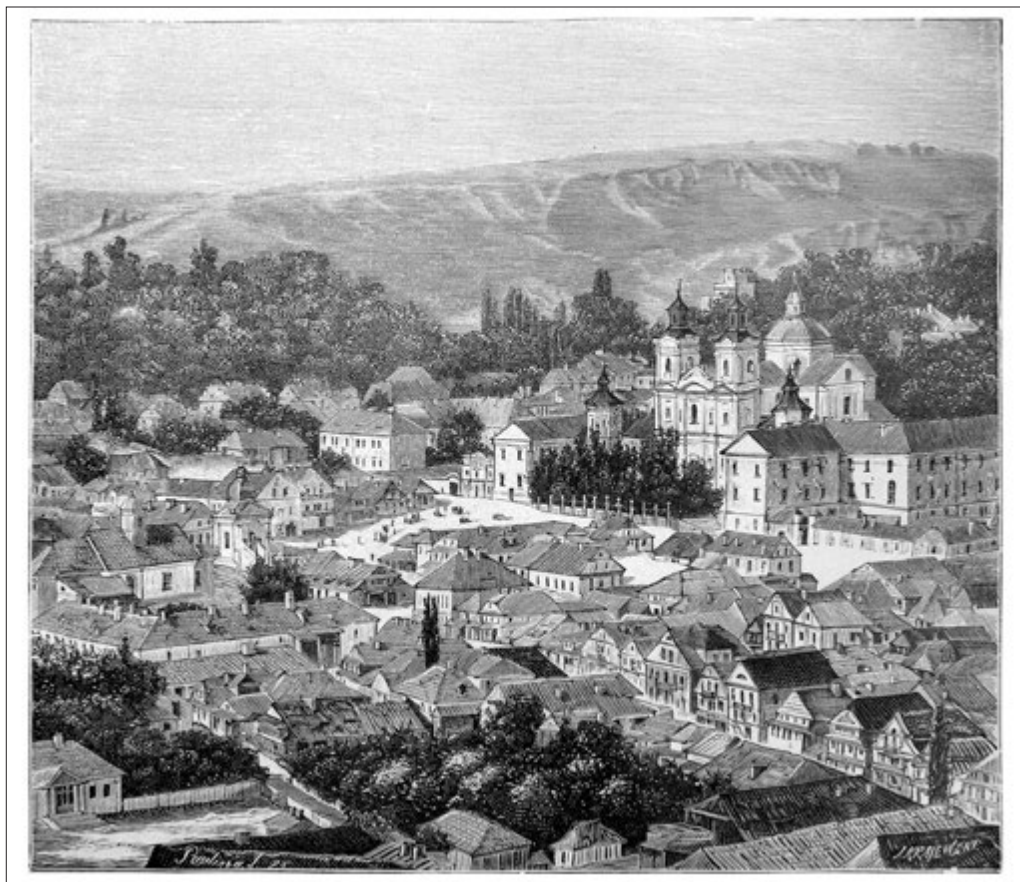
населення України наприкінці XIX ст. [458, с. 23–24]. Зауважимо, що в українських губерніях приріст населення в пореформений період був вищим, аніж в усій царській Росії, що спричинило тут аграрне перенаселення [228, с. 59]. А за підрахунками А. Рашина, у 1863–1914 рр. чисельність населення Волинської губернії поміж трьох губерній Правобережної України зростала найвищими темпами. Так, якщо в цілому на Правобережній Україні вона зросла у 2,4 разів, то на Волині – у 2,6 рази [432, с. 26].

Слід зазначити, що такого відчутного зростання населення Волинської губернії, як у 1883–1897 рр., не спостерігалося ні в 50–80-х рр. XIX ст., ні пізніше – на початку XX ст. Середньорічний показник загального приросту населення губернії у 80–90-і рр. склав 3,2 %. Між тим як у містах цей показник був дещо нижчим – 2,4 % (див. **діаграму 2**). Однак у решті розглянутих нами хронологічних відрізків темпи зростання міського населення істотно випереджали темпи зростання населення всієї губернії.

Найбільш відчутний розрив у темпах зростання чисельності населення відносно всього населення губернії продемонстрували волинські міста у 1897–1912 рр. У цей проміжок часу їхнє населення зросло на 44,5 %, а загальний приріст населення по губернії становив лише 27,6 %. Між тим у межах самого хронологічного відрізка 1897–1912 рр., який склав 15 років, чисельність міського населення Волині зростала набагато швидше у перші шість років (із 1897 по 1903 рр.). Якщо загальний приріст міського населення у 1897–1903 рр. склав 25 %, то в 1903–1912 рр. – лише 15,7 %. Однак навіть такі темпи зростання міського населення Волинської губернії в зазначений час не дозволили наздогнати один із найбільш урбанізованих українських регіонів – Лівобережжя України, де в 1897–1914 рр. питома вага міського населення фіксувалася набагато вищою (від 11,1 до 13,3 %) [488, с. 57].

Незважаючи на кризові явища в економіці, саме у 1900–1904 рр. уперше спостерігався випереджувальний (майже вдвічі) ріст міського населення у порівнянні з двома іншими губерніями Правобережної України. Якщо на Волині в цей час воно зросло на 15,5 %, то на Поділлі і Київщині відповідно – на 7 % і 8 % [70, с. 94–95; 231, с. 69]. Зауважимо, що ці підрахунки дещо спростовують загальний висновок І. Вологодцева про те, що роками більш інтенсивного росту міст України були ті, які безпосередньо передували Першій світовій війні: 1909–1914 рр. [215, с. 128].

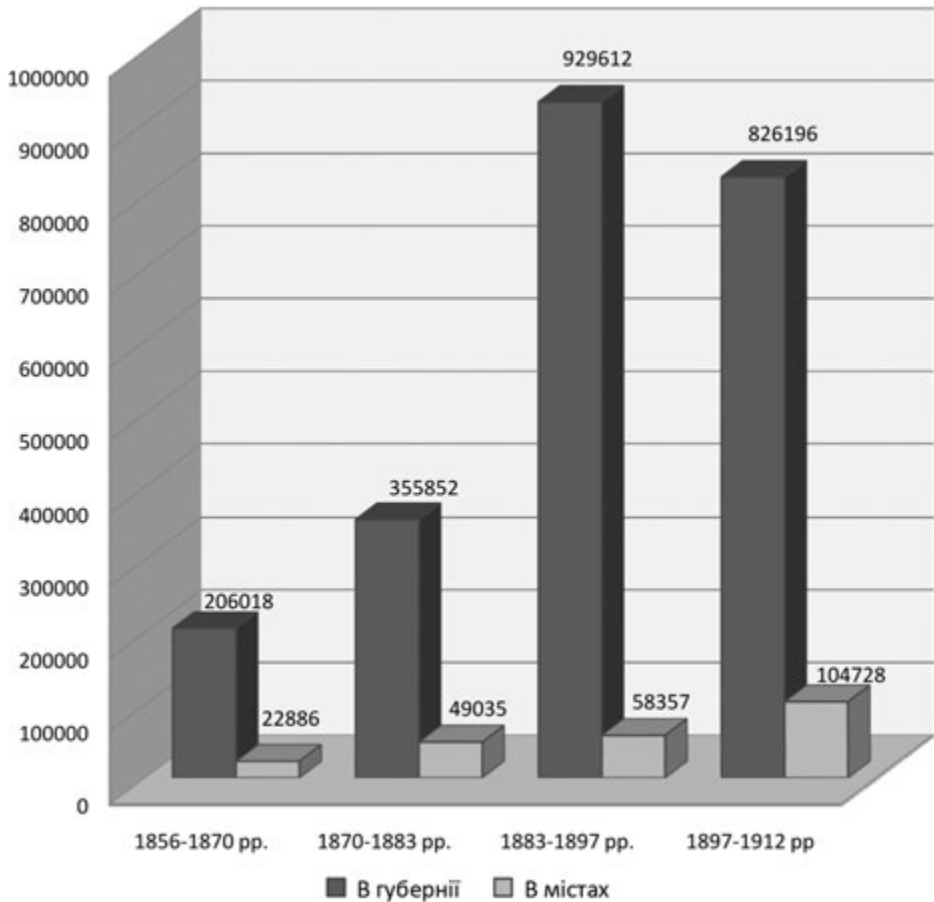
Як відомо, до категорії міського населення, окрім жителів юридично визнаних міст Волинської губернії, царська адміністрація відносила і мешканців містечок. За підрахунками І. Вологодцева, питома вага містечкового населення в загальній чисельності населення Волинської губернії впродовж усього пореформеного періоду значно перевищувала аналогічний показник у групі офіційних міст. Так, у 1863–1897 рр. вона коливалася в межах 14,2–13,2 % [215, с. 99, 124]. Переважно у волинських містечках проживало більше 2 тис. жителів, що, наприклад, для Франції в зазначений час уважалося нижнім порогом міського життя [188, с. 512].

Повітове місто Кременець. Гравюра. Кін. XIX ст.

Повітове місто Старокостянтинів. Фото. Поч. XX ст.

Роки	В губернії		В містах	
	Приріст кількісний	Приріст у %	Приріст кількісний	Приріст у %
1856-1870	206 018	13,6	22 886	22
1870-1883	355 852	20,9	49 035	38,8
1883-1897	929 612	45	58 357	33,2
1897-1912	826 196	27,6	104 728	44,8

Діаграма 2.

Темпи зростання загального приросту населення Волинської губернії та його міської частки (1856-1912 pp.).

Складено за: [324, с.295; 126, с.3; 336, с.123; 100, с.IV; 98, с.53]

Так, із 148 волинських містечок таких у 1897 р. нараховувалося 117, а в 1911 р. – вже 131 [108, с. 17–29; 126, с. 78–436].

Упродовж досліджуваного періоду від одного до шести зроста кількість волинських містечок, у яких проживало понад 10 тис. чол. Якщо в 60–і рр. XIX ст. таким було лише Полонне, то на початку XX ст. їх перелік поповнили Здолбунів, Корець, Любар, Радзивилів, Шепетівка [215, с. 98; 126, с. 78–436]. І хоча серед них лише Здолбунову вдалося отримати статус офіційного міста, однозначно саме містами упорядники збірника «Города России в 1910 году» вважали і решту вказаних містечок, додавши їх до загального списку міст Волинської губернії [68, с. 528]. Та все ж у порівнянні з Київською та Подільською губерніями, де на початку XX ст. нараховувалося відповідно 16 і 18 містечок, в яких мешкало більше 10 тисяч жителів, на Волині таких було найменше [71, с. 682].

Виходячи з того, що місту обов'язково має бути притаманний певний соціально-економічний зміст, лише від 5 до 16 волинських містечок в офіційних джерелах та науковій літературі з цієї проблематики розглядаються як поселення з найбільш характерними міськими ознаками [71, с. 528; 231, с. 215]. За підрахунками А. Гуменюка, наприкінці XIX ст. чисельність населення в 16 найбільш економічно розвинутих містечках Волині поступалася чисельності населення офіційних міст більше, ніж удвічі. Однак темпи зростання населення таких містечок у 1861–1900 рр. більш, ніж удвічі, були вищими від офіційних міст. До того ж розрив між темпами зростання населення економічно розвинутих містечок і офіційних міст на користь перших на Волині у порівнянні з двома іншими губерніями Правобережної України був найвищий [231, с. 221–222].

Подібні тенденції до зростання населення містечок із економічними рисами міст збереглися і на початку XX ст. Так, якщо у 1897–1913 рр. населення офіційних міст збільшилося в середньому майже на 45 %, то наші підрахунки щодо п'яти волинських містечок, які найбільш динамічно зростали (Чуднів, Любар, Шепетівка, Радзивилів, Полонне), показують, що в середньому їх населення зросло на 71 % [108, с. 23, 25, 29; 71, с. 528].

На демографічні зміни в містах Волині впродовж досліджуваного періоду впливали високі природний та механічний прирости населення. Однак із часом природний приріст як джерело поповнення міського населення вже не відігравав тієї визначальної ролі в загальному прирості населення, як це спостерігалось в 60–80-х рр. XIX ст. Зазначимо, що вияви такої загальної тенденції, характерної для міст України, почали з'являтися на Волині дещо пізніше – лише наприкінці XIX – на початку XX ст. Наприклад, у Рівному в 1884 р. природний приріст населення на 1000 чол. складав 23,9 чол., а в 1911 р. – лише 13,6 чол. [130, с. 111; 104, с. 50–51].

У порівнянні з сільською місцевістю середні показники природного приросту населення в містах Волині за 1861–1913 рр. були дещо нижчими. Якщо на 1000 жителів у сільській місцевості вони склали 16,8 чол., то в містах – лише 11,3 чол. [432, с. 255].

Офіційні міста	1861 р.	1870 р.	1883 р.	1897 р.	1903 р.	1913 р.
Житомир	40 564	35 679	51 928	65 895	88 431	90 720
Володимир-Волинський	6 305	5 109	8 051	9 883	12 555	16 227
Дубно	8 365	7 212	7 192	14 257	15 694	23 201
Заслав	8 034	7 360	9 990	12 611	14 304	15 113
Ковель	3 902	4 765	13 752	17 697	21 789	29 919
Кременець	12 585	11 039	10 212	17 704	18 050	22 770
Луцьк	7 135	11 464	13 601	15 804	20 232	29 329
Новоград-Волинський	8 813	8 814	13 383	16 904	19 425	21 317
Овруч	5 394	5 841	6 356	7 393	8 484	11 040
Острог	9 409	7 707	16 406	14 749	16 260	18 263
Рівне	6 402	6 300	7 008	24 573	34 319	34 923
Старокостянтинів	12 376	15 165	17 611	16 377	24 468	22 050
Здолбунів	–	–	–	–	–	11 006
Всього	129 284	126 455	175 490	233 847	294 011	345 878
%	100	97,8	135,7	180,9	227,4	267,5

Таблиця І.

Динаміка чисельності міського населення Волинської губернії (1861-1913 рр.).

Складено за: [70, с. 3-35; 71, с. 110; 100, с. 1; 63, с. 218-219; 77, с. 8]

З кінця XIX ст. основним джерелом поповнення чисельності міського населення на Волині стає внутрішня міграція. Її темпи за даними першого Всеросійського перепису населення 1897 р. дещо відставали від середніх показників у 50 губерніях Європейської Росії. Так, якщо уродженцями міст Волині вважалися 62,5 % усіх городян (включаючи й уродженців того повіту, де знаходилося місто), то загалом у Європейській частині Російської імперії цей показник становив 53,3 %. Між тим як прибуле населення в містах Волині складало лише третину їх жителів, у Європейській Росії цей показник перевищував 45 % [107, с. XVI; 432, с. 129].

У розрізі розглянутих нами хронологічних відрізків зіставлення показників чисельності населення в окремих містах дозволяє виявити певні

Міста	Ріст або спад народонаселення					
	1861-1883 рр.		1883-1897 рр.		1897-1913 рр.	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Житомир	11 364	28	13 967	26,9	24 825	37,7
Володимир-Волинський	1 746	27,7	1 832	22,8	6 344	64,2
Дубно	-1 173	-14	7 065	98	8 944	62,7
Заслав	1 956	24,8	2 621	26	2 502	19,8
Ковель	9 850	252	3 845	28	12 222	69
Кременець	-2 373	18,9	7 492	73,4	5 066	28,65
Луцьк	6 466	90,6	2 203	16	13 525	85,6
Новоград-Волинський	4 570	51,9	3 521	26,3	4 413	26
Овруч	962	17,8	937	14,7	3 647	49,3
Острог	6997	74	-1657	-10	3514	23,8
Рівне	606	9,5	17565	251	10350	42
Старокостянтинів	5235	42,3	-1234	7	5673	34,6

Таблиця II.

Темпи зростання населення офіційних міст Волинської губернії (1861-1913 рр.).

Складено за: [70, с. 3-35; 71, с. 110; 100, с. 1; 77, с. 8]

закономірності в динаміці урбанізаційних процесів (див. таблицю I). Вони пов'язані з впливом таких нових визначальних факторів зростання міст, як еволюція ринкових відносин у всіх сферах економіки, поява нового виду транспортного зв'язку – залізниць тощо. Підрахунки свідчать, що в 1913 р. найбільшими містами Волині за кількістю жителів, окрім губернського центру – Житомира (90720 чол.), були Рівне (34923 чол.), Луцьк (29329 чол.), Ковель (29919 чол.). Пояснення стабільно високих показників чисельності населення Житомира, на наш погляд, слід шукати в загальних тенденціях випереджувальних темпів росту населення саме великих міст по всій Російській імперії [406, с. 70]. А. Рашин, аналізуючи темпи приросту населення 54 найбільших міст царської Росії, до їх переліку додав і Житомир, населення якого з 1863 р. по 1914 р. зросло у 2,3 рази [432, с. 90].

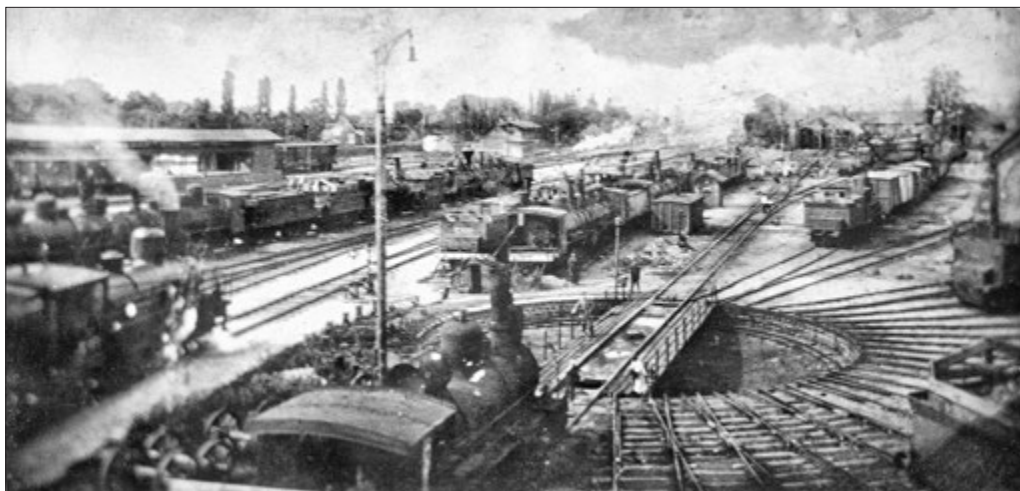
Стосовно решти найбільших міст Волині, то на їхні темпи зростання найбільш суттєво вплинула поява залізничного сполучення. Так, Ковель і Рівне на початку XX ст. входили до переліку головних залізничних вузлів Волинської губернії. До того ж не менш важливу роль у динаміці населення Рівного і Луцька зіграв той факт, що ці міста знаходилися вздовж лінії, яка служила умовною межею між Волинським Поліссям і лісостепом [311, с. 88].

За найбільш несприятливих стартових умов на початку 60-х рр. XIX ст., коли Ковель, Рівне та Луцьк демонстрували досить низькі показники чисельності населення, надалі саме ці міста у групі офіційних міст розвивалися найвищими темпами (див. таблицю II). Особливо вражаючі темпи зростання населення були зафіксовані в Ковелі у 1861–1883 рр. і Рівному у 1883–1897 рр. відповідно на 252 % і 251 %. Так, за 1861–1913 рр. населення Ковеля виросло у 7,4 рази [76, с. 8]. Це, до речі, у вказаний період були одні з найвищих показників приросту міського населення по всій Правобережній Україні.

Докорінні зміни містотворчих факторів у другій половині XIX – на початку XX ст. призвели до появи на Волині нових поселень, які з часом набули виразних міських ознак. Саме такими варто розглядати Здолбунів, Сарни, Костопіль. Будучи заснованими як залізничні станції і розвиваючись у сприятливих умовах прискореними темпами, за чисельністю народонаселення, характером господарської діяльності, а також обсягами товарообігу вони змогли досягти показників значних міст. Особливо сприятливі обставини склалися для Здолбунова, який став ще одним значним залізничним вузлом Волинської губернії. Так, у 1887 р. тут мешкало 2771 чол., у 1897 р. – 4692 чол., між тим як у 1911 р. – вже 6410 чол., а в 1913 р. – 11006 чол. Таким чином, його населення за 26 років зросло на 8235 чол., або у 3 рази [6, арк. 10 зв; 83, с. 8].

Варто виділити ще одну групу міст, які за більш сприятливих обставин могли розвиватися значно вищими темпами. У 1861–1883 рр., використовуючи свій попередній економічний потенціал, продовжували досить динамічно розвиватися Острог, Новоград-Волинський і Старокостянтинів. Між тим у 1883–1897 рр. Острог і Старокостянтинів уже мали від'ємні показники загального приросту населення, а в Новограді-Волинському після 1883 р. аж до початку XX ст. темпи зростання населення знизилися майже вдвічі. Продовжувало нерівномірно зростати населення Старокостянтинова і надалі. Якщо у 1897–1903 рр. його населення зросло на 49,4 %, то в 1903–1913 рр. загальний приріст населення тут знову фіксувався від'ємним (–9,9 %). Залишившись осторонь головних залізничних магістралей, вищевказані міста так і не змогли сповна реалізувати свій урбанізаційний потенціал [410, с. 164].

На розвитку окремих міст негативно позначився і той факт, що залізничне сполучення вони отримали значно пізніше від решти міських поселень. Так, до речі, сталося із Житомиром, а також із Володимиром-Волинським, до яких залізнична колія була прокладена лише наприкінці XIX – на початку XX ст. Вірогідніше, саме тому у 1883–1897 рр. в Житомирі був зафіксований певний спад темпів його зростання (майже на 3 %) у порівнянні з 1861–1883 рр. І лише після 1897 р. населення губернського центру почало зростати значно вищими темпами, перевищивши аналогічні показники попередніх хронологічних періодів.

Здолбунів. Поворотне коло. Фото. 1900-ті рр.

Здолбунів. Залізничне депо. Фото. 1900-ті рр.

Сарни. Залізничний вокзал. Фото. 1900-ті рр.

Дубно. Вокзал. Фото. Кін. ХІХ ст.

Слід зазначити, що у перші шість років (1897–1903 рр.) останнього розглянутого нами хронологічного відрізка найбільш динамічно зростало населення Житомира (на 34,2 %), Рівного (на 39,7 %) і Старокостянтинова (на 49,4 %). Однак у наступному десятиріччі (1903–1913 рр.) саме в цих містах фіксувалися найнижчі темпи зростання (від 1,8 % в Рівному до 2,6 % у Житомирі), а в Старокостянтиніві, як ми вже наголошували, взагалі спостерігався демографічний спад. На наш погляд, відчутне демографічне зростання у 1897–1903 рр. не змогло бути надалі підкріплене більш ефективним промисловим розвитком цих міст, оскільки в їхньому економічному житті важливу роль продовжувала відігравати торговельна діяльність. А насамперед промислове виробництво вимагало великої кількості робочих рук і могло поглинути доволі значну кількість прибулого до міст населення.

Між тим у 1897–1913 рр. Володимир-Волинський, Ковель та Луцьк демонстрували стабільно високі показники росту населення з чіткою тенденцією до подальшого зростання. На нашу думку, урбанізаційний потенціал насамперед Ковеля і Луцька в цей час ще не встиг розкритися повною мірою. Надалі за сприятливих обставин від них можна було очікувати у групі офіційних міст високих демографічних показників.

У 1861–1913 рр. найменша чисельність населення у групі офіційних міст фіксувалася в Овручі. Залишившись осторонь основних шляхів сполучень і не маючи змоги динамічно розвиватися, це місто так і не зуміло стати значним міським поселенням [409, с. 139]. Однак той факт, що в 1903–1913 рр. тут таки фіксувався доволі значний ріст міського населення (на 30 %), засвідчує на користь того, що загальні тенденції зростання міст поширювалися й на ті з них, які розвивалися у менш сприятливих умовах.

Найбільш характерні тенденції демографічних змін у розвитку міст Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. дає можливість прослідкувати класифікація міст за кількістю жителів (**див. таблицю III**). Нині у світовій практиці до категорії міст прийнято відносити поселення, що мають понад 12 тис. мешканців, коли більша їх частина зайнята несільськогосподарським виробництвом [203; с. 16]. У 60–70-х рр. XIX ст. найбільш типовими на Волині були міста з кількістю жителів від 5 до 10 тис. чоловік (із 12 – таких міст нараховувалося 8, що складало 66,7 % загальної кількості міст). У 80-і роки чітко окреслилася тенденція до збільшення частки міст із кількістю жителів від 10 до 20 тисяч. Якщо в 1861 р. таких міст налічувалося лише 2, тобто 16,7 % від їх загальної кількості, то в 1897 р. – 6, що складало 50 % усіх міст губернії. У 90-і рр. XIX ст. міста з кількістю жителів від 10 до 20 тисяч стали домінувати над усіма іншими. Їх нараховувалося 8 із 12 (66,7 % від загальної кількості міст). На початку XX ст. зростає частка міст із населенням від 20 до 50 тисяч: їх стає 6, що складало половину загальної кількості міст, у той час як у 1861 р. до цієї групи відносився лише губернський центр – Житомир. Це, до речі, було єдине на Волині місто, яке пододало бар'єр 50-тисячного міста.

Роки	До 5 тис.	5-10 тис.	10-20 тис.	20-50 тис.	Понад 50 тис.	Загальна кількість
1861	1	8	2	1	-	12
1870	-	8	3	1	-	12
1883	-	5	6	-	1	12
1897	-	2	8	1	1	12
1911	-	-	6	6	1	13

Таблиця III.

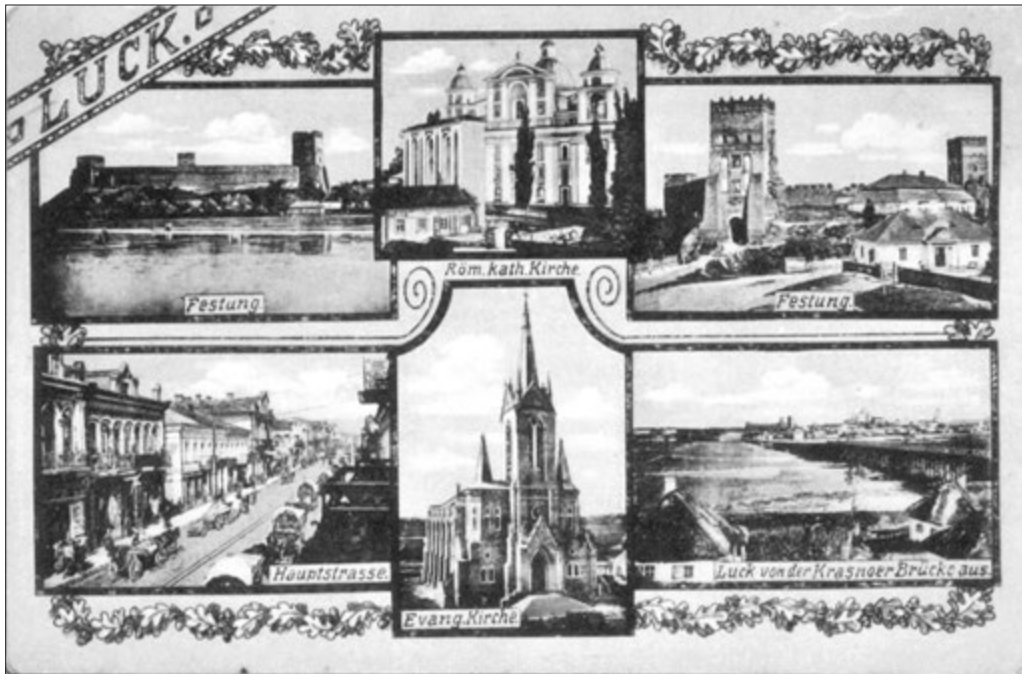
Класифікація офіційних міст Волинської губернії за кількістю жителів (1861-1911 рр.).

Складено за: [70, с. 3-35; 126, с. 8; 336, с. 123; 100, с. IV; 97, с. 53]

Таким чином, упродовж другої половини XIX – початку XX ст. на Волині спостерігалось укрупнення міст. На думку дослідників російських міст, саме у тих із них, населення яких перевищує 20–25 тисяч, створюються можливості для радикальної зміни укладу їхнього життя у порівнянні з селом [365, с. 287]. Якщо услід за Б. Мироновим орієнтуватися на єдині критерії стосовно розподілу міст, які були прийнятні на початку XX ст. і ними продовжують користуватися й у наш час, а саме: на великі (більше 100 тис. населення), середні (від 20 до 100 тис.) і малі (менше 20 тис.), то на Волині на початку XX ст. все більшої ваги набувають середні міста [365, с. 288–289].

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. на Волині спостерігалось прискорення урбанізаційного процесу. Одним із його виявів було зростання питомої ваги міського населення. Проте темпи самої урбанізації тут вочевидь відставали від аналогічного процесу в цілому по Україні. Найвищі темпи зростання чисельності жителів демонстрували ті міста, через які була прокладена залізниця і які в географічному відношенні розміщувалися на пограниччі Полісся і Волині. Обумовленістю географічного положення пояснюється і феномен Житомира як 50-тисячного міста. Однак на прискорених темпах зростання його населення позначився насамперед офіційний статус цього міста як головного адміністративного центру губернії. Деякі міські поселення, які не відносилися до групи офіційних міст, проте могли вважатися містами за своїми економічними ознаками, розвивалися більш динамічно. На початку XX ст. оптимальними за кількістю жителів стали міста з населенням від 20 до 50 тисяч. На цей час у загальному прирості міського населення Волині все більшої ваги набуває механічний приріст. Головним компонентом у внутрішніх міграційних потоках, спрямованих до міст, виступали міщани навколишніх містечок та селяни місцевої округи.

Луцьк. Листівка. 1915 р.

Станова, соціальна і професійна характеристика міського населення

Для реконструкції історичного процесу розвитку волинських міст у другій половині XIX – на початку XX ст. важливе значення має аналіз соціального складу міського населення. Деякі аспекти соціальних процесів у містах та загалом процесів формування міського населення дозволяє висвітлити з'ясування питання розподілу населення за станами.

Напередодні соціально-економічних реформ 60-х рр. XIX ст. в містах Волині зберігався ще з середньовічних часів офіційний поділ населення на християн і євреїв, а також розподіл населення на особисто вільних і тих, які перебували у кріпосній залежності.

Як і всюди в царській Росії, у містах Волині проживало населення, яке відносилось до таких станів і груп: дворяни спадкові і особисті (переважно колишня польська або сполонізована шляхта), духовенство різних віросповідань, міські обивателі, а саме: почесні громадяни (як спадкові, так і особисті), купці, міщани, ремісники (цехові), селяни, іноземні вихідці, дворові люди тощо. Окрім того, та частина представників колишньої польської шляхти, яка проживала в містах і не зуміла довести своїх прав, зараховувалася до міських обивателів під назвою громадян західних губерній, а ті, які проживали у містечках, відносилися до розряду вільних сільських обивателів під назвою однодворців західних губерній

Міста	Всього жителів	Дворяни		Духовенство		Почесні громадяни	Купці		Міщани		Селяни		Іноземні піддані
		К-сть	%	К-сть	%		К-сть	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	
Житомир	40564	15380	38	196	0,5	44	3389	8,4	13183	32,5	—	—	76
Володимир-Волинський	6305	222	3,5	68	1	12	139	2	4582	72,7	72	1	3
Дубно	8365	443	5,3	88	1	14	452	5,4	5444	65	303	3,6	10
Заслав	8034	392	4,9	53	0,7	22	630	7,8	4529	56,4	1640	20,4	25
Ковель	3902	357	9,1	22	0,5	5	189	4,8	2560	65,6	25	0,5	—
Кременець	12585	1021	8	71	0,5	19	409	3,2	8223	65,3	19		14
Луцьк	7135	824	11,5	72	1	7	318	4,5	3036	42,6	906	12,7	8
Новоград-Волинський	8813	925	10,5	43	0,5	21	332	3,8	6201	70,4	43	0,5	32
Овруч	5394	1606	30	40	0,7	14	212	4	2959	54,9	104	2	1
Острог	9409	209	2,2	34		16	490	5,2	6662	71	101	1	3
Рівне	6402	1163	18,2	15		13	243	3,8	2934	46	731	11,4	20
Старокостянтинів	12376	388	3,1	67	0,5	15	541	4,4	6622	53,5	2199	17,8	27
Всього	129284	22930	17,7	769	0,6	202	7344	5,7	66935	51,8	6143	4,7	219

Таблиця IV.

Становий склад населення офіційних міст Волинської губернії на 1861 р.

Складено за: [70, с. 3-35]

[140, с. 283–284]. До окремих, проте малочисельних розрядів відносилися відставні нижні чини, солдатські дружини та їхні дочки, діти солдат та кантоністів [444, с. 19–27].

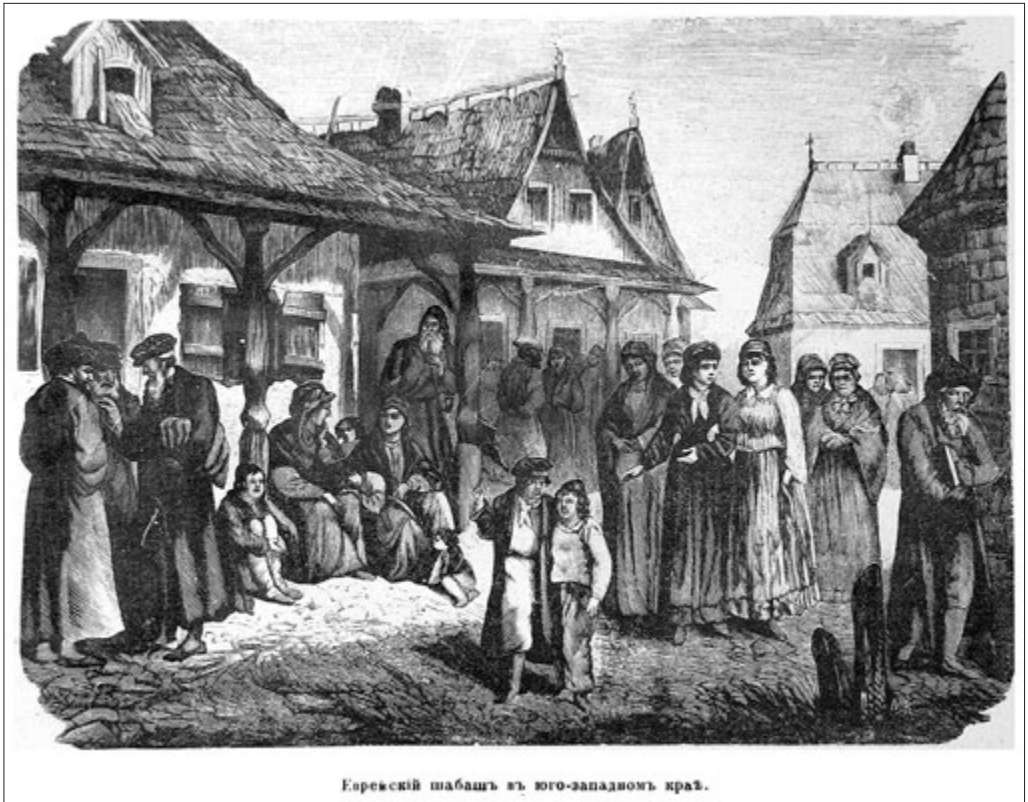
Торкаючись характеристики станового поділу міського населення Волині в зазначений період, варто врахувати, що такі міста, як Рівне, Дубно, Острог, Старокостянтинів, Заслав, продовжували перебувати у приватній власності. Так, м. Рівне належало князю С. Любомирському, м. Заслав – князю Р. Сангушку. У 80-і рр. XIX ст. м. Дубно було власністю княгині Є. Борятинської, а на початку XX ст. – графині К. Шувалової. Із рук в руки переходив як приватновласницький маєток м. Острог. Це місто у першій половині XIX ст. належало князю А. Яблоновському, у 80-і рр. – російському чиновнику високого рангу – С. Танєєву, а з кінця XIX ст. – Удільному відомству [167, с. 109–110].

Луцьк. Міські типи. Листівка. 1916 р.

Ще з середньовічних часів за їхніми власниками збереглося вотчинне право на міську землю, право збирати різні податки з промислів і торгівлі, а також так зване пропінатійне право – на монопольне виробництво і продаж спиртних напоїв. Натомість більшість городян володіли своєю нерухомістю в межах міста на підставі так званого чиншового права і сплачували на користь власника спеціальний земельний податок – чинш. Це, безумовно, негативно позначалося на розвитку приватновласницьких міст. Адже ці кошти осідали у власника міста, а не в міській скарбниці. Нерідко власники міст використовували ці кошти на власний розсуд і в особистих інтересах, ігнорували думку міської громади.

Становому поділу населення приватновласницьких міст були притаманні певні особливості. Зауважимо, що після приєднання Волині до царської Росії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. як у державних, так і в приватновласницьких містах єврейське населення, віднесене до станових груп купців, міщан та ремісників, залишалося особисто вільним. Водночас були закріпачені міщани-християни, які займалися лише землеробською діяльністю, а також осілі у містах селяни. Якщо у приватновласницьких містах це було зроблено на користь власника міста, то в решті міст – на користь держави. Так, згідно з даними ревільського перепису в 1858 р. кн. К. Любомирському належало 574 селян – мешканців Рівного [36, арк. 1]. До того ж лише у приватновласницьких містах утратили особисту свободу

Єврейське свято. Гравюра. Кін. XIX ст.

і були закріпачені ще й ті міські обивателі – християни за віросповіданням, чий рід занять був пов’язаний із ремеслом і торгівлею.

Безумовно, у волинських містах ремеслом та торгівлею займалися насамперед євреї. Та все ж можна висловити припущення, що вищевказана обставина могла до певної міри негативно вплинути у 40–60-х рр. XIX ст. на соціально-економічний розвиток приватновласницьких міст. Це виявилось, зокрема, в скороченні обсягів торгівлі та зменшенні прибутків, отримуваних від міст їх власниками [30, арк. 17].

Аграрна реформа 1861 р. скасувала і в приватновласницьких містах особисту залежність вище згадуваних груп городян, зарахувавши їх до розряду тимчасовозобов’язаних селян. Згідно з указом від 30 липня 1863 р. всі вони стали власниками землі, на якій проживали, і отримали право на усі види торговельно-промислової діяльності [109, с. 870]. Урядовим указом від 16 травня 1867 р. до стану селян-власників були зараховані і державні селяни, які також мешкали у містах Волині. Колишні дворові люди, що складали челядь власників міст, зараховувалися до сільської або міщанської громади. Звання солдатських дітей і кантоністів було ліквідовано у 1857 р.,

а стан громадян західних губерній і однодворців – указом від 19 лютого 1868 р. [111, с. 138].

Як відомо, реформи 60-х рр. XIX ст. привели до ліквідації окремих станових груп, роль яких у житті міст була незначною. У цілому самої станової системи вони не знищили, та і завдання такого уряд не ставив, убачаючи у її збереженні гарантію своєї безпеки. Між тим саме в цей час, за висловом Л. Іванова, «в місті найбільш яскраво зіткнулися між собою два напрямки, дві лінії розвитку: з одного – становість, представлена найбільш чітко спадковим дворянством, з другого боку, в місті всі стани потрапляли під вплив капіталізму, що бурхливо розвивався, втягуючись у промислово-торговельну діяльність, сферу буржуазних відносин» [269, с. 318].

Міста Волині успадкували доволі строкатий становий поділ населення, який склався за доби середньовіччя. Проте він поступово нівелювався під дією розвитку капіталізму, хоча риси становості зберігалися. Протягом другої половини XIX ст. – початку XX ст. станова структура населення міст Волині зазнала відчутних змін (див. таблиці IV, V, VI). Привілейованим станом упродовж усього періоду тут виступало дворянство. Однак за чисельністю та питомою вагою воно ніколи не займало в містах провідних позицій. У 1861 р. його частка в загальному складі міського населення коливалася від 2,2 % у Острозі до 38 % у Житомирі. До того ж у приватновласницьких містах, за винятком Рівного, відсоток дворян поміж городян був дещо нижчим, ніж у державних містах.

Після 1861 р. дворяни покидали свої маєтки і масово прямували до міст, де ще донедавна проживали хіба що взимку. Тепер же вони купували тут нерухомість, влаштовувалися на чиновницькі посади або жили за рахунок прибутків від своїх капіталів. Проте придбання нерухомості у приватновласницьких містах їм могла ускладнити процедура обов'язкової згоди на це власника міста. Щодо землі, то вони, як і будь-хто, могли придбати її у приватновласницьких містах лише у чиншове користування. Це, безумовно, охолоджувало бажання частини дворян селитися саме тут, хоча приватновласницькі міста, як і решта міст Волині, потребували кваліфікованих чиновників, суддів, адвокатів тощо. А ці посади обіймали в тому числі і дворяни, які прибували сюди з українських, чи з центральних губерній Росії.

Стосовно Рівного, то вибираючи місце проживання в 60–70-х рр. XIX ст., дворянство могло надавати йому перевагу з такої причини: лише тут, починаючи з 30-х рр. XIX ст., окрім губернського центру, функціонував один із найстаріших середніх навчальних закладів Волинської губернії – гімназія (пізніше реальне училище) [423, с. 7–10]. Рівне, ламаючи перешкоди, що чинив його розвитку приватновласницький статус, стає значним транспортним і торговим вузлом Волині. Зважаючи на швидкі темпи його зростання, дворяни й поготів охоче селилися саме тут [414, с. 64].

Наприкінці XIX ст. питома вага дворян, які проживали в містах Волині, фіксувалася на порядок вищою, ніж у цілому по губернії. Так,

Міста	Всього жителів	Дворяни		Духовенство		Купці		Міщани		Селяни		Іноземні піддані		Решта	
		К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Житомир	65895	8512	12,9	857	1,2	888	1,3	44063	66,9	9937	15	366	0,5	1272	
Володимир-Волинський	9883	473	4,8	105	1	52	0,5	7329	74,2	1466	14,8	56	0,5	402	4
Дубно	14257	717	5	90	0,7	203	1,4	8153	57,2	4841	34	176	1	57	0,5
Заслав	12611	545	4,3	51	0,3	57	0,5	6484	51,4	5384	42,7	34		156	1
Ковель	17697	1065	6	52		227	1,3	11213	63,4	4951	28	42		147	0,8
Кременець	17704	839	4,7	801	4,5	145	0,8	12411	70,1	3243	1835	57	0,4	208	1,2
Луцьк	15804	1075	6,8	56	0,35	164	1	10393	65,8	3839	24,3	137	0,9	140	0,9
Новоград-Волинський	16904	684	4	81	0,55	278	1,6	13494	80	2173	12,9	47	0,3	147	1
Овруч	7393	317	4,3	25		52	0,7	6203	84	742	10	3		51	0,7
Острог	14749	889	6	120	0,8	114	0,7	10062	68	3391	23	23		145	0,8
Рівне	24573	1345	5,5	71	0,3	396	1,6	14465	58,9	7899	32	232		165	0,5
Старокосятинів	16377	574	3,5	59	0,3	114	0,7	10030	61,2	5465	33,4	58		77	0,5
Всього	233847	17035	7,3	2368	1	2690	1,1	154300	66	53331	22,8	1231	0,5	2967	1,3

Таблиця V.

Становий склад населення офіційних міст Волинської губернії на 1897 р.

Складено за: [100, с. 101]

Міста	Загальна кількість жителів	Дворяни		Духовенство		Почесні громадяни		Купці		Міщани		Селяни		Іноземні піддані		Решта	
		К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Житомир	87650	7548	8,6	135		1594	1,9	330		71481	82	5705	6,5	434	0,5	348	0,4
Володимир-Волинський	15720	343	2,2	147	1	159	1	158	1	13670	8	870	5,5	186	1,1	206	1,3
Дубно	22748	1282	5,6	104	0,5	377	1,6	507	2,1	16562	72,8	3254	14,3	462	2	187	0,8
Ізяслав	14593	203	1,4	9		57	0,35	31		6977	47,8	7284	49,9	17			
Ковель	28912	697	2,4	24		227	0,8	73		27382	95	353	1,2	134		8	
Кременець	21871	1619	7,4	47		129	0,4	111		19377	88,6	290	1,4	35		324	1,1
Луцьк	28141	222	8	45		189	0,7	325	1,1	25303	90	898	3,2	70		334	1,2
Новоград-Волинський	21173	1176	5,6	68		683	3,2	398	1,8	17024	80	1110	5,1	279	1,3	405	1,9
Овруч	10830	300	2,9	66	0,6	57	0,5	25		8687	80,2	1634	15	—		—	
Острог	17560	201	1,1	84		349	2	82		16295	92,8	104	0,6	—		—	
Рівне	33722	2383	7	17		629	1,9	855	2,5	23384	69	6091	18			245	0,7
Старокостянтинів	20344	375	1,9	29		243	1,2	32		14048	69	5573	27,4	42		—	
Здолбунів	10387	331	3,2	19		216	2,1	8		2471	23,8	7094	68,3	—		24	
Всього	333651	16680	5	794	0,2	4909	1,5	2935	0,9	262661	79,2	40260	12,1	1659	0,5	2081	0,6

Таблиця VI.

Становий склад населення офіційних міст Волинської губернії на 1911 р.

Складено за: [97, с. 60-65]

Рівненська гімназія. Гравюра. 1872 р.

згідно з переписом населення 1897 р. в усій Волинській губернії дворяни становили 0,7 % її населення, а в містах – 3,6 %. До того ж частка дворян, які мешкали в містах цього регіону України, була навіть вищою у порівнянні з часткою дворян у загальному складі міського населення Російської імперії, яка складала лише 2,6 % [107, с. XI]. Однак уже в цей час виявилася чітка тенденція до зменшення питомої ваги дворян у міському населенні Волині, яка особливо стала помітною на початку ХХ ст. Так, у Житомирі на той час питома вага дворян у порівнянні з 1861 р. знизилася майже на 30 % і в загальному складі міського населення становила лише 8,6 %. Водночас і чисельність цього найбільш привілейованого стану населення в губернському центрі скоротилася майже вдвічі (з 15380 чол. у 1867 р. до 7548 чол. у 1911 р.).

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. питома вага дворян у міському населенні Волині знизилася з 17,7 % до 5 % (див. таблиці ІV, V, VI). Як відомо, у становій структурі міського населення всієї царської Росії також відбувалися аналогічні процеси. Так, лише з 1858 р. по 1897 р.

питома вага дворян у міському населенні царської Росії скоротилася з 5,2 % до 2,6 % [432, с. 120; 269, с. 316].

Ще вищими темпами, ніж дворянство, у другій половині XIX – на початку XX ст. в містах Волині як за чисельністю, так і за питомою вагою скорочувалося купецтво. Так, із 1861 р. по 1911 р. в Житомирі спостерігалася зменшення його чисельності більш, ніж у 10 разів (із 3389 чол. до 330 чол.) (див. таблиці IV, VI). До того ж зазначимо, що основна маса купецтва зосереджувалася саме в губернському центрі. Так, у 1883 р. в Житомирі проживало 52 % усіх купців Волинської губернії [77, с. 129)]. Лише в окремих містах із достатньо високою торговельною активністю, наприклад, у Новограді-Волинському, Луцьку, Дубні при умові зниження питомої ваги купецтво зуміло зберегти свою чисельність, а в Рівному впродовж досліджуваного періоду його чисельність навіть зросла більш, ніж у 3 рази (див. таблиці IV, V, VI).

Проте це не означало, що в містах Волині торгівля як один із найдавніших видів підприємництва почала занепадати. Відомо, що до цього виду діяльності все активніше залучалися представники й інших станових груп міського населення. Так, якщо в 1897 р. в містах Волині нараховувалося 2690 купців, то водночас усіма видами торговельної діяльності тут займалися 12814 жителів [107, с. 156–176].

Загалом скорочення купецтва спостерігалася в усіх містах Правобережної України. На цьому явищі позначилися ті зміни, які відбулися протягом другої половини XIX ст. в торгово-промисловому оподаткуванні. Їх започаткування дозволило займатися промислами без запису до купецької гільдії. До неї записувалися ті, хто традиційно вважав себе купцем, тобто відчував генетичну єдність із цим станом [244, с. 21].

До міських станів відносилися також почесні громадяни (спадкові і особисті), кількість і питома вага яких була мало відчутною в соціально-економічному розвитку міст.

Малочисельним станом населення волинських міст виступало духовенство, питома вага якого була незначною і не перевищувала в досліджуваний період 1 %. Лише у Кременці наприкінці XIX ст., коли тут функціонувала Волинська духовна семінарія, питома вага духовенства в загальній чисельності його населення складала 4,5 %. Але після того, як цей навчальний заклад на початку XX ст. перевели до Житомира, питома вага духовенства в Кременці зменшилася в 17 разів!

Найчисельнішу групу городян у містах Волині склали міщани, які виступали переважно дрібними виробниками і торговцями. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. їх чисельність і питома вага продовжували зростати, особливо після відміни міністром фінансів царської Росії М. Бунге у 1883–1886 рр. подушного податку, а разом із ним і обмежень у свободі пересування та виборі місця проживання. Наприклад, у Острозі в 1861 р. питома вага міщан складала 71 % від усіх міських жителів, а в 1911 р. цей показник уже перевищував 90 %.

Волинська духовна семінарія у Кременці. Фото. 1900-ті рр.

Тут певну роль відігравав як високий природний приріст міського населення, так і той фактор, що повітові міста, окрім населення із сільської округи, притягували до себе насамперед містечкове населення – переважно міщан за становою приналежністю, а за національною ознакою – євреїв. Так, у 1914 р. єврейська громада Рівного, звертаючись до міської влади з проханням розширити жіноче професійне училище, пояснювала, що «населення Рівного прогресивно зростає, оскільки сюди з тих чи інших причин на постійне проживання з усієї губернії прибувають єврейські родини» [38, арк. 159]. Висловимо припущення, що як і в сусідній Подільській губернії, це могли бути колишні чиншовики, поміж якими за становою приналежністю переважали міщани містечок та представники селянського стану, і які в результаті реалізації чиншової реформи 1886 р. були позбавлені чиншового права на володіння, користування та розпорядження землею [183, с. 78–89]. Як стверджує С. Борисевич, чиншова реформа 1886 р. загострила земельне питання в перенаселеній сільській місцевості Подільської губернії і виштовхнула велику кількість колишніх чиншовиків у пошуках кращої долі в міста й містечка [183, с. 89]. Однак на матеріалах Волинської губернії поки що детально це питання не з'ясувалося.

Наголосимо, що наведений приклад не був характерним для решти приватновласницьких міст Волині, які, на відміну від Рівного, так і не стали значними центрами залізничного сполучення. Між тим

у приватновласницьких містах облаштування на постійне проживання могло виглядати менш привабливим, ніж у решті міст, оскільки в такому разі неминуче мали вступити в дію договірні зобов'язання щодо оплати на користь власника міста спеціального поземельного податку – чиншу. Адже проблема приватновласницьких міст, пов'язана із правом власності на ці володіння та збереженням найрізноманітніших податків, які продовжували збиратися із міського населення, залишалася актуальною упродовж усього досліджуваного періоду, і так й не була вирішеною [490, с. 300]. Стосовно селян, то, за твердженням П. Риндзюньського, вони свій переїзд до міст на постійне проживання не завжди оформляли документально і переважно вважалися тимчасовими його мешканцями [439, с. 83]. У такому випадку на них права власників міст не поширювалися.

Підкреслимо, що водночас у державних містах Волині, на відміну від приватновласницьких, питома вага міщан була дещо вищою. Так, у 1911 р. в державних містах цей показник коливався в межах 80–95 %, у той час як у приватновласницьких (за винятком Острога) питома вага міщан у загальній кількості міського населення не перевищувала 47–72 % [103, с. 62–63]. Аналіз статистичних даних засвідчує, що наприкінці XIX – на початку XX ст. в останній групі міст міщани більшою мірою поступалися своїми позиціями селянству.

Відчутні зміни в становій структурі міського населення Волині впродовж досліджуваного періоду пов'язані з прискореним зростанням як чисельності, так і питомої ваги представників селянського стану. Активні міграційні потоки, спрямовані в міста із сільської місцевості, спричинили те, що наприкінці XIX ст. після міщан селяни стали тут другою становою групою.

Характерно, що найбільше їх проживало як у містах із найвищою торговельно-економічною активністю, так і в дуже відсталих у економічному відношенні. Стосовно перших, то тут новоприбулі селяни могли набагато швидше знайти собі роботу (саме тому в Рівному в 1897 р. питома вага селян у загальному складі населення складала 32 %) (див. таблицю V). А в Здолбунові на початку XX ст. 68,5 % його мешканців за становою приналежністю були селянами. Причому селяни в таких містах переважно виступали як промислові робітники, наймалися прислугою, а за наявності певного рівня освіти могли обіймати службові посади і навіть виступати в ролі підприємців.

У найбільш відсталих містах значна частина селян традиційно продовжувала займатися сільськогосподарськими заняттями, що, до речі, почасти було притаманне і міщанам. Це повною мірою стосується Заслава (на початку XX ст. отримав офіційну назву Ізяслав). Матеріали подвірного перепису, проведеного в 1910 р., засвідчили, що з 411 існуючих тут господарств сільськогосподарського характеру 383 належало саме селянам, а решта – міщанам. Із урахуванням членів родин їх веденням займалося 2043 чол., що становило 28 % загальної кількості представників селянського стану в цьому місті [80, с. 92; 103, с. 60].

Рівне. Міські жителі. Листівка. 1900-ті рр.

Та все ж існуюча в царській Росії у другій половині XIX – на початку XX ст. станова система поділу населення, притаманна і містам Волинської губернії, була не в змозі зупинити соціальну еволюцію суспільства. Як і всюди у підросійській Україні, тут також руйнувалися соціальні перегородки і приналежність до того чи іншого стану важила все менше. Саме тому в соціальній структурі міського населення і в цих містах більш вагоме значення набуває спосіб отримання прибутків і заробітків, а також рід занять.

Як відомо, в період поглибленого розвитку ринкових відносин відбувалося активне формування нових соціальних сил – підприємців та робітників. На жаль, документальні джерела недостатньо висвітлюють питання, наскільки активно у процесі класоутворення брали участь міські жителі Волині і за рахунок яких саме станових прошарків поповнювалися ряди підприємницького класу та робітників.

На основі введених В. Крутіковим до наукового обігу даних стосовно соціальної структури великої і середньої міської буржуазії України на початку XX ст. можна стверджувати, що в цей час її чисельність на Волині була найнижчою не лише серед губерній Правобережної України, а й усієї України. Принагідно зазначимо, що до великої торговельно-промислової буржуазії він зараховував як представників одноосібного капіталу (включаючи власників нерухомого майна), так і колективного (торговельні дома, товариства на паях та акціонерні компанії тощо) з річним прибутком 10 тис. руб. і більше, а до середньої – від 1 до 10 тис. руб. [326, с. 57–66].

Сарни. Поліщуки на ярмарку. Листівка. Поч. XX ст.

Так, за підрахунками В. Крутікова, у 1905 р. на Волині великі торгово-промислові підприємства належали 41 індивідуальному власнику, 2 товариствам на паях і торговельним домам, а також 5 акціонерним товариствам. Водночас у Подільській губернії кількість як індивідуальних, так і колективних власників у півтора раза була вищою (насамперед за рахунок кількості власників акціонерних товариств). А у порівнянні з Київською губернією відставання Волині за цими показниками виглядало просто вражаюче: у 7 разів за кількістю індивідуальних власників і в 13 – за кількістю колективних. До того ж загальна сума прибутків великих торговельно-промислових підприємств Волині, яка складала 3003008 руб., у 6,5 разів була меншою від аналогічних показників у Київській губернії [326, с. 60]. Щоправда, тут треба врахувати те, що високий економічний потенціал Київської губернії насамперед визначався рівнем торгово-економічного розвитку її губерньського центру.

Як і в цілому по Україні, у структурі торговельно-промислової буржуазії на Волині було також помітне переважання середньої її групи. Так, на початку XX ст. до неї можна було віднести 1520 власників одноосібного капіталу та 13 власників колективного капіталу (включаючи 4 торговельних дома і 9 акціонерних товариств) [326, с. 59]. Але і тут ми спостерігаємо значне відставання Волині у порівнянні з іншими українськими губерніями як за чисельністю власників середніх торговельно-промислових підприємств, так і за загальними сумами їх прибутків.

Членський квиток Рівненського купецького товариства взаємного кредиту. 1911 р.

Наголосимо, що автор фундаментальної праці з історії підприємництва в Україні Т. Лазанська також звернула увагу на те, що протягом капіталістичного розвитку Волинська губернія «зсунулася до найменш промислово розвинених районів, причому не лише за вартістю промислового виробництва, а й за кількістю закладів та числом підприємств» [334, с. 76].

Насамперед у формуванні великої і середньої буржуазії у волинських містах визначальну роль відіграло купецтво. Якщо врахувати, що до великої торговельно-промислової буржуазії багато дослідників небезпідставно відносять усіх купців першої гільдії [332,

с. 71; 334, с. 76; 478, с. 221; 324, с. 73], то, за підрахунками Т. Лазанської, із 625 свідоцтв, виданих в Україні в 1873 р., на Волині подібних було видано лише 29, що складало 4,5 % від загальної їх кількості [334, с. 79]. Підкреслимо, що, за підрахунками Б. Кругляка, зробленими на основі першого Всеросійського перепису населення 1897 р., у губернському центрі зосереджувалося 23 % всього гільдійського купецтва Волині, а в повітових центрах – 46 % [324, с. 71]. Отже, в усіх містах Волині зосереджувалося 69 % усіх великих торговельних підприємств губернії.

Певну вагу в структурі міської буржуазії на Волині мала група власників нерухомого майна. Згідно з російським законодавством нерухомим майном могла виступати земля, угіддя, усілякі будівлі, заводи, фабрики, крамниці тощо [285, с. 23]. За підрахунками В. Крутікова, на початку ХХ ст. прибуток 610 мешканців волинських міст від нерухомого майна обраховувався вартістю від 1 тис. руб. до 10 тис. руб. і більше. Щоправда, таких, які оперували прибутками у розмірі понад 10 тис. руб., виявилось всього 10 осіб [326, с. 64]. Однак кількість одержувачів прибутків від міського нерухомого майна, яких можна було віднести до великої і середньої буржуазії, була в 2,5 рази меншою від кількості тих, основним джерелом отримання прибутків яких виступала торговельно-промислова діяльність.

Виходячи зі спостережень В. Крутікова про те, що «велика кількість власників нерухомого майна характерна для найбільш розвинених промислових губерній та міст», можна зробити висновок, що і в цьому

відношенні міста Волинської губернії значно відставали від багатьох міських поселень решти українських губерній царської Росії [326, с. 65]. Звичайно, не всі мешканці волинських міст – власники нерухомого майна – отримували такі вагомі прибутки. У їх загальній масі переважали домовласники. Архівні ж документи свідчать: багатьом домовласникам ледь вистачало їх для того, щоб вчасно сплатити всі належні податки і якимось звести кінці з кінцями [49, арк. 17]. Як уважав І. Гіндін, «домовласницька буржуазія» виступала однією зі складових торгової буржуазії, характерної у першу чергу для слабо розвинених промислових міст [222, с. 82].

Широка соціальна база в досліджуваних містах Волині існувала і для дрібнобуржуазного підприємництва. Поступово в його орбіту втягувалися всі верстви міського населення. Найчисельнішу його групу складали дрібні товаровиробники, торговці, домовласники, які переважно належали до міщанського стану. Так, проведений аналіз соціальної структури мешканців п'яти волинських міст (Луцька, Ковеля, Володимира-Волинського, Кременця, Овруча) на 1877 р. показав, що відсоток домовласників у загальній чисельності міських жителів коливався в межах від 6,5 % в Луцьку до 20,2 % в Овручі (див. таблицю VII). Домовласниками тут виступали як дворяни, так і купці, і міщани. Однак якщо частка дворян у їх складі не перевищувала 9,9 %, купців – 2,35 %, то питома вага міщан складала 82,7 % [8, арк. 8 зв., 9].

Не вдаючись у деталі формування ще одного нового класу в містах Волині у другій половині XIX – на початку XX ст., а саме представників найманої праці, зазначимо, що як і в цілому по Україні, його ряди тут поповнювалися переважно за рахунок самих мешканців міст – дрібних ремісників, колишніх дворових слуг тощо, селян і міщан навколишньої округи та містечок.

Як зазначав І. Вологодцев, найбільш істотною ознакою для виявлення соціальної природи міських поселень є характер занять населення [215, с. 120]. Незважаючи на те, що наявні статистичні джерела не дозволяють провести порівняльний аналіз професійних занять мешканців волинських міст упродовж усієї другої половини XIX – початку XX ст., спробуємо окреслити їх коло на основі перепису населення 1897 р. (див. таблицю VIII). Для цього скористаємося схемою розподілу самодіяльного населення за видами праці, яку на основі вказаного джерела розробив І. Вологодцев для вивчення професійних занять жителів 98 найбільших міст України. Так, згідно з номенклатурою перепису 1897 р. 65 виробництв він об'єднав за такими галузями праці: 1) сільське господарство; 2) промисловість; 3) транспорт; 4) торгівля; 5) державна служба; 6) інші галузі праці; 7) армія; 8) інші самодіяльні заняття (детальний перелік занять, віднесених до тієї чи іншої групи подається в поясненні до таблиці VIII) [215, с. 120].

У результаті проведених підрахунків за дванадцятьма офіційними волинськими містами виявилось, що до самодіяльного населення тут

Міста	Кількість жителів	В т. ч. домовласників		В т. ч. дворян		В т. ч. купців		В т. ч. міщан		Решта	
		К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Луцьк	12 292	800	6,5	50	6,25	32	4	675	84,7	43	5,4
Ковель	9 763	801	8,2	226	28,2	12	1,5	544	67,9	19	1,1
Володимир-Волинський	9 957	898	9	61	6,8	13	1,4	777	86,5	47	5,2
Кременець	12 729	1 449	11,4	96	6,6	40	3,5	1 306	90,1	7	0,6
Овруч	3 431	694	20,2	28	4	12	1,7	538	77,5	106	15,2
Всього	48 172	4 642	9,6	461	9,9	109	2,3	3 840	82,7	222	4,7

Таблиця VII.

Станова приналежність власників нерухомого майна п'яти волинських міст у 1877 р.
Складено за: [7, арк. 8, 8 зв.]

(без урахування членів їх сімей) відносилося 44,3 % їх мешканців, а саме 103630 чол.

Найбільший відсоток самодіяльного населення (30,5 %) був задіяний у трьох сферах міської економіки: у промисловості, на транспорті, в торгівлі. Разом вони склали 31631 чол. Якщо на транспорті працювала відносно незначна частина городян – всього 2315 чол., які склали 2,2 % самодіяльного населення, то у промисловості й торгівлі працювало 29316 чол. До того ж чисельність і питома вага городян, які займалися торговельною діяльністю, були нижчими від показників міського населення, задіяного у сфері промислового виробництва. Так, якщо промисловою діяльністю було охоплено 16502 чол., які склали 15,9 % самодіяльного населення, то в торговій сфері працювало 12814 чол. (відповідно 12,4 % самодіяльного населення).

Отже, висновок П. Риндзюньського про те, що у другій половині XIX ст. в містах царської Росії «розвиток промисловості впливав на соціальну сферу набагато сильніше, ніж розвиток торгівлі», знаходить своє підтвердження і на прикладі волинських міст. І це тоді, як зазначав вказаний автор, коли в містах царської Росії обороти торгових капіталів значно перевищували промислові [451, с. 173]. За даними В. Семенова-Тянь-Шанського, відчутне переважання торгових капіталів у загальному торгово-промисловому обігу спостерігалось також і у волинських містах [451, с. 74]. Однак на основі перепису населення 1897 р. ми не можемо виділити окремо як частку міського населення Волині, що була зайнята безпосередньо у фабрично-

заводському виробництві, так і ту, що була задіяна у ремісничій сфері. Між тим є всі підстави стверджувати, що в досліджуваний період реміснича діяльність продовжувала займати вагоме місце серед професійних занять мешканців волинських міст.

Укажемо, що частка самодіяльного населення волинських міст, задіяного в торгівлі, була майже такою, як і у групі 98 найбільших міст України, де, відповідно, вона складала 12,85 %. А от питома вага самодіяльного населення міст Волині, яке працювало у промисловій сфері, відчутно поступалася аналогічному показнику в цій групі українських міст, де він складав 23,9 % [214, с. 120]. Найбільша кількість населення, яка мала відношення до промислової діяльності, у 1897 р. фіксувалася в Житомирі (5643 чол.), Рівному (1596 чол.), Новограді-Волинському (1164 чол.), а найменша – у Володимирі-Волинському (668 чол.), Овручі (392 чол.). І торговельною діяльністю найбільша кількість городян займалася в Житомирі (3449 чол.), Рівному (1452 чол.), а також Луцьку (977 чол.).

У невиробничій сфері, з урахуванням служби в армії та роботи у державних установах, було зайнято 70 % самодіяльного населення. З них 22,5 % склалося переважно за рахунок тих, хто був задіяний на приватній службі або працював прислугою чи поденно (див. таблицю VIII, графу 6).

Зауважимо, що найчисельнішою ця категорія самодіяльного населення фіксувалася у найбільших волинських містах: Житомирі (5262 чол.), Рівному (1620 чол.), Луцьку (1018 чол.), Ковелі (980 чол.). Звернемо увагу на той факт, що в цих містах чисельність населення, яке мало відношення до приватної служби, поденної роботи тощо, не поступалася чисельності тих, хто займався безпосередньо промисловою діяльністю.

На жаль, на підставі перепису 1897 р. провести соціальний аналіз категорій міського населення, які мали відношення до невиробничої сфери, так і тих, які відносилися до інших галузей праці, неможливо. Однак слушною може бути думка, що і ця група занять міських жителів (як і вказані попередні) формувала професійне обличчя волинських міст.

Про те, що міста Волині виступали центрами адміністративного управління, засвідчує той факт, що 2,8 % їх самодіяльного населення мало відношення до державної служби. Характерно, що найвагомішу питому вагу цієї категорії самодіяльного населення демонстрував як губернський центр, де вона складала 4,1 %, так і найбільш відсталий у економічному відношенні Овруч – 5,4 %. Стосовно останнього, то напрошується висновок, що бюрократичний апарат виявляв тенденцію до зростання і в тих містах, які державі було важче проконтролювати на предмет доцільності такої кількості чиновників.

Більше 29 тис. чол., які складала 28 % самодіяльного населення волинських міст, було пов'язано із військовою службою. Це переважно військовослужбовці місцевих гарнізонів. Хоча їх присутність і впливала як на етнічні, так і на соціально-економічні складові міського життя, однак цю групу населення варто розглядати певною мірою як відособлену від решти

Міста	Кількість населення	Самодіяльне населення по видам занять																	
		Самодіяльне населення		Сільське господарство		Промисловість		Транспорт		Торгівля		Державна служба		Інші галузі праці		Армія		Інші самодіяльні заняття	
		К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Житомир	65895	30113	45,5	249	0,8	5643	18,6	742	2,5	3449	11,5	1217	4,1	8349	27,7	5577	18,5	4781	15,9
Володимир-Волин.	9883	4027	40,7	174	4,3	668	16,6	69	1,7	697	17,3	132	3,3	872	21,6	1012	25,1	407	10
Дубно	14257	7810	54,6	127	1,6	559	7,2	156	2	891	11,4	144	1,9	1523	19,5	3605	46	293	5
Заслав	12611	5352	42,5	336	6,3	976	18,2	39	0,8	590	11	125	2,4	906	16,9	1940	36,3	447	8,3
Ковель	17697	8395	47,4	213	2,5	1134	13,5	502	6	800	9,5	197	2,3	1565	18,6	3356	40	623	7,4
Кременець	17704	7533	42,6	763	10,2	1114	14,9	89	1,2	838	11,2	159	2,1	1804	24,1	1655	22,1	1108	14,8
Луцьк	15804	7751	49,1	86	1,1	1019	13	143	1,9	977	12,5	198	2,5	1583	20,1	2879	37	847	11
Новоград-Волин.	16904	6346	37,6	523	8,2	1164	18,3	81	1,3	863	13,6	142	2,2	1249	19,7	1783	28,1	522	8,2
Овруч	7393	2111	28,5	503	24	392	18,7	17	0,8	316	15	113	5,4	486	23	37	1,8	245	11,7
Острог	14749	6305	42	177	2,8	1089	17,3	92	1,7	910	14,4	131		1409	22,4	1795	28,5	600	9,5
Рівне	24573	12081	49	257	2,1	1596	13,2	296	2,4	1452	12	231	1,9	2420	20	4836	40	675	5,6
Старокостянтинів	16377	5806	35,4	1045	18	1148	19,8	89	1,5	1031	17,8	143	2,5	1191	20,5	966	16,7	593	10,2
Всього	233847	103630	44,3	4453	4,3	16502	15,9	2315	2,2	12814	12,4	2932	2,8	23357	22,5	29441	28,4	11241	10,8

Таблиця VIII.

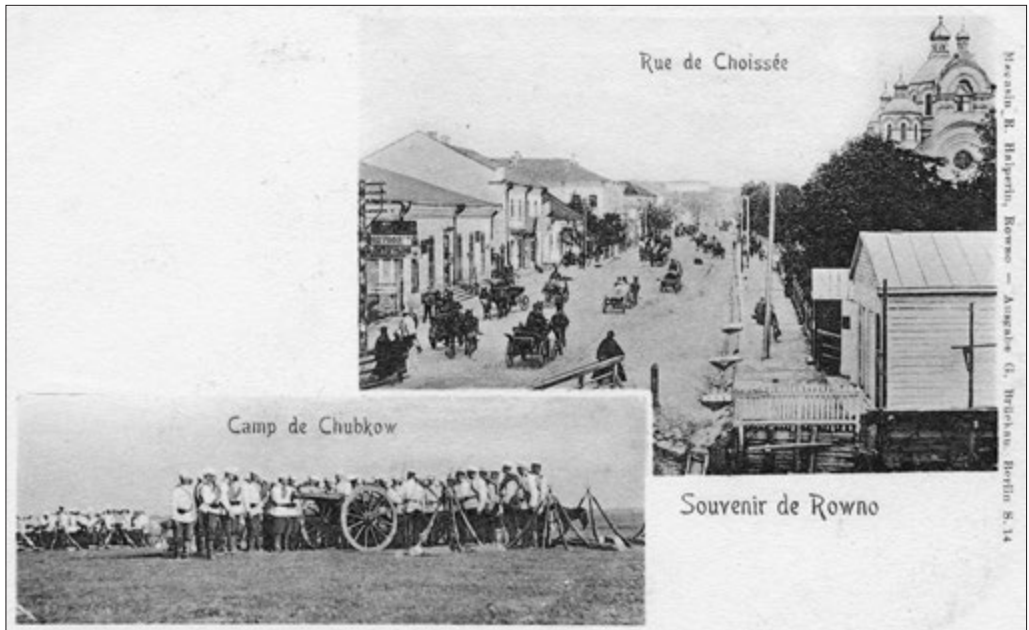
Рід занять міських жителів Волинської губернії за переписом 1897 р.

Складено за: [100, с.156-176]

Пояснення додатку М

Групи виробництв по галузях праці згідно номенклатури перепису 1897 р.

- I. *Сільське господарство*: 17. Землеробство; 18. Бджільництво і шовківництво; 19. Скотарство; 20. Лісництво і лісні промисли; 21. Рибальство і полювання.
- II. *Промисловість*: 22. Видобуток руд і копальні; 23. Виплавка металів; 24, 25, 26, 27, 28. Обробка волокнистих речовин, тваринних продуктів, дерева, металів, мінеральних речовин; 29. Хімічні виробництва; 30. Винокуріння, пиво і медоваріння; 31. Інші напої і бродильні речовини; 32. Обробка рослинних і тваринних харчових продуктів; 33. Тютюн і тютюнові вироби; 34. Поліграфічне виробництво; 35. Інструменти фізичні, оптичні, хірургічні, годинники та іграшки; 36. Ювелірна справа; 37. Виготовлення одягу; 39. Виробництво екіпажів і будівництво суден; 40. Ті, що не увійшли до попередніх груп, або не визначені.
- III. *Транспорт*: 41. Водні шляхи сполучення; 42. Залізниця; 43. Візництво; 44. Інші сухопутні сполучення і засоби пересування.
- IV. *Торгівля*: 46. Кредитні і громадські комерційні установи; 47. Торгове посередництво; 48. Торгівля загалом без точного визначення; 49. Торгівля живою худобою; 50. Торгівля зерновими продуктами; 51. Торгівля іншими продуктами сільського господарства; 52. Торгівля будівельними матеріалами і паливом; 53. Торгівля предметами домашнього вжитку; 54. Торгівля металевими виробами, машинами і зброєю; 55. Торгівля тканинами і предметами одягу; 56. Торгівля шкірами, хутрами та ін.; 57. Торгівля предметами розкоші, науки, мистецтва, культури та інше; 58. Торгівля іншими речами; 59. Торгівля розносна і розвізна; 60. Трактири, готелі, мебльовані кімнати і клуби; 61. Торгівля спиртними напоями.
- V. *Державна служба*: 1. Адміністрація, суд і поліція; 2. Громадська і станова служба; 12. Служба у благодійних закладах; 45. Пошта, телеграф і телефон.
- VI. *Інші галузі праці*: 3. Приватна юридична діяльність; 5, 6, 7. Богослужіння; 8. Особи при церквах, кладовищах; 9. Навчальна і виховна діяльність; 10. Наука, література та мистецтво; 11. Лікувальна і санітарна діяльність; 13. Приватна служба, прислуга, поденники; 38. Влаштування, ремонт, утримання житла і будівельні роботи; 62. Заняття, які стосуються чистоти і гігієни тіла.
- VII. *Армія і флот*: 4. Збройні сили.
- VIII. *Інші самодіяльні заняття*: 14. Дохід від капіталів і нерухомого майна, кошти рідних та родичів; 15. Кошти від державної скарбниці, громадських установ і приватних осіб; 16. Позбавлені волі, і ті, що відбувають покарання; 63. Особи невизначених занять; 64. Проституція; 65. Особи, що не вказали занять.

Вулиці Рівного та військові маневри в Шубкові. Листівка. Поч. XX ст.

груп самодіяльного населення. Адже її органічний зв'язок із соціально-економічним життям міст носив тимчасовий характер і в разі передислокації військових частин порушувався.

У групі «Інші самодіяльні заняття» (див. таблицю VIII, графу 8), що охоплювала категорії городян, для яких основним засобом існування слугували переважно нетрудові доходи, найчисельнішим було міське населення, яке проживало за рахунок доходів від капіталів і нерухомого майна. Найбільш привабливим на Волині для проживання забезпеченого нетрудового населення виступав губернський центр, у якому до цієї категорії самодіяльного населення відносилось 2266 чол.

У порівнянні з вище розглянутими категоріями професійних занять мешканців волинських міст сільським господарством займалася невелика частина городян – 4453 чол., що відповідно складала 4,3 % самодіяльного міського населення. Таким чином, матеріали перепису населення 1897 р. свідчать про переважно міський характер професійних занять мешканців волинських міст.

У процесі формування нових капіталістичних відносин у другій половині XIX – на початку XX ст. станова структура міського соціуму Волині зазнавала руйнування, однак повністю так і не була ліквідована. Проте кількісні співвідношення між представниками різних станів та їх питома вага змінювалися. Продовжувалося формування основних класів – підприємців і представників найманої праці. У процесі класоутворення

Перебування Миколи II у Рівному. Фото. 1915 р.

брали активну участь усі верстви міського населення. Про поглиблення урбанізації на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. свідчить і широкий спектр професійних занять міських жителів. Найбільш усеохоплююче це виявлялося насамперед у губернському центрі та деяких економічно розвинених повітових містах.

Національний склад міського населення

Міському населенню Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. була притаманна надзвичайно строката етнічна палітра. Найвагомішими в його національній структурі виступали єврейська, українська, польська та російська національні групи.

Як і в більшості міст українських губерній царської Росії, у другій половині XIX – на початку XX ст. в містах Волині не спостерігалось переваги корінного українського етносу, характерної для її сільської місцевості. Однак українське населення в містах Волині зростало як чисельно, так і за питомою вагою (див. таблицю IX). Так, якщо українці наприкінці XIX – на початку XX ст. становили абсолютну більшість населення всієї Волині, то в містах їхня частка коливалася в межах від 20 % до 33 % [107, с. IX; 104, с. 66–67]. Зауважимо, що така ситуація була характерною для більшості українських губерній, де українці серед жителів міст становили лише третю частину.

Дубно. Штаб II уланського Чугуївського полку. Листівка. Поч. XX ст.

Луцьк. В'їзд в місто. Казарми. Листівка. 1910 р.

Загалом у 1897 р. в містах підросійської України проживало 16 % усього українського населення [228, с. 60].

Чисельне зростання українців у міському населенні Волині виглядало таки вагомим. Так, якщо в 1897 р. в містах Волині проживало 46 тис. українців, то в 1912 р. – більше 112 тис. чол. [107, с. IX; 104, с. 66–67]. Отже, за вказаний проміжок часу українське населення тут зросло більш ніж у 2 рази.

Підкреслимо той факт, що в нових містах (зокрема в Здолбунові), а також у тих поселеннях, які за економічними ознаками цілком могли вважатися саме такими (насамперед це стосується близько двох десятків волинських містечок), питома вага українського населення була значно вищою, ніж у адміністративних повітових центрах. Це можна пояснити переважанням українців серед сільського населення та більш активними етнонаціональними процесами, які відбувалися в містах із високим рівнем торгово-промислового розвитку.

Цікаво, що у найбільш перспективних з економічного погляду міських поселеннях поповнення чисельності городян за рахунок прибулого із сільської округи українського населення відбувалося інтенсивніше. Так, у Здолбунові в 1912 р. українці склали майже половину (43 %) міського населення. Водночас високий відсоток українців у порівнянні з іншими національностями традиційно продовжував зберігатися в містах із найменшою чисельністю населення. Наприклад, у Овручі на початку ХХ ст. представники української національності склали майже 70 % усього міського населення, а в Ізяславі – 49 % [104, с. 67].

Як правило, рід занять корінного українського населення, яке проживало в містах Волині впродовж декількох поколінь, традиційно був пов'язаний із сільським господарством. Наприклад, у Рівному серед мешканців вулиці Омелянівської, заселеної ще у ХVІІІ ст. здебільшого українцями, і на початку ХХ ст. переважали заняття, пов'язані з городництвом, рільництвом тощо [424, с. 80]. Водночас новоприбуле в міста українське населення нічого спільного зі своєю попередньою трудовою діяльністю не мало. Їхні нові професійні заняття найчастіше пов'язувалися з промисловим виробництвом, ремісничою діяльністю, сферою обслуговування.

Та все ж українське населення і в цьому регіоні України, продовжуючи лишатися насамперед селянською нацією, досить слабо реагувало на прискорення процесів індустріалізації та урбанізації й не поспішало поповнювати ряди мешканців міст. Серед причин, які позбавляли його можливості підкорити міста, варто назвати русифікаторську політику царського уряду. Її вплив на національний склад міського населення як у цілому в українських містах, так і у волинських зокрема, можна пояснити витісненням польського дворянства російським, певною активністю російського купецтва, яке просувалося сюди завдяки державній підтримці. За росіянами зберігався також пріоритет і в обійманні урядових та громадських посад. Так, серед працівників освітніх закладів було чимало

Волинські типи. Листівка. 1900-ті рр.

Сарни. Селяни-поліщуки. Листівка. 1900-ті рр.

Міста	Загальна кількість	Росіяни	Українці	Поляки	Німці	Євреї	Чехи	Татари	Решта
Житомир	88 940	10710 (12%)	23414 (26%)	15090 (17%)	1082 (1,2%)	37681 (42,4%)	282 (0,3%)	54 (0,06%)	627 (1,4%)
Володимир-Волинський	15 955	—	6680 (42%)	1913 (12%)	135 (0,9%)	7156 (44,8%)	38 (0,2%)	—	33 (0,2%)
Дубно	22 977	1142 (5%)	6775 (29,5%)	3405 (14,8%)	230 (1%)	10749 (46,8%)	605 (2,6%)	50 (0,2%)	71 (0,3%)
Ізяслав	14 812	—	7201 (48,6%)	1218 (8,2%)	5 (0,03%)	6365 (43%)	7 (0,05%)	—	16 (0,1%)
Ковель	29 581	35 (0,1%)	13288 (44,9%)	3342 (11,3%)	146 (0,5%)	12542 (42,4%)	61 (0,2%)	—	167 (0,6%)
Кременець	22 310	2	10889 (48,8%)	2434 (10,9%)	27 (0,1%)	8789 (39,4%)	153 (0,7%)	—	16 (0,07%)
Луцьк	28 753	31 (0,1%)	2300 (7,9%)	1614 (5,6%)	169 (0,5%)	24398 (84,8%)	35 (0,1%)	—	206 (0,7%)
Новоград-Волинський	20 955	244 (0,1%)	6478 (31%)	2632 (12,6%)	660 (3,1%)	10865 (51,8%)	52 (0,2%)	4	20 (0,09%)
Овруч	10 935	17 (0,15%)	7633 (69,8%)	199 (1,8%)	20 (0,2%)	3066 (28%)	—	—	—
Острог	17 913	30 (0,1%)	5442 (30,4%)	1759 (9,8%)	3	10628 (59,3%)	32 (0,1%)	11	8
Рівне	34 240	94 (0,2%)	10538 (30,8%)	2750 (8%)	943 (2,8%)	19403 (56,6%)	197 (0,57%)	294 (0,9%)	21 (0,06%)
Старокостянтинів	20 594	—	7505 (36,4%)	1161 (5,6%)	—	11874 (57,6%)	—	4	50 (0,2%)
Здолбунів	10 610	417 (3,9%)	4539 (42,8%)	1939 (18,3%)	251 (2,4%)	1345 (12,7%)	2119 (20%)	—	—
Всього в містах	338 575	12802 (3,8%)	112714 (33,3%)	39455 (11,7%)	3670 (1%)	164861 (48,7%)	3570 (1%)	417 (0,1%)	1086 (0,3%)

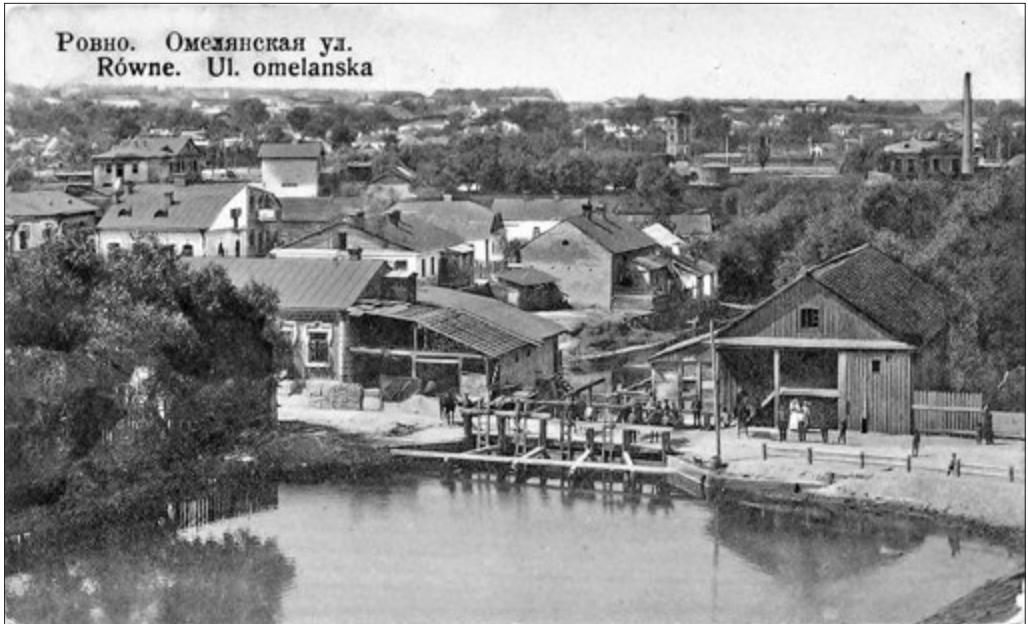
Таблиця ІХ.

Національний склад міського населення Волинської губернії на 1912 р.

Складено за: [98, с. 66-67]

росіян. Та й, урешті, все діловодство в міських державних установах велося російською мовою. Винятково російськомовною була й православна церква.

Нагадаємо, що всі ці вище перераховані професійно-станові категорії населення складали основу міського соціуму, що, врешті, не могло не позначитися на національній структурі мешканців міст. Спрямована на ліквідацію насамперед національної ідентичності українського корінного етносу, русифікація ще більшою мірою прискорювала асиміляційні процеси в українському середовищі.

Рівне. Вулиця Омелянівська. Листівка. Поч. XX ст.

Як підкреслював В. Кубійович, у другій половині XIX – на початку XX ст. Волинь лишалася осторонь українського відродження. Першопричину цього він убачав у довготривалій відсутності тут земств, які в інших губерніях підтримували українську культурну працю [327, с. 307]. Погоджуючись із його тезою, варто наголосити, що негативну роль у цьому процесі відіграли також і міста, які впродовж другої половини XIX – на початку XX ст. так і не стали осередками українського національного відродження на Волині. Саме тому наприкінці XIX ст. чисельність осіб, яка проживала в містах Волині і називала українську мову своєю рідною, майже зрівнялася з чисельністю тих, для яких такою виступала російська мова [107, с. VIII].

Найбільш чисельним у волинських містах на той час було єврейське населення, тенденції до зростання якого, як відомо, були властиві містам Правобережної України ще з XVIII ст. Статистичні дані свідчать, що на початку 70-х рр. XIX ст. в містах Волинської губернії проживало близько 70 тис. єврейського населення, між тим як на початку XX ст. – вже майже 165 тис. чол. [140, с. 178; 104, с. 66–67].

Вагоме зростання чисельності євреїв у волинських містах було пов'язане як із входженням території краю до так званої смуги постійної єврейської осілости, так і з цілеспрямованою державною політикою, спрямованою на обмеження їх прав у питаннях землеволодіння. Підкреслимо, що питома вага єврейського компонента в загальному складі міського населення досягала найвищих показників у 70–80-і рр. XIX ст., коли вона коливалася

Євреї Камінь-Каширського. Листівка. Поч. XX ст.

в межах 55,6–60 % [140, с. 173; 77, с. 155]. Тут певну роль відіграло видане в 1882 р. офіційне розпорядження, у якому вкотре наголошувалося на забороні представникам цієї національної групи, за винятком уже існуючих землеробських колоній, селитися за межами міст і містечок Західного краю [125, с. 157].

Незважаючи на те, що чисельність єврейського населення в містах Волині продовжувала невпинно зростати і на початку XX ст., його питома вага в цей час дещо зменшується. Так, у 1912 р. вона становила 49 % [104, с. 66–67]. Серед імовірних причин тут можна назвати, по-перше, зростання ролі міграційних потоків, спрямованих до міст із сільської місцевості, головним компонентом яких виступало корінне українське населення; по-друге, розгортання еміграції євреїв за межі Російської імперії, яка була викликана серією антиєврейських погромів, у тому числі й у волинських містах, спровокованих тут у 1881–1882 рр., а також у 1905 р. [12, арк. 2]. Так, за твердженням С. Брука і В. Кабузана, наприкінці XIX – на початку XX ст. Волинська губернія відносилася до основних районів царської Росії, які поставляли емігрантів у США, Канаду, Аргентину, Бразилію. Серед них найбільший відсоток припадав на долю євреїв [189, с. 83].

Варто вказати ще один важливий момент: як правило, в нових містах, а також у поселеннях із економічними ознаками міст, у яких національний склад населення був найбільш строкатим, єврейські громади чисельної

Острог. Єврейський квартал. Фото. 80-ті рр. XIX ст.

Володимир-Волинський. Єврейський квартал. Листівка. 1917 р.

переваги не мали. Так, у Здолбуніві на початку ХХ ст. її представники склали лише 12,7 % міського населення, а в Сарнах – близько 20 % [104, с. 67; 21, арк. 2]. Однією з причин такого стану могло бути те, що, наприклад, Здолбунів отримав офіційний статус міста лише на початку ХХ ст. А Сарнам, незважаючи на численні клопотання місцевих властей, здобути подібний статус так і не вдалося аж до 1917 р. [21, арк. 13]. До розряду міст селище Сарни було переведено в період перебування при владі Тимчасового уряду [242, с. 74]. Як відомо, саме визнання населеного пункту міським поселенням дозволяло представникам єврейської національності селитися тут без перешкод.

Та все ж раціональні економічні міркування стосовно визначальної ролі євреїв у торгово-промисловій діяльності міських поселень змушували царський уряд робити винятки із правил. Так, у 1903 р. Комітет Міністрів затвердив список промислових поселень у смузі єврейської осілості, де євреям було дозволено проживати. До нього ввійшло 7 нових населених пунктів Волинської губернії, серед яких значилися і Сарни [396, с. 74]. Це сприяло цьому селищу, пробудженому до життя прокладанням залізничного сполучення, розвиватися активніше, набуваючи дедалі виразніших міських ознак.

Ключова роль єврейського населення у багатьох містах Волині зводилася не лише до чисельної переваги, а й виявлялася у домінуванні його представників у сфері міської торгівлі, ремісничого виробництва, підприємницької діяльності.

Із другої половини ХІХ ст. дедалі більшої ваги в містах Волинської губернії починає набувати російська меншина. Згідно з одноденним Всеросійським переписом населення 1897 р. за чисельністю і питомою вагою вона стає тут третьою національною групою, майже зрівнявшись із українським населенням. Так, її чисельність тут перевищувала 44 тис. чол., що лише на 1700 чол. було менше від загальної кількості українського населення. Водночас і за питомою вагою (18,97 %) росіяни несуттєво поступалися українцям у загальному складі міського населення. Зазначимо, що росіяни склали лише 3,5 % населення всієї Волинської губернії [105, с. ІХ]. Слід мати на увазі, що програма перепису фіксувала не етнічне походження чи національну самоідентифікацію, а рідну, або материнську мову опитуваних, і до російськомовного населення в містах Волині потрапило чимало й українців. До того ж на чисельності російського населення в губернському та в більшості повітових міст (окрім Овруча) позначилася присутність значних військових гарнізонів. Так, загальна чисельність військових у містах Волині перевищувала 29 тис. чол. [107, с. 156]. За підрахунками М. Манька, вони склали близько 60 % самодіяльного російського чоловічого населення і майже 30 % міських жителів – росіян [350, с. 30].

На початку ХХ ст. російська меншина у волинських містах мала істотний вплив на їхнє життя, адже вона фактично була панівною нацією

Волинський губернатор В. фон Валь та архієпископ Волинський і Житомирський Паладій.
Фото А. Прахова. 1886 р.

Житомир.
Будинок губернатора.
Малюнок Н.Орди.
70-ті рр. XIX ст.

в Російській імперії. Як ми вже наголошували, саме росіяни обіймали в містах найважливіші адміністративні та громадські посади і були задіяні у сфері державного управління.

Підкреслимо, що вагома роль російськомовного елемента в житті волинських міст посилювалася і за рахунок асиміляції представників інших національних груп, які були тут представлені, насамперед євреїв, українців, а також поляків.

Питома вага польської національної меншини у складі міського населення Волині виглядала найбільш сталою. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вона коливалася в межах 7,6 % – 11,6 % [107, с. IX; 104, с. 66–67]. Зазначимо, що ці показники виглядали дещо вищими, ніж частка поляків у складі населення всієї Волинської губернії, яка в 1897–1907 рр. залишалася незмінною і складала 6,2 % [107, с. IX; 67, с. 219].

Слід підкреслити, що Волинська губернія нарівні з Київською і Подільською відносилася до тих українських губерній, де поляків проживало найбільше, що накладало свій відбиток і на національному складі міського населення [171, с. 9]. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. темпи зростання чисельності польської меншини у волинських містах не поступалися українському корінному етносу. З 1897 р. по 1912 р. чисельність поляків тут зросла більше, ніж у 2 рази і становила 39455 чол. [107, с. IX; 103, с. 66–67].

Незважаючи на всі зусилля, які докладав царський уряд для ослаблення польського елемента як у матеріальному, так і в політичному відношеннях, у містах Волині він зумів утримати досить міцні позиції. Представники польської національності нерідко зустрічалися серед міського чиновництва, були задіяні в медицині, освіті, займалися приватною юридичною діяльністю, жили за рахунок прибутків від капіталу, нерухомості тощо. За твердженням В. Палієнка, високий рівень освіти і професійної підготовки польської людності на Волині дозволяв їм нічим не поступатися малочисельній, але правлячій великоросійській етнічній групі, а також чисельному корінному українському населенню [400, с. 123–126]. Як і всюди на Правобережній Україні, в містах Волині поляки й надалі продовжували виявляти свою активність, надавати позитивного імпульсу їх соціально-економічному зростанню.

Насамперед це стосується губернського центру, а також нових міст та поселень з міськими ознаками. Так, на початку XX ст. частка поляків у населенні Житомира складала 17 %, Здолбунова – 18,3 %, Сарн – 32 % [104, с. 66–67; 21, арк. 2]. Це можна пояснити тим, що в губернському центрі польське населення, у структурі якого провідне місце належало колишній польській шляхті, знаходило більше можливостей для особистої реалізації на державній службі, в закладах освіти, загалом у сфері інтелектуальної праці. Натомість у Здолбунові, Сарнах, де конкуренція з єврейським населенням була не такою відчутною, знайти свою нішу у сфері

Поляки західних губерній.

Малюнок з альбому Густава Теодора Паулі "Этнографическое описание народов России". 1862 р.

промислового виробництва, торгівлі тощо полякам, як і представникам інших національностей, було легше.

Суттєво вплинула на зміни етнічної палітри Волинської губернії, а також внесла певні корективи в національний склад її міського населення в другій половині XIX – на початку XX ст. іноземна колонізація. Це був ще один спосіб, за допомогою якого царський уряд намагався применшити тут суспільну та економічну вагу поляків та підняти економічний потенціал цього досить відсталого краю. У 60–70-х рр. XIX ст. інтенсивному переселенню німецьких та чеських колоністів на територію Волинської губернії сприяла законодавча політика царської Росії, розроблена з урахуванням пільг переселенцям в оподаткуванні, відбуванні військової служби, отриманні ними російського підданства тощо [125, с. 166].

Окрім того, стати провідним регіоном України за питомою вагою німецьких та чеських колоністів у складі населення всієї губернії дозволили Волині також як мала густота її населення, так і значна кількість дешевих земель. Ось чому вже в 1884 р. тут нараховувалося близько 140 тисяч колоністів, із яких майже 100 тис. чол. переселилися в останнє десятиріччя (1874–1884 рр.) [77, с. 192].

Рівне. Німецька вулиця. Листівка. Поч. XX ст.

Слід зазначити, що в період інтенсивної іноземної колонізації (60-ті – поч. 80-х рр. XIX ст.) присутність німецького та чеського елементів у містах Волині, як правило, була досить рідкісним явищем. Адже як німецька, так і чеська меншина проживали передусім у сільській місцевості, традиційно займаючись рільництвом, тваринництвом, а також переробкою сільськогосподарської продукції. Так, статистичні дані за 1884 р. фіксують, що німецькі колоністи проживали лише в Житомирі (72 чол.) та Новограді-Волинському (24 чол.). Тоді ж у більшості волинських міст були відсутні і чехи. А в містах їхнього проживання (Житомир, Рівне, Дубно, Володимир-Волинський, Луцьк), за винятком останнього, де нараховувалося 147 чехів, їх чисельність коливалася в межах від 2 до 25 чоловік [99, с. 46–51].

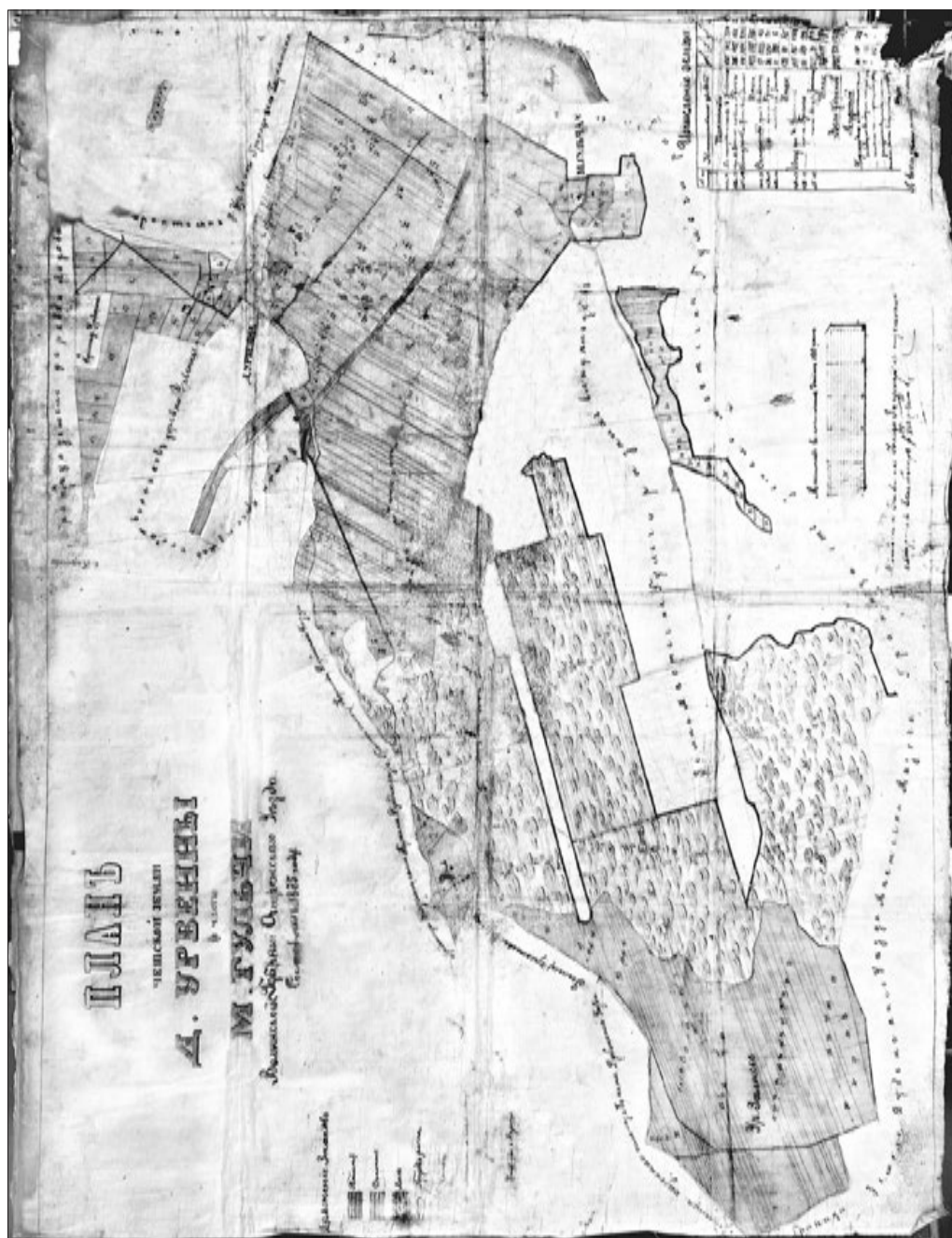
Чисельність німецької та чеської меншини в містах Волині суттєво починає зростати наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. внаслідок переорієнтації політики уряду щодо іноземної колонізації, яка, на його думку, не виправдала очікуваних сподівань. Як відомо, 14 березня 1892 р. був виданий царський указ про правила поселення іноземців у Волинській губернії. Відповідно до нього всім іноземцям, і навіть тим, які прийняли російське підданство, надалі було заборонено селитися на території Волинської губернії поза межами міст. Їм також було заборонено набувати власність будь-якими способами, окрім як успадкуванням права власності

Реклама чеського пивоварного заводу "Шмолік". Поч. XX ст.

на нерухоме майно, в тому числі й на землю [72, с. 23]. Так, якщо в 1884 р. в містах Волині проживало лише 113 німців і 220 чехів, то вже у 1897 р. – відповідно 2009 чол. і 962 чол., а в 1912 р. – вже 3650 німців і 3571 чехів [99, с. 46–51; 107, с. IX; 104, с. 66–67]. Та все ж питома вага представників німецької та чеської меншини і на початку XX ст. залишалася незначною, не перевищуючи в сукупності 2 % міського населення Волині [104, с. 66–67]. І хоча як німці, так і чехи не мали значного впливу на господарське та культурне життя волинських міст, в їх розвиток вони зуміли внести свої певні національні особливості.

На початку XX ст. найбільша німецька община проживала в Рівному (майже 1 тис. чол.), вона складала 2,75 % його населення, а чеська – у Здолбунові (більше 2 тис. чол.), що відповідно складало 21 % його населення. В цілому в Здолбунові на цей час мешкало 62 % усіх волинських чехів, які проживали в містах губернії [104, с. 66–67]. Це можна пояснити не лише розміщенням в окрузі Здолбунова значної кількості чеських поселень, мешканці яких усе більше віддавали перевагу придбанню нерухомості в самому місті. Окрім того, свою роль відіграло й те, що нішу, яку не змогли зайняти в Здолбунові євреї у зв'язку з обмежувальними законами щодо них, заповнили чехи, які побачили для себе тут сприятливі умови для економічної діяльності.

План чеських земель у с. Урвена і м-ку Гульча Острозького повіту Волинської губернії. 1873 р.

Чеська родина зі Страклова Дубенського повіту. Фото. 1900 р.

Незважаючи на те, що як німецьке, так і чеське населення, яке проживало в містах Волині, відносилось до сільського стану, у трудовій діяльності воно віддавало перевагу ремісничій, торговій сфері, переробці сільськогосподарської продукції тощо. Як підкреслював сучасний німецький дослідник Х. Хольц, «у деяких волинських містах саме німці (разом із євреями) були єдиними пекарями білого хліба, а як виробники ковбас і вмілі садівники спочатку були поза конкуренцією» [506, s. 132].

Як і в сільській місцевості, поширеними в містах заняттями серед чехів були пивоваріння, млинарство, ковальство, переробка овочів, молока, виробництво олії і цукру. Дослідник чеських поселень на Волині Я. Вацулік наголошував, що чеські ремісники були відомі своєю професійною майстерністю, їхні вироби успішно конкурували з промисловими. Вони могли виготовити все від ковальських, бондарських, теслярських виробів аж до шевських, кравецьких і пекарських [524, s. 53].

Успішно працювали чехи в містах Волині і в сфері торгівлі, а також у сфері послуг. Так, на Волині в цей час набуває поширення гасло «свій у свого», саме тому чехи купують усе необхідне у своїх же краях. У 1897 р. на Волині в торгівлі було задіяно 152, а в готельному господарстві – 63 чехи. Тільки в Рівному в цей час нараховувалося 12 чеських різників, 10 власників готелів, 7 торговців і 6 пекарів [524, s. 53].

Чехи, у порівнянні з мешканцями волинських міст німецької національності, виявляли більшу схильність до підприємницької діяльності. В другій половині XIX ст. в містах Волині поступово формується мережа чеських змішаних підприємств, котрі збували власне землеробське устаткування, а також продавали землеробські машини, завезені з чеських земель. Зокрема, в Дубно чехом І. Мартінеком було засноване власне виробництво плугів і борін. Водночас він займався і збутом сільськогосподарського устаткування, яке випускала фірма Ф. Віхтерле з Простейова. Серед чехів, зайнятих підприємницькою діяльністю, в містах Волині зустрічалися й такі, які досягли значних успіхів у розвитку своєї справи. Саме такими були брати Олександр і Людовік Елінеки – засновники цементного заводу в Здолбунові [418, с. 78–80].

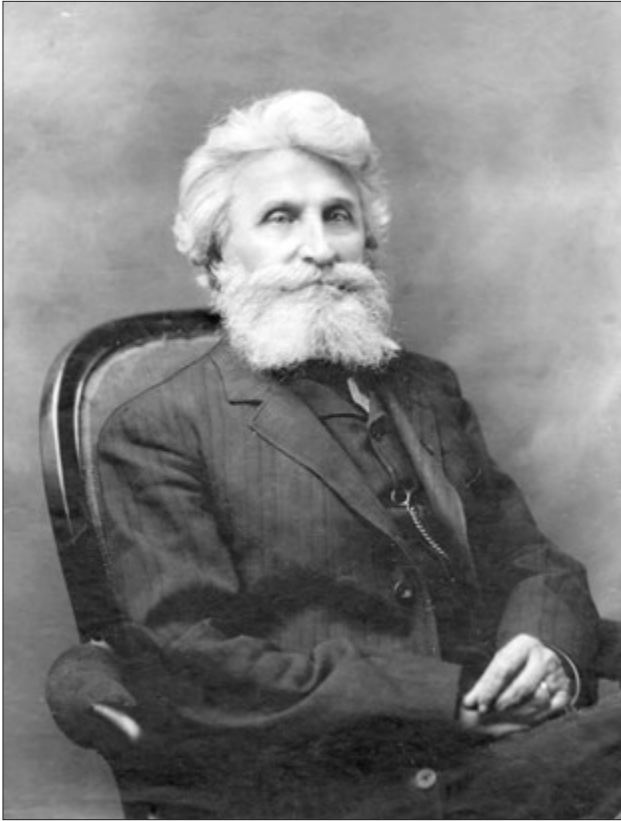
Господарські зміни, притаманні містам Волині у другій половині XIX – на початку XX ст., досить активно впливали на розвиток соціальних, а також етнічних процесів. Найбільш розмаїтий національний склад населення був характерний для міст із найвищим економічним потенціалом та населених пунктів із яскраво вираженими міськими ознаками. Водночас у міських поселеннях із слабо розвинутою економікою якісних змін національного складу населення так і не відбулося. За вищої питомої ваги українського населення його домінування тут також не спостерігалось.

Як і в цілому на українських землях, у складі царської Росії рівень урбанізованості українського етносу на Волині залишався досить низьким. Зростання чисельності українців у загальній масі міського населення відбувалося насамперед за рахунок міграції до міст сільського населення. На особливості національного складу міського населення цього регіону України впливала державна політика стосовно проживання євреїв та іноземців на території Волинської губернії, а також її русифікаторський фактор.

Динаміка демографічних процесів у містах Волині засвідчує, що на відміну від решти регіонів України, в яких відчутне зростання чисельності

Реклама сільськогосподарських машин фірми Ф.Віхтерле. Поч. XX ст.

Людвік Елінек - один із засновників цементного заводу в Здолбунові. Фото. Поч. XX ст.

і питомої ваги міського населення спостерігалось ще у другій половині XIX ст., тут пік нового витка урбанізації припав на початок XX ст. У досліджуваний період темпи зростання міського населення Волинської губернії були одними з найнижчих поміж українських губерній царської Росії. Водночас і цей регіон України зазнав на собі позитивного впливу нових містотворчих факторів, які спричинили активізацію демографічних процесів. Так, поява нового виду сполучення – залізниць – призвела до змін в ієрархії міст: насамперед за чисельністю та економічними показниками зростали ті міста, які стали центрами або вузлами залізничного сполучення. Натомість деякі старі адміністративні центри, які залізниця оминула, почали занепадати. У деяких містечках, які не належали до розряду

офіційних міст, але такими могли вважатися за економічними показниками, чисельність населення зростала динамічніше.

У порівнянні з іншими регіонами України стартові умови нового витка урбанізації на Волині, який розпочався з 60-х рр. XIX ст., були нерівні: лише тут ще з середньовічних часів зберігалася найбільша мережа приватновласницьких міст, які в 50–60-х рр. XIX ст. переживали глибокий занепад. Закріплення їхніх мешканців – селян за становою приналежністю, – а також міщан – християн за віросповіданням, – за власниками міст відразу після приєднання Волині до складу царської Росії негативно вплинуло і на економічне зростання приватновласницьких міст.

Як і загалом по Україні, у другій половині XIX – на початку XX ст. у процесі поширення ринкових відносин існуюча станова структура міського населення Волині нищівно руйнувалася. І хоча повністю вона не була ліквідована, її роль у соціальному розвитку міст уже не була вирішальною, як це спостерігалось у дореформений період.

Збір хмелю. Фото. 1910-ті рр.

Структуру міського населення Волині поступово починають визначати два основних класи: підприємців і представників найманої праці. У процесі класоутворення активну участь брали всі верстви міського населення Волині, але формування нових класових груп тут відбувалося уповільненими темпами.

Якісні зміни національного складу міського населення Волинської губернії відтворювали особливості національного складу населення всієї губернії. Найбільш строкатим він був у економічно розвинених містах Волині, а також у містечках із економічними ознаками міст. Однак домінування української корінної національності в жодному з них так і не спостерігалось, як, зрештою, і по всій Україні, що свідчить про слабку інтегрованість українців Волині в міське економічне життя. У містах чисельна перевага була за євреями внаслідок тієї політики, яку проводив уряд Російської імперії, визначивши для них межу осілості та не дозволяючи купувати землю.

РОЗДІЛ 3

Розвиток промисловості та торгівлі в містах

Розвиток промисловості

Реформи 60–70-х рр. XIX ст., що проводилися урядом царської Росії, призвели до значних соціально-економічних змін і на Волині. Розвиток промисловості Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. набагато вагомніше, ніж у попередній період, був пов’язаний із зростанням її міст. Прослідкувати ці тенденції дозволяє аналіз основних показників розвитку промисловості всієї губернії та тієї її частки, яка припадала на міста.

Уміщені у **таблиці X** дані свідчать про зростання чисельності промислових підприємств і робітників, задіяних у виробництві, а також обсягів виробництва у грошовому виразі загалом по губернії та містах зокрема. За 35 років (із 1848 по 1883 рр.) показники кількості всіх промислових підприємств на Волині, а також робітників, які на них працювали, зросли вдвоє, а сума виробленої продукції виросла більш ніж у 9 разів. У наступний період (із 1883 по 1905 рр.) темпи росту кількості підприємств та чисельності робітників Волинської губернії залишаються на тому ж рівні, а обсяги виробленої продукції у грошовому виразі зросли лише в 1,9 раза. Якщо темпи росту міської промисловості Волині у 1848–1883 рр. за рядом показників (кількість підприємств, обсяги виробленої продукції) відставали від загальногубернських, то в період із 1883 р. по 1905 р. міська промисловість розвивається випереджувальними темпами: кількість робітників, які працювали в містах, зросла у 3,7 раза (на противагу 1,6 раза по губернії), сума виробленої промислової продукції зросла у 8,4 раза (на противагу 1,9 раза по губернії).

Порівняння показників промислового розвитку засвідчує, що частка міської промисловості в загальногубернських показниках неухильно зростала. Якщо в 1848 р. кількість робітників, які працювали в містах, становила лише 2,9 % від їх загальної кількості в губернії, то в 1905 р. вона

Роки	Кількість підприємств		Кількість робітників		Сума виробленої продукції (в руб.)	
	В губернії	В містах	В губернії	В містах	В губернії	В містах
1848	440	80	6337	188	1 444 119	104 368
1883	892	140	11590	612	13284 610	529 605
1905	1417	154	18233	2267	25154 138	4 429 698

Таблиця X.

Промисловість Волинської губернії та її міст у другій половині XIX – на початку XX ст.

Складено за: [71, с. 280; 11, арк. 62]

складала 12,4%. У 1848 р. сума випущеної промислової продукції на міських підприємствах становила 7,2 % від загального промислового виробництва губернії, а в 1905 р. вона досягла 17,5 %.

Та все ж міська промисловість Волині розвивалася значно повільніше, ніж міська промисловість решти українських губерній. Підрахунки, які були проведені О. Луговою на основі звітів губернаторів, свідчать, що в 1890 р. міська промисловість України за кількістю закладів становила 12,6 %, а за сумою виробництва – 34,2 % всієї промисловості України [344, с. 182]. Зроблені нами обчислення показників по Волинській губернії виявили, що в 1905 р. частка міської промисловості тут за сумою виробленої продукції була вдвічі меншою від відповідних показників по Україні на 1890 р. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. жодне із 12 офіційних міст Волинської губернії, які були одночасно і центрами повітів, не випередило свій повіт за сумою виробленої продукції [99, с. 43, 44; 10, арк. 35; 290, с. 59–87]. Це є свідченням того, що промисловість Волинської губернії більшою мірою, ніж промисловість усієї України, продовжувала локалізуватися поза містами – здебільшого в містечках і селах. Перш за все це було пов'язано з переважанням у промисловості Волині галузей, які спеціалізувалися на переробці сільськогосподарської сировини [417, с. 41].

Найбільш помітне місце у фабрично-заводському виробництві Волинської губернії у другій половині XIX ст. посідали галузі харчової промисловості: насамперед цукроваріння, борошномельне виробництво і винокуріння, а переважна частина промислових підприємств Волині продовжувала існувати на базі великих поміщицьких маєтків [398, с. 102; 337, с. 30–31].

До закладів обробної промисловості, які функціонували в сільській місцевості і, відповідно, не розвивалися в містах, належали також суконні підприємства, лісопильні, паперові та ряд інших. Таке розміщення промисловості диктувалося не лише необхідністю наблизити її переробку до сировинної бази, а й сприятливою у 60–80-х рр. податковою політикою

Паровий млин у с. Нова Чорторя. 1870-ті рр. Житомирська обл. Сучасне фото.

Млин у Володимирі-Волинському. Листівка. Поч. XX ст.

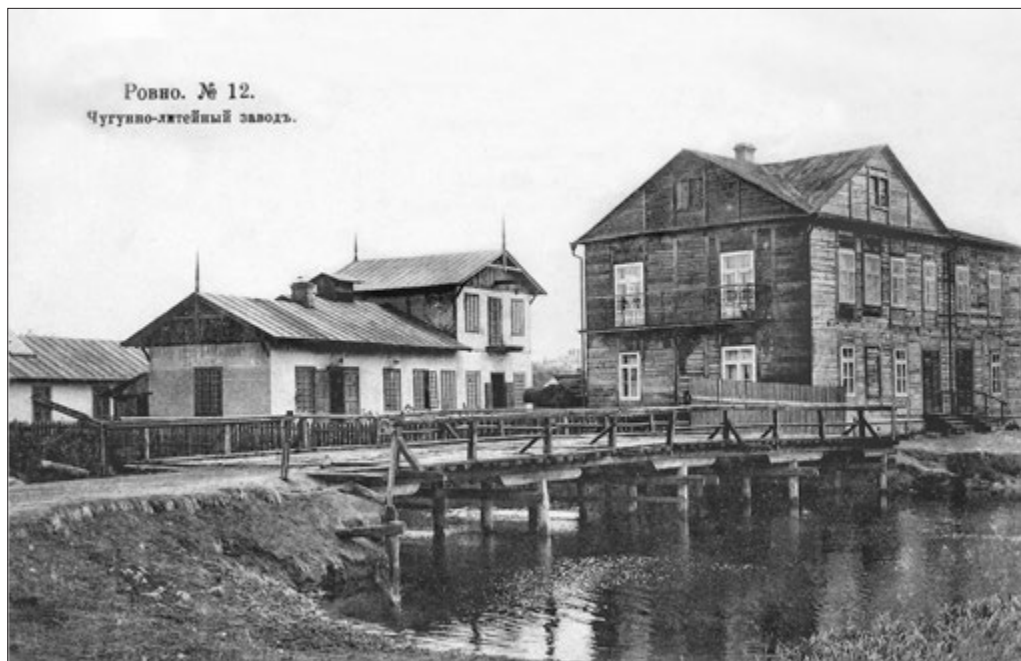

Корець. Цукровий завод. Листівка. Поч. ХХ ст.

Російської імперії, спрямованою на звільнення від промислового збору власників підприємств у сільській місцевості в тому разі, якщо на кожному з них працювало не більше 18 робітників. Окрім того, не оподатковувалися борошномельні, олійні, цегельні, лісопильні і тому подібні заклади, розташовані поза межами міст [333, с. 65–73]. Це, безумовно, негативно позначилося на розвитку волинських міст, хоча з часом їх промислові околиці могли бути залученими до міської території.

Гальмом промислового піднесення приватновласницьких міст (насамперед у 60–80-і рр. ХІХ ст.) виступав невизначений юридичний статус цих міст. Оскільки їх жителі користувалися земельними ділянками на чиншовому праві, то влаштовувати на такій ділянці крамницю, фабрику, завод, млин тощо без згоди власника не могли [27, арк. 18]. Таким чином, рішення про відкриття того чи іншого промислового закладу у приватновласницьких містах нерідко залежало від самого власника міста, який у подібних випадках не завжди керувався інтересами міста.

Для з'ясування особливостей розвитку міської промисловості Волині важливим є питання її галузевої спеціалізації. На відміну від промисловості, що концентрувалася в сільській місцевості, впродовж досліджуваного періоду саме в містах простежується її поглиблена спеціалізація. Набагато поступаючись підприємствам, розташованим у сільській місцевості, за обсягами виробленої продукції, промислові заклади офіційних міст Волині швидше реагували на потреби міського ринку, який обслуговував жителів

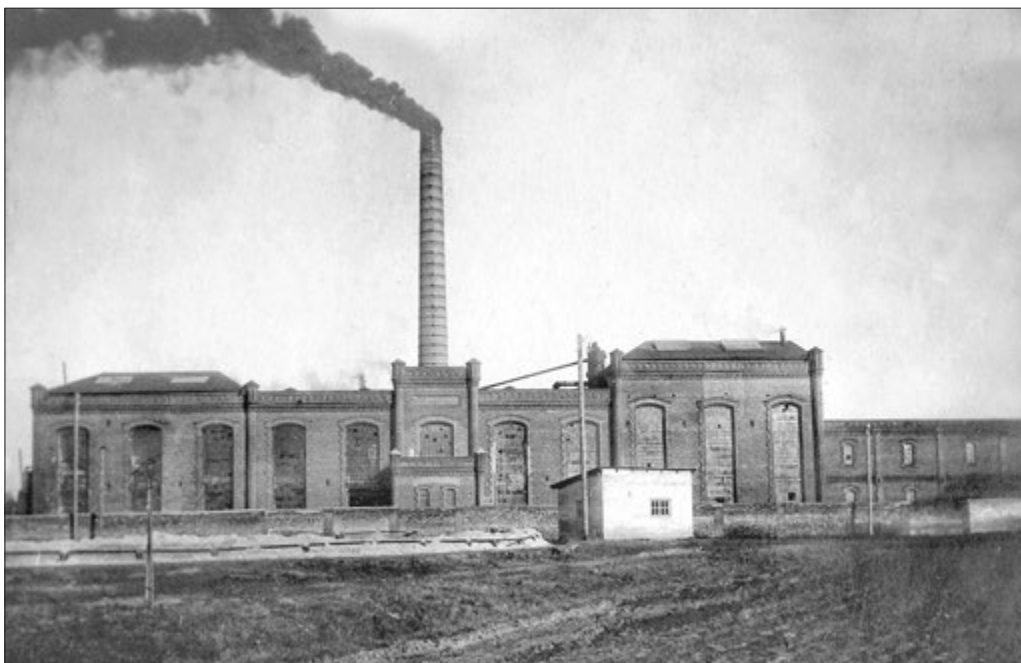
Рівне. Чавунно-ливарний завод. Листівка. Поч. XX ст.

міст та мешканців округи. Так, наприклад, у 60-х рр. XIX ст. в містах Волині діяли 5 миловарних, 16 салосвічних і свічних, 5 салотопних, 29 цегельних, 17 шкіряних, 9 пивоварних, 12 гончарних заводів, 5 тютюнових фабрик та ряд інших окремих виробництв [76, с. 5–35].

Статистичні джерела 60–70-х рр. XIX ст. містять обмаль відомостей про технічну оснащеність міських підприємств Волинської губернії, що слід розцінювати як доказ переважання ручної праці на всіх без винятку виробництвах. Однак відомо, що в губернському центрі вже працював паровий млин із хлібопекарнею при ньому. Щорічно тут перемелювали на борошно до 15000 чвертей різного збіжжя [76, с. 5].

У досліджуваний період переважно міський характер мало тютюнове виробництво. Тютюн закуповувався у сирому вигляді, і на міських фабриках його готували для роздрібною торгівлі [216, с. 75]. Наприкінці 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. до 90 % всіх тютюнових фабрик Волині працювало саме в містах, а сума виробленої на них продукції була найбільшою поміж іншими галузями міської промисловості і сягала в 1884 р. 256300 руб. У цей час із 9 тютюнових фабрик 4 розташовувалися в губернському центрі – м. Житомирі [77, с. 279].

У 80-х рр. XIX ст. миловаріння та виготовлення каретних екіпажів розвивалося на Волині винятково в містах. Шкіряне виробництво хоча і розміщувалося поза містами (в повітах нараховувалося 181 завод), але більше

Житин Рівненського повіту. Цукровий завод. Фото. Поч XX ст.

половини всієї продукції в губернії вироблялося на 30 міських заводах на загальну суму 76790 руб. [77, с. 279]. Зростали також обсяги виробленої продукції на міських пивоварних заводах.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. галузева спеціалізація міської промисловості Волині продовжувала поглиблюватися. Найбільш показовим у цьому плані виглядав розвиток промисловості губерньського центру. Із 48 галузей обробної промисловості тут були 16: із переробки тваринної продукції (10 підприємств), рослинної продукції (11), корисних копалин (8), а також змішаного виробництва (7) [100, с. 46–47]. У містах краю починає розвиватися чавунно-ливарне, мідно-ливарне, а також механічне (машинобудівне) виробництво. Окрім указаних виробництв, які діяли з 60-х рр. XIX ст. у Заславі, на початку XX ст. невеликі механічний і чавунно-ливарний заводи працювали відповідно в Житомирі та Рівному, а також у Новограді-Волинському [103, с. 296, 333]. Та все ж подібні виробництва переважно продовжували концентруватися поза межами міст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. цукрова промисловість на Волині, як і раніше, зосереджувалася в сільській місцевості. Лише в 1898 р. у Старокостянтиніві з'являється перший міський цукровий завод. У той час тут працювало 36 постійних робітників, основні операції виконувалися вручну [280, с. 304]. Слід зазначити, що за короткий час його виробничі потужності стрімко зросли. Однак Старокостянтинівський цукровий

Заслав. Загальний вигляд. Листівка. Поч. XX ст.

ЗАСЛАВСЬКИЙ
МЕХАНИЧЕСКИЙ ЧУГУНО-МЕДНЫЙ ЛИТЕЙНЫЙ ЗАВОДЪ
(СНОВАНИЕ ЗАКЛАД. 1873)
г. Заславль (Волын. губ.)
Базисъ отъкладъ „ШЕНЕТОВКА“ №. 4. М. А.

Валовый 1 кв. 2 дюйма
Высота 4 кв. 1 дюйма
Высота 3 кв. 1 дюйма
Высота 4 кв. 1 дюйма
Высота 5 кв. 1 дюйма

Высота 1 кв. 1 дюйма
Высота 2 кв. 1 дюйма
Высота 3 кв. 1 дюйма
Высота 4 кв. 1 дюйма

Высота 1 кв. 1 дюйма
Высота 2 кв. 1 дюйма
Высота 3 кв. 1 дюйма
Высота 4 кв. 1 дюйма

Высота 1 кв. 1 дюйма
Высота 2 кв. 1 дюйма
Высота 3 кв. 1 дюйма
Высота 4 кв. 1 дюйма

МЕХАНИЧЕСКИЙ ЧУГУНО-МЕДНЫЙ ЛИТЕЙНЫЙ ЗАВОДЪ,
существовавший более 40 летъ,
находящийся въ имѣнии князя РОМАНА САНГУШКО,
князьдомашней французскому гражданскому
И. А. КИРШЕНЕРУ,
*извѣстному въ окрестностяхъ своимъ добросовѣстнымъ и аккуратнымъ исполненіемъ
всѣвозможныхъ механическихъ и литейныхъ работъ,*
ПО УМѢРЕННЫМЪ ЦѢНАМЪ

изготовляетъ разные машины, какъ для сахарныхъ, винокурныхъ, пивоваренныхъ, маслобойныхъ и льноочистительныхъ заводовъ, а также и для паровыхъ, водоподъемныхъ и другихъ заводовъ; паровые котлы, трубы, колеса и желѣзные, стальные, бронзовые, литейные и всякаго рода отливки отъ 1 фунта до 100 пуд. въ одной штукѣ.

Заводъ изготовляетъ также по разнымъ размерамъ пакеты и шпалы, механическіе орудія: солоуборные, мясоторные, конно-прядильные, вязальные и др., принимаетъ заказы и исполняетъ старшихъ по умереннымъ цѣнамъ.

Реклама заславського чавунно-мідного ливарного заводу. Поч. XX ст.

завод значно поступався за обсягами виробленої продукції і технічним оснащенням багатьом із п'ятнадцяти цукроварень, які діяли на Волині на початку ХХ ст. Зокрема, на Андрушівському заводі власника А. Терещенка працювало двадцять парових котлів, а на Старокостянтинівському – лише шість [67, с. 635].

Із нових галузей промисловості, які з'явилися в цей час у містах Волині, слід виокремити виробництво, пов'язане з переробкою хмелю. Вирощуванням цієї технічної культури в губернії досить успішно займалися чеські колоністи. У Дубенському повіті їх проживало найбільше, тому Дубно стає значним центром переробки і подальшого транспортування хмелю. Наприклад, у 1911 р. обсяг промислового виробництва чотирьох дубенських хмелесушилень складав близько 103000 руб. [103, с. 304]. Ця галузь промислового виробництва посіла в Дубному друге місце після млинарства.

У містах Волині на початку ХХ ст. продовжувала розвиватися деревообробна промисловість, а також виробництво, пов'язане з очисткою алкогольної продукції. Після введення у 1895 р. державної монополії на продаж і виробництво спиртних напоїв саме в містах зосереджувалися

Збір хмелю. Фото. Поч. ХХ ст.

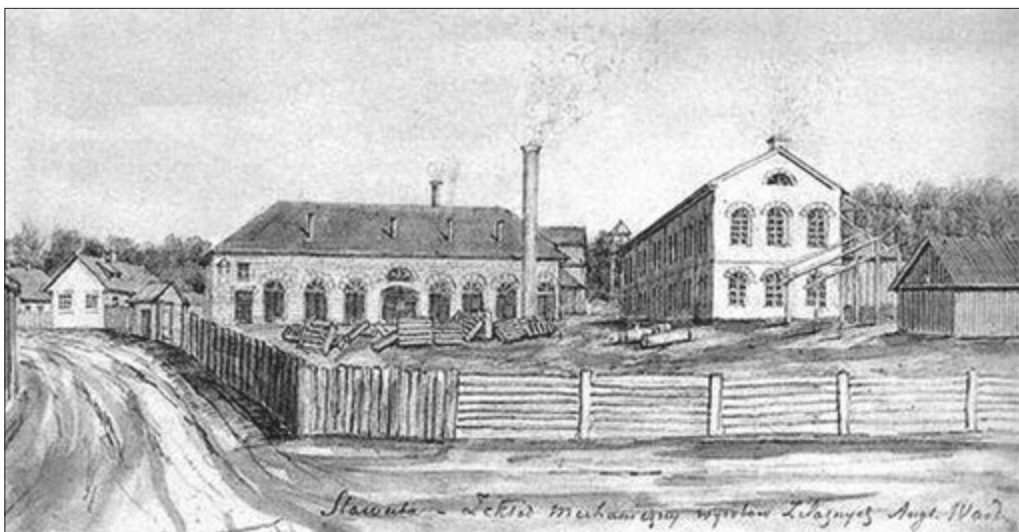

Житомир. Спиртоочисні склади. Кін. XIX ст. Сучасне фото.

Ковель. Казенний винний ректифікаційний склад. Листівка. Поч. XX ст.

Славута. Фабрика залізних виробів. Малюнок Н.Орди. 70-ті рр. ХХ ст.

очисні винні склади, куди надходила вся вироблена в місцевій окрузі алкогольна продукція. Так, у 1905 р. серед галузей міської промисловості виробництво на очисних винних складах за сумами виробленої продукції було провідним у Житомирі, Новограді-Волинському, Острозі, Луцьку, Кременці, Овручі [67, с. 26, 227].

Упродовж досліджуваного періоду найвищі показники промислового розвитку демонстрували волинські міста Житомир, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Рівне, Луцьк, Ковель, Дубно. Якщо Житомиру стосовно цього сприяв його статус губернського центру, то на промисловий розвиток останніх значною мірою вплинула поява залізничного сполучення. Найнижчі показники промислового розвитку були притаманні Овручу, Володимирі-Волинському і Заславу. У 1905 р. їх сумарні обсяги промислового виробництва не перевищували 100 тис. руб., що становило менше 7 % від обсягу промислового виробництва губернського центру [12, арк. 62].

Промисловість так і не стала у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. головним чинником розвитку міст Волинської губернії. Адже промислова частка в річному торгово-промисловому обороті, яка припадала на одного жителя в офіційних волинських містах, була незначною. Найбільш вагомою вона була в Старокостянтиніві – 33 %, а найменшою в Овручі – 1 %, і навіть у губернському центрі вона не перевищувала 15 %. За ступенем участі в торгово-промисловому обороті В. Семенов-Тянь-Шанський такі міста відніс до групи із слабо розвинутою (менше 20 %) і помірно розвинутою (20–25 %) промисловістю [441, с. 74]. Більшість офіційних міст Волинської губернії продовжували розвиватись як торговельні міста.

Житомир. Пивоварний завод. Листівка. Поч. XX ст.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. досить активно розвивалася промисловість деяких волинських містечок, які не були зараховані до розряду офіційних міст. У їх переліку насамперед виділялися Славути, Шепетівка, Радзивилів, Корець. Наприклад, Славути за обсягом виробленої продукції більш ніж у 10 разів випереджала свій повітовий центр Заслав.

Аналіз показників міської промисловості Волинської губернії свідчить, що найбільш активно вона розвивалася у південно-східних повітах: Житомирському, Новоград-Волинському, Старокостянтинівському, Заславському, Острозькому, Кременецькому. Саме там уже існувала розгалужена мережа населених пунктів, які у процесі свого розвитку все більше набували міських ознак, а за обсягом промислової продукції набагато випереджали деякі старі міста – повітові центри губернії [410, с. 166–168].

Як відомо, у другій половині XIX – на початку XX ст. важливе значення в промисловості України набуває акціонування. Адже створення акціонерних товариств, які об'єднували індивідуальні капітали, дозволяло спрямовувати ці кошти на її розвиток. Перші акціонерні товариства на Волині були засновані у 80-і рр. XIX ст. в таких галузях промисловості, як цукрова, паперова та деревообробна, які, як відомо, розвивалися переважно в сільській місцевості. У містах Волині акціонерна форма промисловості почала поширюватися з кінця 90-х рр. XIX ст. За твердженням А. Соловйової, в царській Росії «промислові акціонерні компанії частіше всього були пов'язані не зі створенням нових підприємств, а з фінансовою і технічною реорганізацією старих закладів» [453, с. 108]. Це повною мірою відноситься і до міської

Реклама Рівненського пивоварного заводу «Бергшлос» на вулицях Острога.
Фрагмент листівки. Поч. XX ст.

промисловості Волині. Так, у 1897 р. з наміром подолати спад виробництва цементного заводу в Здолбунові його власник О. Елінек виступив ініціатором заснування акціонерного товариства портланд-цементного заводу «Волинь» [11, арк. 3]. Сума його основного капіталу неухильно зростала. Якщо в 1897 р. вона складала 400000 руб., то в 1913 р. – 1289000 руб. [11, арк. 15; 123, с. 72]. До того ж дивіденди за 1909 р. становили 4 % на капітал, у 1910 р. – 6 %, а в 1911 р. – вже 11 % [129, с. 72]. Водночас зростали і виробничі потужності цього підприємства. Якщо у 1907 р. на заводі працювало 109 робітників і виготовлялося продукції на суму 72000 руб., то вже у 1911 р.

Рівне. Майстерня В.Ярмушевського по виготовленню кам'яних надгробків. Фото. 1900-ті рр.

194 робітники було задіяно у виробничому процесі, а вироблена продукція обраховувалася сумою у 350000 руб. [67, с. 41; 103, с. 329].

Намір розширити виробничі потужності пивзаводу в Рівному спонукав його власника Г. Пісюка у 1909 р. до заснування акціонерного товариства парового пивоварного заводу «Бергшлос» [14, арк. 1–6]. Основний капітал товариства становив 300000 руб., а дивіденди у 1909–1911 рр. обраховувалися 3 % на капітал [129, с. 42]. Якщо у 1908 р. на цьому підприємстві працював 31 робітник, а сума виробленої продукції сягала 35000 руб., то в 1911 р. тут випускалося продукції на суму 45000 руб., а в 1913 р. працювало вже 116 чол. [102, с. 101; 104; 41, арк. 31]. За кількістю робітників серед підприємств подібного профілю, зарахованих у 1913 р. до Київського окружного страхо-

Рівне. Майстерня В.Ярмушевського по виготовленню кам'яних надгробків. Фрагмент. Фото. 1900-ті рр.

вого товариства у Волинській губернії, рівненський пивзавод був найбільшим [43, арк. 30, 43].

Однак спрямування фінансового капіталу на потреби міської промисловості Волині було ще недостатнім.

Поруч із фабрично-заводською промисловістю в містах Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. продовжувала існувати розгалужена мережа ремісничого виробництва. Як і в попередній період, воно й надалі служило джерелом засобів існування для значної частини міського населення. Аналіз наведених у **таблиці XI** статистичних даних засвідчує неухильне зростання кількості ремісників у вказаний період як у всій губернії, так і в її міських поселеннях. Якщо в 1884 р. на Волині нараховувалося 38000 ремісників, то в 1913 р. – 119296, а в її містах відповідно 10322 і 30722. Щоправда, з 1905 р. по 1913 р. у містах виявився певний спад чисельності ремісничого населення, який склав 4850 чол. До того ж і надалі частка міських ремісників у загальній кількості ремісничого населення губернії залишалася незмінною в межах 25 %.

Безумовно, більш важливу роль у житті міського населення реміснича діяльність відігравала в 60–70-і рр. XIX ст., коли фабрично-заводська промисловість лише починала зароджуватися в містах. Так, у 1861 р. в Заславі ремісничою діяльністю займалося 350 чол., що становило 4,5 % його жителів, а з урахуванням членів їх родин частка міських жителів, для яких ремесло було головним джерелом існування, зростала до 25 % [76, с. 10]. Суттєве зростання кількості ремісничого населення спостерігалось і в подальшому в усіх без винятку містах Волині, що засвідчують **дані таблиці XII**.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в містах, яким був притаманний найбільш високий рівень промислового розвитку і які демонстрували найвищі демографічні показники (Житомир, Рівне, Старокостянтинів, Новоград-Волинський, Луцьк), кількість ремісників була найвищою (**див. таблицю XIII**). Адже заповнити всі ніші економічного життя велика промисловість була ще не в змозі, водночас ремісниче дрібнотоварне виробництво могло задовольнити зростаючі потреби заможних верств населення у більш вибагливих товарах широкого попиту. Окрім того, реміснича діяльність продовжувала утримувати міцні позиції і в економічно відсталих містах Волині, а також у найбільш віддалених від торгово-промислових центрів (наприклад, Заславі, Овручі, Острозі, Володимирі-Волинському), оскільки тут ремісники працювали переважно на замовлення і мали постійних клієнтів або ж на вузький місцевий ринок. Слабко розвинута фабрично-заводська промисловість так і не витіснила в містах Волині ремісничого дрібнотоварного виробництва, яке продовжувало задовольняти зростаючі повсякденні потреби міських жителів.

Незважаючи на те, що за промисловим розвитком Волинська губернія відставала від решти українських губерній у складі царської Росії, її міська промисловість характеризувалася певним поступальним розвитком. На

Роки	В губернії (кількість)	В тому числі в міських поселеннях	
		Кількість	%
1884	38 000	10 322	27,1
1896	66 715	14 669	22
1905	99 668	35 572	25,5
1913	119 296	30 722	25

Таблиця XI.

Динаміка чисельності ремісників у Волинській губернії та її міських поселеннях
(80-і рр. XIX ст. – поч. XX ст.).

Складено за: [71, с. 304; 75, с. 9; 11, арк. 18; 77, с. 38]

Міста	1861 р.	1886 р.	1893 р.	1905 р.
Житомир	1437	4232	3802	7559
Володимир-Волинський	160	586	427	1007
Дубно	289	423	821	1734
Заслав	351	451	844	1007
Ковель	342	543	743	1525
Кременець	259	307	716	1114
Луцьк	288	1134	1163	1804
Новоград-Волинський	301	589	846	1956
Овруч	131	295	372	1282
Острог	173	652	599	2600
Рівне	305	543	1291	2574
Старокостянтинів	369	467	786	1100
Всього	4375	10332	12420	25545

Таблиця XII.

Кількість ремісників у офіційних містах Волинської губернії
(друга половина XIX – початок XX ст.).

Складено за: [70, с. 3-35; 71, с. 304; 94, с. 38-41; 11, арк. 69]

відміну від багатьох офіційних міст динамічніше вона розвивалася у тих волинських містечках, які за економічними ознаками можна було вважати містами. Розташування економічно розвинутих містечок переважно в південно-східних повітах губернії вплинуло на випереджувальний економічний потенціал саме цієї частини Волині. Об'єднання зусиль фінансового та індивідуального капіталу у формі акціонерних товариств свідчило про нові позитивні тенденції у розвитку міської промисловості Волині. Та все ж промисловість Волинської губернії продовжувала тяжіти до сільської місцевості, адже значна частина дворян і після реформи мала у своєму користуванні великі земельні володіння, а отже, стартові можливості підприємливих землевласників виглядали кращими, і вони могли використати всі вигоди ринкової економіки для інтенсивного розвитку промислового виробництва. Натомість у містах значну роль продовжувало відігравати ремісниче виробництво, яке слугувало для значної частини міського населення Волині джерелом засобів існування і задоволення потреб.

Розвиток торгівлі

Як і в дореформений період, у другій половині XIX – на початку XX ст. міська торгівля на Волині розвивалася у трьох основних формах: базарній, ярмарковій та стаціонарній.

Найдавнішою формою організації торгівлі в містах та містечках Волині були базари. За усталеною традицією в другій половині XIX ст. базари в містах Волині проводилися щотижня у вихідні дні, а подекуди й у святкові (як, наприклад, у Кременці, Новограді-Волинському, Острозі). У Рівному та Ковелі вже в 60-і рр. XIX ст. базарних днів було два на тиждень, у Житомирі – 3, а у Старокостянтиніві вони функціонували щоденно [76, с. 1–35]. У подальшому у всіх волинських містах кількість базарних днів зростала.

Незважаючи на малі обсяги торговельних операцій, які здійснювалися на міських базарах, тут відбувався прямий обмін: усе, що привозилося з навколишньої округи, тут же продавалося, а все, куплене безпосередньо, опинялося в руках споживача, переважно міського жителя. Як правило, це були продукти харчування з коротким терміном реалізації, продукція ремісників, частково промислові товари. Зростання в містах кількості торгових площ, де проводилися базари, також свідчить про розширення цієї форми торгівлі. Якщо в середині XIX ст. кожне волинське місто мало по одній торговій площі, то на початку XX ст. – не менше двох, а найбільше їх нараховувалося в Житомирі (7), Ковелі (6), Луцьку (5) [71, с. 534]. Наприклад, у Житомирі в цей час торгівля велася на Сінному та Житньому ринках, а для збуту кустарних виробів був відведений спеціальний базар на Путятинській площі. На трьох міських базарах велася торгівля і в Новограді-Волинському. Головний із них знаходився на Соборній площі, де торгували м'ясом, молочними і рибними продуктами, фруктами та овочами. На Сінній

Дата	Кількість ярмарків у губернії	Кількість ярмарків у містах
1861 р.	215*	70
1911 р.	754	169

Таблиця XIII.

Ріст кількості ярмарків у Волинській губернії та її містах
(друга половина XIX – початок XX ст.).

Складено за: [70, с. 1-35; 97, с. 264-272; 212, с. 95]. *Дані взяті на 1865 р.

площі велася жвава торгівля худобою і фуражем, а на Кінній – періодично влаштувалися ярмарки [302, с. 21].

Міські ярмарки продовжували утримувати доволі міцні позиції в торгівлі сільськогосподарською сировиною, ремісничими та мануфактурними виробами. Ось яке розмаїття товарів на волинських ярмарках у 80-і рр. XIX ст. описував О. Забелін: «Зазвичай на місцеві ярмарки привозять товари для сільських потреб, а потім красні і бакалійні товари, а також галантерейні і мануфактурні вироби. До числа перших відносяться залізні і чавунні вироби, необхідні в селянському домашньому побуті, мотузки, сира шкіра, сіль, солоня риба, олія і місцеве пиво. Товарами місцевого збуту слугує хліб, худоба, шерсть, домашнє полотно, мед і віск, сало, смола і дьоготь, оброблені шкіри та інше» [77, с. 314].

Аналіз статистичних даних указує на зростання чисельності ярмарків у досліджуваній період як загалом по Волинській губернії, так і безпосередньо в її офіційних містах (див. таблицю XIII). Якщо впродовж другої половини XIX – на початку XX ст. загальна кількість ярмарків по губернії зросла в 3,5 рази, то безпосередньо її міська частка зросла лише в 2,4 рази. Зауважимо, що через відсутність повних статистичних даних до переліку міських ярмарків не внесені ті, які проводилися в економічно розвинених містечках і за рахунок яких їх загальна кількість могла бути значно вищою.

Переважна більшість міських ярмарків на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. були роздрібними і залишалися одноденними, а за обсягами оборотів майже нічим не відрізнялися від торговельних операцій, які проводилися у звичайні базарні дні. Наприклад, упродовж 80-х рр. XIX – початку XX ст. обсяги торговельних операцій на міських ярмарках не перевищували 1 – 1,5 тис. руб. [77, с. 314; 322, с. 125].

Зростала чисельність і щорічних гуртових багатоденних ярмарків. Так, якщо на початку 60-х рр. XIX ст. один чотиритижневий ярмарок проводився в Дубні, а з 1865 р. три десятиденних почали функціонувати в Житомирі, то на початку XX ст. з'явилися ще один чотиритижневий ярмарок у Дубні, по два двотижневих – у Ковелі та Старокостянтинові, один

Рівне. Базар. Листівка. 1900-ті рр.

тижневий (хмільний) – у Житомирі [216, с. 63; 238, с. 111; 67, с. 434; 103, с. 264]. Однак найбільш поширеними на Волині в досліджуваний період залишалися роздрібні ярмарки. А саме їх функціонування і відкриття нових у пореформений період, як слушно стверджував Б. Кругляк, мало місце в тих регіонах України, де існувала досить слабо розвинута промисловість із високою часткою в ній ремісничого виробництва [322, с. 99–100].

Як і в попередні періоди, у другій половині XIX – на початку XX ст. на ярмаркову і базарну форми торгівлі в містах Волині продовжували впливати такі фактори, як географічне розміщення того чи іншого міського поселення, наявність шляхів сполучення тощо. Південна межа Полісся з лісостепом, яка проходить приблизно вздовж лінії Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Корець – Берездів – Шепетівка – Полонне – Чуднів – Троянів – Житомир, водночас указує на найвищі точки торгового обміну, які існували в цих населених пунктах на межі двох фізико-географічних зон [311, с. 88]. Вочевидь, саме вказані міста і містечка мали певні переваги над іншими в розвитку торгівлі.

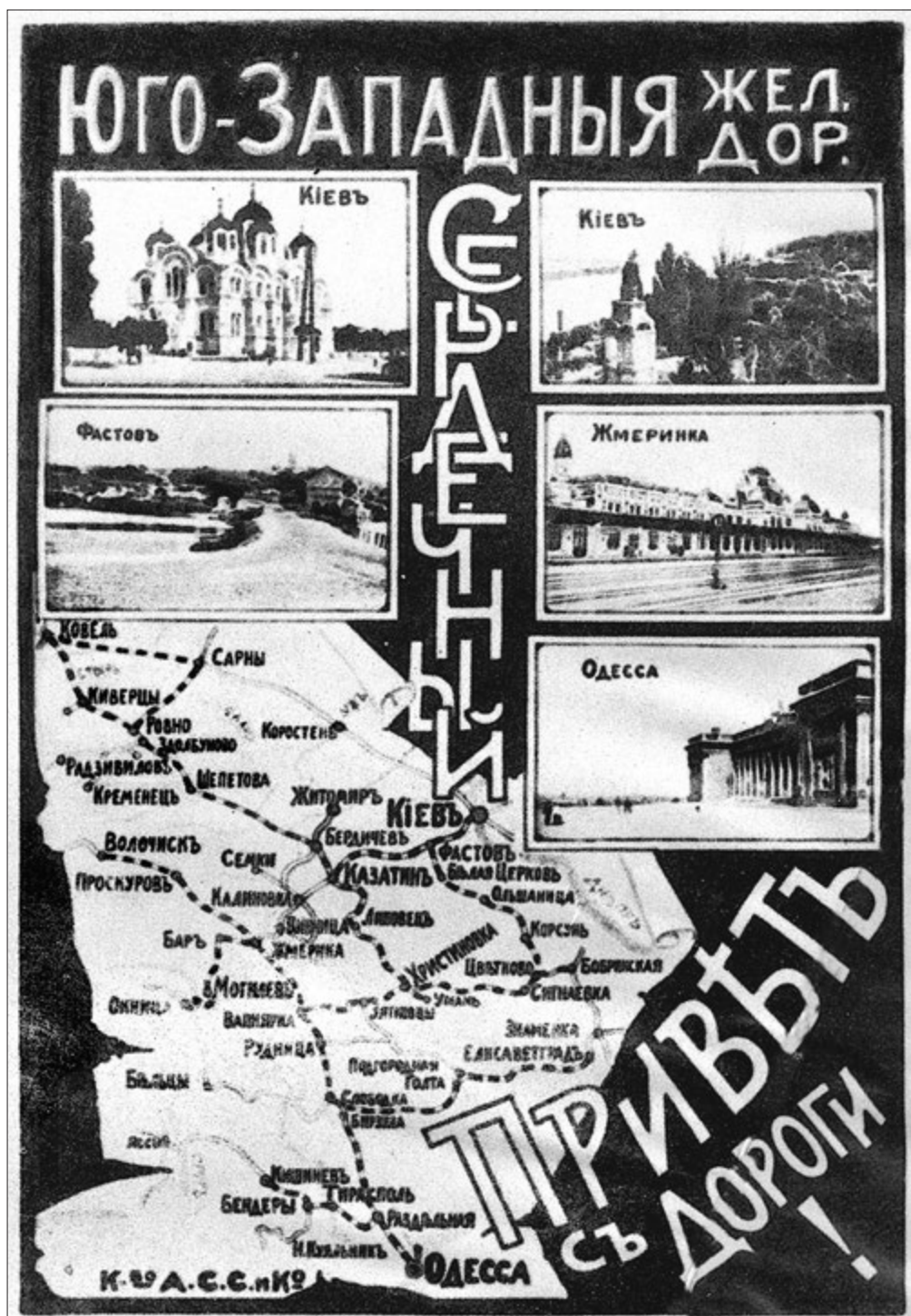
У 60–80-і рр. XIX ст. важливу роль у міській торгівлі відігравали насамперед шосейні та водні шляхи сполучення. Відсутність останніх негативно позначалася на її розвитку. Щодо цього в найгіршому становищі перебував Овруч. «Не маючи зручного сполучення з іншими найближчими

Острог. Базар. Листівка. Поч. XX ст.

Острог. Вулиця Базарна. Листівка. 1900-ті рр.

Південно-західна залізниця. Листівка. Поч. XX ст.

Ковель. Залізничний вокзал. Листівка. Поч. XX ст.

Ковель. Міст через колії. Листівка. Поч. XX ст.

Здолбунів. Залізниця. Фото. 1900-ті рр.

містами, не може організувати ніякої значної торгівлі: восени і навесні через болота, які його оточують, воно буває майже недоступним», – так писав про цей повітовий центр у 80-і рр. XIX ст. М. Теодорович [467, с. 287]. А от наявність зручних шляхів сполучення дозволила таким містам, як Кременець, Новоград-Волинський, Острог, Старокостянтинів у 60–70-і рр. XIX ст. зайняти провідні позиції в гуртовій торгівлі на Волині. До того ж вони орієнтувалися на торгіві зносини з Царством Польським, Австро-Угорщиною, Пруссією, а також із Одесою. Найбільші обороти цих міст були пов'язані з торгівлею хлібом, цукром, лісом, спиртом тощо [76, с. 18, 22, 28].

Головну роль у внутрішній торгівлі на Волині в 60–80-х рр. XIX ст. відігравав губернський центр. У цей час найбільш поширеними предметами продажу на житомирських базарах та ярмарках виступали зерно, борошно, лісні будівельні матеріали, предмети розкоші (як місцевого виробництва, так і привізні). Найбільші цукрові заводи Київської та Волинської губерній мали тут свої великі склади, звідки цукор надходив до рук дрібних торговців і розвозився в інші місцевості [76, с. 4].

Окрім Житомира, значними торговельними хлібними центрами на Волині в 60–80-х рр. XX ст. виступали повітові міста Луцьк, Острог і Дубно, а також містечка Корець Новоград-Волинського та Устилуг Володимир-Волинського повітів [502, с. 236].

Службовці депо станції Здолбунів. Фото. 1900 р.

У 80–90-і рр. XIX ст. частина старих торговельних центрів Волині, які залишилися осторонь залізниць, утратила своє значення, а інші, отримавши залізничне сполучення, починають інтенсивно розвиватися. Це може служити підтвердженням висновків П. Ляценка про те, що залізниця не лише залучала до товарного обігу все більші маси сільськогосподарської і хлібної продукції, а й рішуче змінили налагоджені шляхи постачання ринків [347, с. 129].

Так, через відсутність або досить пізню появу залізничної колії поступово втратили свої провідні позиції в торгівлі Острог, Новоград-Волинський, Старокостянтинів, Кременець. І навіть на обсягах торгівлі губернського центру негативно позначилася довготривала відсутність залізничного сполучення. Адже з появою залізниць відпадала потреба у функціонуванні тут гуртових ярмарків. Ось як описує фактичний стан гуртової торгівлі у 80-х рр. XIX ст. у Старокостянтиніві військовослужбовець Н. Зуц: «Занепад гуртової торгівлі, безумовно, змусив багатьох підприємців залишити місто і переїхати в інші місцевості, забравши з собою і значні кошти, які були в місті в обігу... Цим же можна пояснити і занепад міських

Здолбунів. Вулиця Вокзальна. Листівка. Поч. XX ст.

Здолбунів. Базарна площа. Листівка. 1910 р.

Рівне. Залізничний вокзал. Листівка. Поч. XX ст.

ярмарків, котрі, за спогадами старожилів, сьогодні не мають і тіні подібності до тих багатолюдних ярмарків, які відбувалися раніше» [268, с. 69].

Новий вид транспорту спрощував доставку товарів від виробника безпосередньо до споживача. Так, за 1894–95 рр. лише до Дубна залізницею було привезено 861432 пудів різних вантажів [45, арк. 74]. У 1898 р. через станцію Здолбунів було відправлено 542929 пудів, а прибуло 1262373 пудів вантажів. Найбільші обсяги товарних перевезень тут були пов'язані із пшеничним борошном і лісними будівельними матеріалами [19, арк. 61, 61 зв.].

Залізничне сполучення, яке з'єднало між собою чимало населених пунктів Волинської губернії, прискорило поширення постійних форм торгівлі у її містах, зокрема магазинно-крамничну. Хоча подібні торговельні заклади були відомі в містах краю і в середині XIX ст., найбільшого поширення вони починають набувати з 80-х рр. XIX ст. На цей час у своїх спостереженнях О. Забелін указав на таку характерну деталь: «...у містах Волинської губернії вражає маса крамничок, а втім мало в якій товару набереться більш ніж на 100 рублів» [77, с. 314].

Найбільше постійних торговельних закладів функціонувало в містах з найвищими демографічними показниками, і, в першу чергу, в тих, де проживали потенційно заможні покупці з числа дворян, чиновників тощо. Це, в першу чергу, стосується губернського центру Волині, а також повітового Рівного. Стационарна торгівля успішно процвітала і на залізничних станціях. Так, у Здолбунові в 1903 р. функціонував 31 торговельний заклад, а поблизу самого вокзалу збиралися щоденні базари, куди місцеві селяни, а також

Рівне. Базар. Листівка. Поч. XX ст.

чеські колоністи з навколишньої округи привозили на продаж продукти харчування [20, арк. 7, 93]. На початку XX ст. його торговельні обороти вже перевищували 100000 руб., що дозволило за таким показником цьому позаштатному місту обігнати повітовий центр – Острог [20, арк. 93]. Здолбунів продовжував швидко розвиватися, незважаючи на близькість такого значного торговельного центру, як Рівне.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. стаціонарна торгівля тісно взаємодіяла з базарною, доповнюючи одна одну. Міські базари в цей час починають збиратися значно частіше (тричі на тиждень, а подекуди й щодня), а на базарних площах відкриваються крамниці, з'являються рундуки, столи, з яких велася торгівля продуктами харчування та фабричними виробами. Ось як змалював центральну частину губерньського центру Волині кінця 80-х рр. XIX ст. його мешканець Т. Вержбицький: «Крамниці, крамнички... туляться на кожному кроці. Базарна площа на Воздвиженській вулиці і Кафедральна вулиця зосереджують всю торгівлю предметами першої необхідності... Починаючи від меблів і завершуючи поношеним одягом – тут усе можна знайти» [201, с. 22].

Базарну, а також крамничну торгівлю значно поживлявала присутність у містах військових, оскільки вони виступали потенційними споживачами місцевих товарів. Саме тому їх тимчасова відсутність у містах протягом перебування у літніх таборах призводила до різкого ско-

Радзівилів. Вулиця Липова.
Листівка. Поч. XX ст.

Волочиськ. Митниця.
Листівка. Поч. XX ст.

Броди. Австро-Угорщина.
Перетин російсько-австро-
угорського кордону.
Листівка. Поч. XX ст.

Рахунки рівненських магазинів. 1900-ті рр.

рочення обсягів торгівлі, на що звертали увагу як представники виборних органів міської влади, так і мешканці волинських міст. «З обезлюднення міста настає повна відсутність усілякого торгового обігу», – неодноразово констатували на своїх засіданнях уповноважені зборів Дубенського міського спрощеного громадського управління [45, арк. 52]. Описуючи Старокостянтинів 80-х рр. XIX ст. Н. Зуц також підкреслював: «...на час відсутності полків для табірною збору активність торгівлі завмирає і на самому місті лежить якийсь відбиток запустіння» [268, с. 69].

Як відомо, у роботах Г. Діхтяра, І. Гуржія, Б. Кругляка, присвячених розвитку внутрішньої торгівлі в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., підкреслюється роль нових форм постійної торгівлі, які нарівні з гуртовими дозволяли займатися і гуртово-роздрібними, а також роздрібними операціями

[241, с. 95–131; 238, с. 99–100; 322, с. 58–59]. Поява гастрономів та універмагів, торговельних фірм і домів, сільськогосподарських виставок та бірж – усе це стає характерним для найбільших торгових міст Волині насамперед на початку XX ст. У першу чергу це стосується Житомира та Рівного. За підрахунками Т. Лазанської, у Житомирі впродовж XIX ст. не існувало жодного торговельного дому [335, с. 28, 30]. Проте у 1905 р. їх вже діяло 10 [139, с. 51–53]. За даними «Сборника сведений о действующих в России торговых домах» на 1912 р. торговельних домів у містах Волині нараховувалося 55, а в 1914 р., за підрахунками Б. Кругляка, їх уже було 59, що становило 35 % від загальної кількості у губернії [122, с. 79–285; 322, с. 68].

Найзначніше число таких закладів зосереджувалося у Рівному. На 1912 р. тут діяло 38 торговельних домів із капіталами майже 300 тис. руб. Серед них були як дрібні, так і досить потужні. Зокрема, торговельний дім «А. Роттенберг і Х. Бат», який займався торгівлею сукнами, володів капіталом у 150 тис. руб. і був найбільшим у губернії [122, с. 79–285].

Радзивилів. Базар. Листівка. Поч. XX ст.

Радзивилів. Аптека. Листівка. Поч. XX ст.

Значного поширення в Рівному на початку ХХ ст. набула складська торгівля з реалізацією продукції за зразками, які пропонували агенти торговельних фірм. На вказаний час у місті нараховувалося 18 постійних складів хліба та лісу. Для порівняння зазначимо, що водночас у Житомирі їх діяло лише 8 [70, с. 136].

Прискорене зростання Рівного як важливого торгового центру Волині спонукало саме тут у 1910 р. відкрити товарну біржу. Аргументуючи перед волинським губернатором необхідність її відкриття, управляючий Рівненським відділенням державного банку наголошував: «Необхідне місце, де б торговці могли отримувати інформацію про ціни на товари, про місця збуту їх і обговорювати інші комерційні питання. Фактично біржа і тепер уже існує, але вона не має приміщення і є натовпом євреїв, які штовхаються на вулицях» [15, арк. 4]. Про цю ж проблему 17 вересня 1911 р. йшла мова у рівненській газеті «Вольнская мысль»: «Біржа... “прилаштована” до товариства взаємного кредиту через відсутність коштів для найму... приміщення. Т. ч. немає місця, де можна було збиратися і обговорювати справи» [158].

Зазначимо, що до цього часу на Правобережній Україні діяла лише одна товарна біржа у Києві, яка в умовах різкого збільшення випуску товарної продукції вже була не спроможна пропустити всю масу пропонувананих товарів у цьому регіоні України. На думку Б. Кругляка, поява ще однієї біржі в Рівному дозволила обслуговувати шляхом посередництва торгівлю всієї Західної Волині, а також більш дієво підтримувати економічні зв'язки з підприємствами Царства Польського [323, с. 116].

У розвитку внутрішньої торгівлі на Волині, зумовленому соціально-економічними змінами 60–90-х рр. ХІХ ст., важливу роль відігравали і магнатські господарства краю. Погоджуючись із висновками В. Павлюка про те, що магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині ХІХ ст. перетворювала свої господарства на капіталістичні економії і виробляла продукцію для ринку, варто наголосити, що її реалізація через ярмарково-базарну мережу, як правило, відбувалася в містах [399, с. 106]. Саме тут поміщики продавали сільськогосподарську продукцію і промислові товари і водночас закуповували гуртом сировину для своїх заводів і фабрик.

У цьому зв'язку дієвою формою стаціонарної торгівлі, в якій активну участь брали місцеві поміщики, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. виступала виставкова торгівля. На сільськогосподарських і промислових виставках, які, як правило, організовувалися в містах, експонувалися зразки продукції, з якими могли ознайомитися потенційні покупці, а за потреби і придбати потрібний товар. Хоча поширення така форма торгівлі в містах Волині не набула, однак відомо, що на початку ХХ ст. в Житомирі і Луцьку діяли філії найбільшої на Правобережній Україні Бердичівської виставки, а в Кременці – виставка продуктів садівництва і бджільництва. У 1912 р.

в Житомирі була відкрита самостійна виставка продукції землеробства, тваринництва, хмелярства тощо [324, с. 126–129].

Близькість кордону з Австро-Угорщиною визначала основні напрямки зовнішньої торгівлі Волинської губернії, в якій головну роль відігравали такі містечка, як Радзивилів Кременецького та Волочиськ Старокостянтинівського повітів. Функціонування в цих населених пунктах найбільших державних митниць на Волині позитивно позначилося на їх торгівлі, особливо після того, як у 70-і рр. XIX ст. залізнична колія з'єднала їх із внутрішніми регіонами підросійської України, а також із західноукраїнськими землями у складі Австро-Угорщини. Ось як описував Радзивилів у 70-і рр. XIX ст. Т. Стецький: «...уже на його околицях помітний значний рух подорожніх, які прямували в бік митниці, а в самому містечку він видавався ще жвавішим: хто перепаковував товари з вози на вози, а хто вже починав торгувати з подорожніми, що прибули до Росії» [522, с. 193].

У 1881 р. у Радзивиліві нараховувалося 162 крамниці, щотижня збиралися великі базари, 6 разів на рік проводилися одноденні ярмарки [8, арк. 57 зв.]. Найбільш значні обсяги зовнішньоторговельних операцій здійснювалися через Радзивилів на початку XX ст. Так, у 1905 р. через Радзивилівську митницю було вивезено товарів на суму більше 5 млн. руб., а ввезено – на 2,67 млн. руб. Через шість років, у 1911 р., торговельні операції з експорту зросли на 1 млн. руб., а з імпорту – на 2,5 млн. руб. [12, арк. 57 зв.; 101, с. 86].

Проте першість із зовнішньоторговельних операцій утримувала Волочиська митниця, через яку на початку XX ст. вивозили товарів на суму більше 20 млн. руб. і ввозили більше, ніж на 10 млн. руб. [101, с. 86]. Головними експортними товарами, що проходили через найбільші волинські митниці, залишалися хліб, вовна, худоба, цукор. Увезені товари з-за кордону в основному належали до промислової групи (сільськогосподарські машини, обладнання для залізниць тощо) [77, с. 322; 12, арк. 57 зв.].

Висвітлюючи роль Радзивилова і Волочиська у зміцненні економічних зв'язків Наддніпрянської України із західноукраїнськими містами Австро-Угорщини, О. Мазурок підкреслював, що в цих волинських прикордонних містечках постійно жили купці і торгові агенти зі Львова, Бродів, Станіслава, Тернополя, Чернівців тощо, водночас і в Східній Галичині також були відомі імена радзивилівських купців [343, с. 64–65].

Та все ж головну роль міста Волині на початку XX ст. продовжували відігравати насамперед у внутрішній торгівлі губернії, при цьому поширюючи свої торговельні операції і на інші українські території та загалом царську Росію. Так, анкетні дані, заведені на міських торговців Волинської губернії, які в 1911–1914 рр. бажали отримати кредити в Ковельському відділенні Російського торгово-промислового банку для розвитку своєї справи, засвідчують, що переважно мануфактурні, тютюнові, бакалійні, книжково-канцелярські товари вони завозили на Волинь із Києва, Москви, Петербурга, а також із Варшави, Любліна, Лодзі [59, арк. 5 зв., 19 зв., 36, 38].

Як бачимо, у розвитку економіки волинських міст в другій половині XIX – на початку XX ст. торгівля продовжувала зберігати свої провідні позиції. Однак упродовж цього часу відбулися зміни у співвідношенні окремих форм торгівлі на користь стаціонарної. Сформована в 70–90-і рр. XIX ст. мережа залізниць призвела до зростання ролі нових торговельних центрів, а також до занепаду деяких старих. Цілеспрямований потік товарообігу між поліською та лісостеповою частинами Волинської губернії дозволив тісніше їх об'єднати у єдине економічне ціле, а торговельні зв'язки волинських міст з іншими регіонами України сприяли формуванню всеукраїнського ринку. Водночас торговельні контакти міст Волині з центральними губерніями царської Росії та Царством Польським прискорювали інтегрування української економіки у загальноімперську. У зовнішніх торговельних зносинах міста Волині тяжіли до ринків Східної Галичини у складі Австро-Угорщини, що диктувалося географічним положенням Волинської губернії.

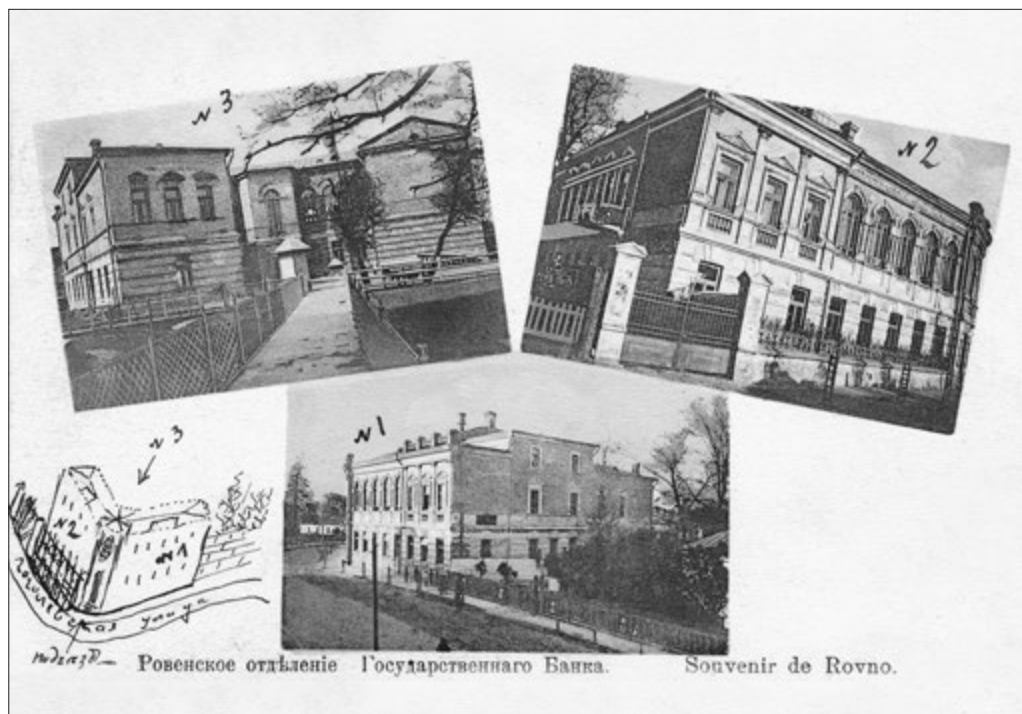
Банківсько-кредитна система

Із розвитком міської промисловості і торгівлі, а також комунальної і соціально-культурної сфери міського господарства виникає необхідність у надійних джерелах кредитування. Як і в цілому в Україні, кредитно-банківська система на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. перебувала в стадії формування. І саме міста виступали осередками банківсько-кредитної діяльності, без якої ринкова економіка функціонувати ефективно була не в змозі. Кредитуванням у цей період займалися як державні, так і акціонерні комерційні, приватні, громадські, а також станові структури.

Як відомо, головною кредитно-фінансовою установою у другій половині XIX – на початку XX ст. в царській Росії виступав Державний банк, заснований із метою пожвавлення промисловості і торгівлі. Його відділення функціонували й на Волині, зокрема в Житомирі і Рівному. За твердженням В. Венгерської, Житомирське відділення Держбанку впродовж усього періоду своєї діяльності досить активно кредитувало промисловість Волинської губернії [198, с. 78].

За нашими підрахунками на початку XX ст. Рівненське відділення Держбанку здійснювало свої операції на значно більші суми, ніж відділення Держбанку губернського центру. Якщо в 1909–1910 рр. Рівненським відділенням було видано клієнтам позик на суму 1 млн. 289 тис. руб., то водночас Житомирським – у 3,3 разів менше. Відповідно і баланс відділення Державного банку губернського центру, який обраховувався сумою в 2 млн. 118 тис. руб., був меншим від аналогічного показника Рівненського відділення майже на 400 тис. руб. [69, с. 36]. Ураховуючи те, що відділення Державного банку відкривалися на розсуд міністра фінансів у тих містах, де їхня діяльність могла бути найбільш ефективною, орієнтація на Рівне

Рівненське відділення Державного банку. Листівка. Поч. XX ст.

виявилася правомірною [176, с. 925]. Оскільки в цьому повітовому центрі зосереджувалася вся велика торгівля західної та центральної частини Волині, саме звідси її було найбільш ефективно фінансувати. За твердженням А. Гуменюка, у першу чергу це стосувалося торгівлі лісом усього Західного Полісся [233, с. 179].

Безперечно, адміністративний статус міст відігравав вагомий роль у виборі місця розташування державних банківсько-фінансових установ. Так, у 1883 р. саме в губернському центрі Волині з'являється відділення Селянського поземельного банку [176, с. 59]. Створена з метою полегшити селянам придбання землі, ця банківська установа також сприяла активізації фінансового життя Житомира.

Незважаючи на те, що Державний банк був найбільшим комерційним банком царської Росії на початку XX ст., все вагомішу роль у фінансово-кредитній мережі Волинської губернії в цей час починають відігравати акціонерні комерційні банки. Одним із перших тут розгорнув свою діяльність провінційний Мінський банк. Зазначимо, що із чотирьох його відділень, відкритих в Україні, два функціонували на Волині – в Житомирі та Рівному [101, с. 181; 13, арк. 1]. Відомо, що на початку XX ст. Мінський банк увійшов до складу провінційного Азовсько-Донського банку, правління якого перебувало в Таганрозі і який на той час був одним

Службовці Рівненського державного банку. Фото. 1900-ті рр.

із п'яти найбільших акціонерних комерційних банків Росії [184, с. 21; 481, с. 105]. Як стверджував І. Гіндін, у результаті декількох успішних придбань (насамперед збанкрутілих другорядних петербурзьких банків) статус цього банку в цей час підвищився до рангу столичного [223, с. 68].

Наданням усіх видів банківських послуг займалися і відділення Об'єднаного банку в Житомирі та Старокостянтинові, правління якого знаходилося в Москві [69, с. 569, 613].

Серед найбільших акціонерних комерційних банків Росії був і столичний Російський торгово-промисловий банк, який на початку ХХ ст. відкрив своє відділення в Ковелі [69, с. 587].

Отже, на початку ХХ ст. в містах Волині діяло 2 відділення Державного банку, 1 – Селянського поземельного, а також 5 відділень комерційних акціонерних банків. Окрім губернського центру до переліку міст, де вони розгорнули свою діяльність, ввійшли Рівне, Ковель, Старокостянтинів. Можна стверджувати, що функціонування банківських установ у вказаних містах було обумовлено вагомішою роллю цих населених пунктів у економічному розвитку Волинської губернії. Та все ж у порівнянні з двома іншими губерніями Правобережної України відділень комерційних акціонерних банків на Волині нараховувалося найменше. Так, якщо в 1916 р. тут функціонувало 6 відділень, то в Київській губернії – 22, а в Подільській – 10 [184, с. 24].

Житомир. Будинок Селянського поземельного банку початку ХХ ст. Сучасне фото.

Підкреслимо, що акціонерні комерційні банки мали право надавати своїм клієнтам для забезпечення їх ділової активності короткотермінові кредити. Кому тоді надавалася перевага? Частково про це можна судити на основі заяв жителів Волинської губернії про відкриття їм кредиту в Ковельському відділенні Російського торгово-промислового банку, а також анкетних даних про їх кредитоспроможність.

У 1912 р. це відділення розглянуло 22 подібні прохання. Основне призначення майбутнього кредиту більшість прохачів (14 чол.) вбачали в розширенні своєї підприємницької діяльності, пов'язаної з торгівлею, 4 чол. – із сільським господарством, 3 чол. – з підрядними роботами на будівництві, 1 чол. – із промисловим підприємництвом. За соціальним станом 27 % заявників були купцями (п'ятеро з шести були купцями 2 гільдії), 13 % – поміщиками (3 чол.). І хоча 60 % позичальників своєї станової приналежності не вказали, їхній рід занять (торгівля), місце проживання (лише у містах), а також національність (євреї) дозволяють віднести їх до стану міщан [60, арк. 1–47].

Житомир. Будинок товариства взаємного кредиту. Листівка. Поч. XX ст.

Варто підкреслити, що переважна більшість заявників проживала в містах (72 %), а саме в Ковелі (7 чол.), Володимирі-Волинському (4 чол.), Луцьку (3 чол.), Дубні (1 чол.), Рівному (1 чол.). Найбільші обсяги оборотних коштів від підприємницької діяльності позичальників, зафіксовані в анкетах, не перевищували 500000 руб., а найменші – 2000 руб. Цікава й така деталь: більшість авторів заяв (12 чол.) датою заснування своїх фірм, підприємств тощо вказала 1902–1912 рр. Переважна більшість позичальників по кредит зверталася вперше. І лише 7 чол. (31 %) указали, що користувалися кредитом і раніше (переважно через товариства взаємного кредиту) [60, арк. 1–47].

Незважаючи на досить повні анкетні дані, які підтверджували кредитоспроможність позичальників, керівництво відділення банку вирішило надати кредит усього двом заявникам: єдиному промислового підприємцю – власнику двох склозаводів та одному поміщику – відповідно 3 тис. руб. і 10 тис. руб. [60, арк. 15, 29]. Чи затвердило рішення Ковельського відділення Російського торгово-промислового банку його правління, яке знаходилося в С.-Петербурзі, – невідомо. Однак звідти до Ковеля надходили вказівки залучати клієнтуру тільки достатньо солідну, надаючи їй кредити на помірні грошові суми, враховуючи вартість майна та оборотні кошти позичальника. До числа майбутніх клієнтів рекомендувалося не залучати дрібних землевласників і орендарів, а також дрібних торговців [61, арк. 44].

Таким чином, кредити, які видавалися акціонерними комерційними банками не лише під заставу землі, а й під заставу векселів, для міських підприємців виглядали досить привабливими, проте залишалися недоступними. На основі аналізу архівних матеріалів про роботу Ковельського відділення Російського торгово-промислового банку можна стверджувати, що банківсько-кредитні установи продовжували ігнорувати інтереси середніх та дрібних прошарків підприємницького класу.

Слід зазначити, що жителям приватновласницьких міст, на відміну від решти міст Волинської губернії, відкрити кредит під заставу нерухомості (землі, будівель) практично було неможливо. Адже більшість із них землею володіли на чиншовому праві, а їх майно (зведені на садибах будівлі, в які вони вклали значні капітали) розглядалося як рухома власність і, зокрема, земельними банками під заставу не приймалося [16, арк. 398 зв.].

Ще з 60-х рр. XIX ст. в царській Росії для забезпечення інтересів середніх та дрібних прошарків підприємницького класу міського населення почали створюватися громадські кредитні установи – так звані товариства взаємного кредиту, які розглядалися як найнижча ланка акціонерних комерційних банків. І. Гіндін підкреслював цю особливість російської кредитної системи, коли в її низовій ланці велика роль відводилася товариствам взаємного кредиту [200, с. 9]. Цей мало поширений в інших зарубіжних країнах вид банківських установ у певному сенсі замінював провінційні акціонерні комерційні банки, які так і не отримали в царській Росії належного розвитку. Громадські кредитні установи розгортали свою діяльність на основі «взаємного кредиту», інакше кажучи, користуватися позиками мали право лише пайщики цих банків [223, с. 82].

Такі кредитні спілки створювалися на базі певної спільноти людей, пов'язаних круговою порукою, що одночасно виступали як власниками спілки, так і споживачами її послуг. Їх оборотними засобами служили грошові внески членів товариств, грошові вклади як членів, так і сторонніх осіб та установ, а також позики, отримані від Державного банку та комерційних установ на підставі переобліку векселів і перезастави цінних паперів.

Офіційна статистика засвідчує, якщо на кінець XIX ст. в царській Росії налічувалося більше ста товариств взаємного кредиту, то на 1914 р. їх кількість зросла майже вдвічі [481, с. 103]. У Волинській губернії

Титульна сторінка статуту позичково-ощадного товариства. Поч. XX ст.

Клевань. Ощадна каса в приміщенні залізничного вокзалу. Фото. Поч. XX ст.

подібні товариства почали створюватися лише на початку ХХ ст. У 1912 р. тут їх нараховувалося 24, а в 1916 р. – вже 42 [184, с. 24]. Свою діяльність вони розгорнули не лише в губернському центрі (в Житомирі діяло два таких товариства), а й у дев'яти з одинадцяти повітових містах (за винятком Ізяслава та Овруча), а також у позаштатному місті Здолбунові та шести волинських містечках: Слауті, Шепетівці, Радзивиліві, Рожищі, Іскорості, Волочиську [69, с. 569–587].

Спробуємо проаналізувати діяльність кількох із них на підставі їхніх звітів. Так, на Волині одне з перших товариств взаємного кредиту було створено в Рівному. Відомо, що на початку ХХ ст. це місто досить швидко розвивалося і вже в 1911 р. за доходами займало друге місце після Житомира [101, с. 83]. Однак зростання його торгово-промислового обігу суттєво стримувала відсутність надійних і постійних джерел кредитування. Ось чому в 1907 р. було створено Рівненське товариство взаємного кредиту, яке мало на меті «сприяти місцевій торгівлі і промисловості й служити інтересам продуктивної праці» [98, с. 17]. Стати членами товариства виявили бажання відразу 269 чол., а вже через рік, на 1 січня 1908 р., їх нараховувалося 354 чол. Таким чином, усього лише за перший рік діяльності кількість його членів зросла на 85 чол. Продовжувало воно зростати і в наступні роки, і вже в 1909 р. нараховувало 468 членів. Відповідальність членів перед товариством забезпечувалася їх нерухомим майном, цінними паперами, круговою порукою між собою, а також особистою благонадійністю [65, с. 18].

У результаті розширення фінансових операцій у всіх галузях банківської діяльності уже в 1908 р. Рівненському товариству взаємного кредиту вдалося не лише забезпечити своїх членів короткотерміновими кредитами, а також отримати чистий прибуток у сумі 10456 руб. Він був використаний на виплату дивідендів у розмірі 7% усім членам товариства, а також на благодійні цілі [98, с. 17].

Баланс Рівненського товариства взаємного кредиту на 1 квітня 1909 р. обраховувався сумою в 468219 руб. Його пасивна частина містила оборотний капітал товариства, який складався із внесків усіх 468 його членів і обраховувався сумою у 89375 руб., а також запасний капітал у сумі 4506 руб. На рахунок пасиву балансу були записані й усі вклади як членів то-

Книжка поштово-телеграфної державної ощадної каси. Поч. ХХ ст.

№ квалит. № _____ Дробиє сандкаллетон-отъ 100 г. № _____ Др-е-
Рач. книж. № _____

**ВЪ ПРАВЛЕНІЕ
ТОВАРИШЕСТВА ВЗАИМО-ПОМОЩИ СЛУЖАЩИХЪ
ВЪ ВОЛИНСКОЙ ГУБЕРНИИ.**

(Принять такое заявление можно)

Заявлено членомъ чина
и члена чинами № 3
Журналомъ товарищества Правленія
190 _____ года № 3
Председателемъ Правленія
Уфимской д-лии

Заявлено чинами
№ 3
Журналомъ товарищества Правленія
190 _____ года № 3
Председателемъ Правленія
Уфимской д-лии

Заявление.

Желаю поступить въ Члены Товарищества Взаимно-помощи, кѣмъ честь при семъ представить документъ, удостоверяющій мой возрастъ, а именно _____ руб. _____ въ запасный капиталъ, и являющійся въ расходной капиталъ, _____ руб. _____, покорѣнно прошу сделать надлежащее распоряженіе.

Въ случаѣ прекращенія мною въ членъ Общества, сдѣланный мною при подачѣ сего заявленія вкладъ, и полученіе обратно. Почтовые сборы по приему мною въ Членъ Общества относятся ко всякому случаю на мой счетъ.

Въ случаѣ принятія мною въ число действительныхъ членовъ и при управленіи исполненіи требованій устава Общества, причитающагося пособія должно быть выдано _____

Подпись _____
(Писать имя, отчество и фамилию).

Городъ _____ для 190 _____ года.

ПРИЛОЖЕНІЯ: _____
(Отправить такое заявление можно)

1) Заявленіе _____
(Отправить такое заявление можно)

2) Мѣта _____

3) Жительство и адресъ для писемъ _____

Заява до правління Товариства взаємодопомоги службовців у Волинській губернії. Поч. ХХ ст.

вариства, так і сторонніх осіб на загальну суму 154359 руб., а також банківські операції з переобліку векселів у Державному банку та приватних кредитних установах на загальну суму 120954 руб. [65, с. 18]. Активи балансу Рівненського товариства взаємного кредиту охоплювали відкриті товариством поточні рахунки в Державному банку, ощадних касах, казначействі та приватних кредитних установах на загальну суму 4937 руб. Оскільки в разі потреби товариство могло отримувати кредити в спеціально створеному для цього Центральному банку товариств взаємного кредиту, щороку воно сплачувало туди членські внески у сумі 3000 руб., що фіксувалося в активній частині його балансу. Проте найбільшу суму його активного балансу складала операція з обліку векселів, яка фіксувала наданий товариством кредит своїм членам під заставу їхніх векселів. Упродовж 1909 р. товариством видавалися позики

й під заставу державних та цінних паперів, а також під заставу товарів і товарних документів. На цей час загальна сума виданих під заставу позик склала 32606 руб. [65, с. 18].

Зазначимо, що в 1909 р. сума балансу Рівненського товариства взаємного кредиту у 6 разів була меншою від суми балансу Рівненського відділення державного банку [69, с. 36]. Однак слід мати на увазі, що товариство взаємного кредиту надавало кредити тим фізичним особам, у кредитуванні яких як Державний банк, так і комерційні банки не були зацікавлені.

У 1910 р. на Волині були засновані ще два подібні товариства в Дубні та Здолбунові. Однак їхнє становлення в часі співпало із загальним погіршенням політичної ситуації в країні напередодні Першої світової війни, а також економічними труднощами місцевого значення. Незважаючи на те, що в 1913 р. Дубенське товариство взаємного кредиту нарахо-

увало 426 членів і мало в своєму розпорядженні значні оборотні кошти, панічні розмови про загрозу війни з Німеччиною та Австро-Угорщиною спровокували його вкладників забрати значну частину своїх заощаджень із каси товариства.

Так, у приватному листі одному з найближчих родичів дописувач із с. Квасилова, що під Рівне, 4 листопада 1912 р. повідомляв наступне: «...зверни увагу на теперішній бурхливий час: ось день, другий, третій, і Австрія розпочне війну, тому що зараз в Австрії відбувається офіційна мобілізація і ми знаходимося у таких місцях, де буде проходити й російська мобілізація війська... так що тепер уся промислова торгівля впала, і хто має гроші, той тримає міцно їх в руках» [63].

У 1913 р. чистий прибуток від діяльності Дубенського товариства взаємного кредиту склав лише 5449 руб., що було майже вдвічі менше від прибутку Рівненського товариства за 1908 р. Проте й із цієї суми членам товариства були виплачені дивіденди в розмірі 5 %, а також знайшлися кошти на благодійні цілі [89, с. 12].

Соціальний аналіз складу Дубенського товариства взаємного кредиту на 1912 р. засвідчує, що 70 % його членів були торговцями і промисловими підприємцями (229 членів із 426), і саме їм була видана найбільша сума кредиту у розмірі 252350 руб. Найменш чисельними в товаристві були сільські господарі (43 чол.) та особи вільних професій (11 чол.). Членами товариства були також і домовласники кількістю 53 особи. У 1912 р. усім членам товариства був виданий кредит на загальну суму 430600 руб. Найменша його сума, видана одній особі, становила 250 руб., а найбільша – 10000 руб. Проте остання із указаних сум була видана лише одному члену товариства. Натомість найбільш поширеним був кредит на суму 1000 руб., який був наданий 114 членам товариства на загальну суму 114000 руб. [89, с. 19].

Ще менший прибуток від своєї діяльності отримувало Здолбунівське товариство взаємного кредиту, у складі якого в 1911 р. налічувалося 195 членів. На вказаний рік він обраховувався сумою 1534 руб. [90, с. 19]. Але зазначимо, що жодне із трьох розглянутих товариств взаємного кредиту у своїй діяльності не було збитковим. І хоча більша частина таких товариств мала незначні оборотні кошти, їхня діяльність сприяла зростанню торгово-промислової активності як міських жителів, так і сільського населення.

Слід зазначити, що пайщиками товариств взаємного кредиту виступали не лише фізичні члени цих товариств, а й юридичні особи. Так, у 1911 р. Дубенське міське спрощене громадське управління для влаштування в місті чоловічої гімназії змушене було звернутися по позику сумою 6000 руб. до Луцького товариства взаємного кредиту. І хоча воно її отримало, умови кредитування на короткотерміновий період і під заставу міської землі їх не задовольнили [52, арк. 339]. Ось чому з метою втілення в життя декількох комунальних проєктів та зведення об'єктів соціально-культурної сфери в 1908 р. Дубенське міське спрощене громадське управління підтримало звернення всіх міст Волині до губернатора про створення окремого банку

державного довготермінового кредитування містам. Якщо ж організаційні заходи щодо створення такого банку могли бути визнані несвоечасними, то міські громадські управління пропонували дозволити відкривати їм довготермінові кредити через акціонерні земельні банки без іпотечного забезпечення [50, арк. 383]. Але, як відомо, проект закону про влаштування кредитів для міст і земств так і залишився нереалізованим.

Між тим потреба в дрібному кредитуванні значної частини торговельно-ремісничого населення міст продовжувала залишатися актуальною. Прийнятий у 1895 р. закон про установи дрібного кредиту призвів до появи таких кредитних товариств і в містах Волині. Як відомо, від членів установ дрібного кредиту не вимагався пайовий внесок, а на утворення основного капіталу кредитні товариства могли отримати від Державного банку позику [250, с. 190]. Щоправда, на відміну від товариств взаємного кредиту, установи дрібного кредиту могли здійснювати позичкові операції лише зі своїми членами.

Схвально громадськістю Волині був зустрінутий новий закон 7 червня 1904 р. про організацію дрібного кредиту, який передбачав окремі пільги для його установ, зокрема, звільнення від державного промислового податку. Так, редакція газети «Волинская жизнь» ось таким чином відгукнулася на поліпшення справи дрібного кредитування: «Установи дрібного кредиту надають матеріальну підтримку в потрібну хвилину своїм членам і сприяють їх добробуту, тим самим сприяють добробуту усього народу» [144]. Відомо, що в 1909–1910 рр. на Волині діяло 7 позичково-ощадних товариств, у яких налічувалося близько 7 тис. членів і 32 кредитних товариства з кількістю членів близько 6 тис. чол. Значна частина їх функціонувала саме в містах [69, с. 36].

Таким чином, формування банківсько-кредитної системи на Волині було пов'язане насамперед із розвитком міст. У другій половині XIX – на початку XX ст. банківсько-кредитні установи в економічному житті Волині відігравали ще порівняно незначну роль. Їх поступове утвердження як вищої форми підприємництва на фінансовому ринку цього регіону України розгорталось значно повільніше, ніж в інших губерніях Правобережної України. Ще більше відставання у цій сфері спостерігалось у порівнянні з лівобережжям України [488, с. 111–119].

Це можна пояснити недостатнім розвитком товарно-грошових відносин у Волинській губернії, неодмінним супутником яких, як правило, виступав кредит. Звертає на себе увагу той факт, що в містах надійного кредитування в першу чергу потребувало гільдійське купецтво, а також певна частина торговельно-ремісничого населення, основною сферою діяльності якої залишалася торгівля, окрім того, – виборні органи міської влади. Через відсутність розгалуженої мережі як державних фінансових, так і комерційних установ, найбільш вагому роль у містах Волині відігравали товариства взаємного кредиту. Водночас нагальною залишалася потреба в кредитуванні дрібних промисловців, торговців, ремісників з метою підтримки їхньої підприємницької діяльності.

Отже, впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Волинська губернія належала до найменш розвинених регіонів України, що позначилося і на промисловому зростанні її міст. Міська частка у промисловості Волинської губернії, демонструючи тенденцію до зростання, залишалася невисокою. Як і в попередній період, промисловість волинських міст продовжувала зберігати ремісничо-мануфактурний характер. Роль дрібнотоварного виробництва в економічному розвитку міст цього регіону України залишалася високою. Якщо в досліджуваний період промисловість Волині продовжувала концентруватися переважно в сільській місцевості, то інша сфера її економіки – торгівля – залишалася насамперед пов'язаною з міськими поселеннями. Розширення залізничної мережі в межах Волинської губернії призвело до зміни у ієрархії торговельних центрів цього регіону України. На початку XX ст. роль провідного торговельного центру Волинської губернії поступово переходить до Рівного, а губернський центр втрачає свої позиції. У цей час заклади постійної торгівлі стають невід'ємною складовою повсякденного життя волинських міст. У створенні дієвого фінансового ринку в добу переходу до соціально орієнтованого ринкового господарства в Україні, якою вбачається друга половина XIX – початок XX ст., були задіяні і банківсько-кредитні установи Волині. Особливістю цього регіону України було те, що активізація їхньої діяльності як переважно комерційних банківських установ припала на початок XX ст. і співпала з найбільш результативним етапом соціально-економічного розвитку міст.

ВОЛЫНСКІЯ ГУБЕРНСКІЯ ВѢДОМОСТИ.

№ 26.

Суббота, 26-го Іюня 1854 года.

ОТДѢЛЪ ВТОРОЙ ЧАСТЬ ОФФИЦІАЛЬНАЯ

І

РАСПОРЯЖЕНІЯ ГУБЕРНСКАГО НАЧАЛЬСТВА.

ОБЪЯВЛЕНІЯ И ИНЫЯ СООБЩЕНІЯ

О вывозѣ ко т...

1. Отъ Волынскаго Губернскаго Начальства, что въ силу Высшаго Приказа Общественнаго Начальства отъ 20 числа за будущаго года будетъ производиться т...

ушь, а мужчинъ и женска 42 и до 5 и женска 1 душ. оей части землемъ въ томъ числѣ дѣлоуниченыя стра...

РОЗДІЛ 4

Міські органи управління та їх діяльність

Реформування міського самоврядування

Починаючи розгляд цього питання, окреслимо передісторію проблеми. Упродовж другої половини XVII–XVIII ст. в умовах Речі Посполитої управління містами на Волині здійснювалося на основі державних законів і правових актів, що базувалися на звичаєвому і магдебурзькому праві. Наприкінці XVIII ст., незадовго до входження Волині до складу царської Росії, органами міського самоврядування тут виступали магістрати, до функцій яких входив розгляд судових справ мешканців міст, розкладка і збір податків із нерухомого майна, проведення рекрутських наборів, розподіл ремісників по цехах, ведення міського господарства тощо [297, с. 362–367].

Після другого і третього поділів Речі Посполитої і входження Волині до складу царської Росії, у першій половині XIX ст., суди й магістрати продовжували функціонувати на основі судочинства, яке тут діяло до проголошення польської Конституції 3 травня 1791 р. [490, с. 266]. Так, у Дубні в цей час функціонував міський магістрат. Відповідно до затверджених штатів чиновників Волинського намісництва від 5 липня 1795 р., до його складу входили два бургомістри та 4 ратмани [124, с. 262]. На прикладі діяльності Дубенського міського магістрату можна стверджувати, що, як і раніше, для спрощення процедури розгляду спірних питань, які виникали в процесі торговельної та інших видів діяльності мешканців міст, при магістратах продовжували існувати словесні, а також сирітські суди. Останні, як відомо, займалися організацією опіки над майном міських сиріт та вдів [426, с. 26–29].

Із метою інкорпорації Волині до складу царської Росії передбачалося поширити дію російського законодавства і на міста цього регіону України. Адже з 1785 р. в Російській імперії діяльність органів міського

Житомир. Будинок магістрату XVIII ст. Сучасне фото.

самоврядування унормовувалася «Жалованною грамотою на права и выгоды городам Российской империи».

Згідно з цим указом право розпоряджатися міськими справами та господарством було надано представникам міського стану, до якого зараховувалося шість категорій міського населення. Участь у міських виборах унормовувалася приналежністю до одного з них, а саме – до почесних громадян (особистих і спадкових), гільдійського купецтва (місцевого та іногороднього), міщан (або посадських), ремісників (цехових) тощо. Надалі до складу міських громад були зараховані представники й інших станів, які володіли в межах міста нерухомістю й виконували на користь міста повинності [173, с. 320].

Усі справи з управління городянами, зарахованими до міського стану, незалежно від віросповідання і роду занять були зосереджені в міських думах. Вони склалися із членів, яких обирала міська громада в певній, визначеній законом кількості від християн і євреїв.

Однак на практиці поширити відразу чинну дію «Жалованной грамоты...» на міста Волині було неможливо, оскільки потрібен був час, щоб привести норми діючого законодавства і звичаєвого права, яким тут користувалися з давніх часів, у відповідність до суспільного ладу імперії. З такими проблемами, як відомо, царська влада зіткнулася і в інших регіонах України, які значно раніше увійшли до складу царської Росії. Так, на Лівобережній Україні (колишній Гетьманщині) міське самоврядування, побудоване на магдебурзькому праві, було скасоване у 1831–35 рр. [228,

с. 17; 489, с. 118]. На Правобережній Україні передача функцій міського управління від магістратів до міських дум, які створювалися на основі загальноросійського городового положення 1785 р., остаточно завершилася на підставі указу Сенату від 13 квітня 1866 р. про ліквідацію магістратів і судових ратуш [2, арк. 16].

Перша міська дума на Волині, яка перебрала на себе від магістрату ведення міського господарства, була утворена в м. Житомирі у 1838 р. [260, с. 31]. А в решті повітових міст Волинської губернії, де продовжували діяти магістрати (Дубні, Овручі, Новограді-Волинському, Крем'янці, Луцьку, Володимирі-Волинському і Ковелі), вони були скасовані у 1861 р. До того ж їх судові функції були передані повітовим судам, а розглядом господарських справ мешканців міст та веденням міського господарства мали займатися міські думи, організовані за взірцем шестигласних дум, які діяли в царській Росії на підставі «Жалованной грамоты...» [2, арк. 19–21].

Окрім Дубна, решта існуючих на той час приватновласницьких міст Волині (Рівне, Острог, Старокостянтинів, Заслав), які, не маючи власних магістратів, у першій половині XIX ст. підпорядковувалися городовому магістрату Новограда-Волинського, а після створення міської думи у цьому повітовому центрі підпорядковувалися їй у розв'язанні питань міського життя господарського характеру [2, арк. 1]. Таким чином, жителі приватновласницьких міст, приписані до міського стану, в господарському відношенні залежали від органу міського самоврядування чужого для них міста. На практиці це означало, що питання міського благоустрою, розвитку народної освіти, благодійницької діяльності або ж узгодження оподаткування мешканців цих міст мали вирішуватися у міській думі розташованого далеко від них Новограда-Волинського, а на її облаштування та потреби вище вказані міста були зобов'язані ще й скеровувати свої бюджетні кошти [413, с. 103].

Розуміючи таку недоречність, у 1865 р. волинський губернатор звертався до київського генерал-губернатора з проханням: допоки дійде черга до заснування в чотирьох приватновласницьких містах Волині міських дум, підпорядкувати хоча б Острог і Рівне у розв'язанні їх адміністративних і господарських питань Дубенській міській думі, оскільки Дубно знаходилося на ближчій відстані від них, а Заслав та Старокостянтинів залишити у підпорядкуванні Новоград-Волинської думи [5, арк. 4]. Однак ця пропозиція так і не була реалізована. Щоправда, в опублікованій у 1868 р. праці О. Вороніна згадується про те, що м. Острог деякий час у другій половині 60-х рр. XIX ст. таки підпорядковувалося Дубенській міській думі [216, с. 71].

Друга половина XIX ст. пройшла під знаком реформ і контрреформ, які відбувалися у Російській імперії. Ці віяння торкнулися багатьох сфер суспільного життя, у тому числі й міст. Разом із загальним економічним піднесенням у розвитку міст важливим чинником виступали інституції міського самоврядування. Однак на Волині і в 60-х – на початку 70-х рр.

Житомир. Будинок губерньського правління XIX ст. Сучасне фото.

їхня діяльність продовжувала унормовуватися «Жалованною грамотою на права и выгоды городам Российской империи» (1785 р.) [422, с. 368].

«Жалованная грамота...», будучи прогресивною для свого часу, на момент проведення реформ 60-х рр. XIX ст. вже не стимулювала господарську активність міст і не могла забезпечити інтереси усіх станів міського населення. Ось чому 16 червня 1870 р. було затверджене міське положення, яке базувалося вже не на станових засадах, а на буржуазному майновому цензі. Згідно з ним головним органом міського управління виступала міська дума, а її виконавчим органом – міська управа [112, с. 828, 830].

Коло діяльності міських управлінь було чітко обмежене господарськими справами. Вони могли розпоряджатися міськими капіталами і нерухомістю, піклуватися про зовнішній благоустрій міст, забезпечувати продовольством городян та дбати про їх здоров'я, опікуватися бідними та займатися іншими видами благодійної діяльності, вживати заходи для попередження пожеж, розвивати народну освіту тощо [112, с. 823]. Для здійснення цих завдань міському управлінню надавалося право юридичної особи.

Поділяючи точку зору сучасної російської дослідниці В. Нардової про те, що міська реформа 1870 р. «породила принципово новий тип громадських установ, заснованих на засадах всестановості, буржуазного майнового цензу,

розподілу розпорядчої і виконавчої влади самоврядування», хотілося б підкреслити той факт, що на місцях її впровадження розтягувалося в часі на довгі роки [383, с. 56].

Ураховуючи специфіку історичних умов розвитку міст Південно-Західного краю, до якого відносилася і Волинська губернія, а також особливості їх національного складу населення, ще у 1870 р. була створена спеціальна урядова комісія для збору всіх пропозицій стосовно введення тут нового міського положення. Результатом її діяльності стала спеціальна постанова Державної Ради, затверджена царем 29 квітня 1875 р., і окремий указ урядового Сенату від 6 червня 1875 р., в яких стосовно впровадження тут міської реформи підкреслювалася важливість «у дотримуванні послідовності, вільної від усілякого поспіху» [113; 5, арк. 6; 8, арк. 1].

Лише після цього міська реформа почала впроваджуватися і на Волині, а першим її кроком стало відкриття 6 березня 1876 р. органу нагляду і контролю за міським самоврядуванням у губернії – губернського у міських справах присутствія [5, арк. 5]. Містом, у якому була апробована міська реформа, став губернський центр – Житомир. Тут перші вибори до міського управління відбулися на початку 1877 р., через сім років після проголошення реформи [5, арк. 46].

Одночасно із введенням у Житомирі нового міського положення його планувалося запровадити у Новограді-Волинському. Але тоді згідно з вищеназваними урядовими указами потрібно було б звільнити Новоград-Волинську міську думу від обов'язку розпоряджатися господарськими справами інших поселень, зокрема чотирьох приватновласницьких міст: Острога, Рівного, Заслава, Старокостянтинова та ще 30 містечок однойменних повітів, громадські і станові справи яких були зосереджені також у цій думі [7, арк. 3, 3 зв.]. Ось чому у приватновласницьких містах відповідно до вищевказаних урядових рішень 1875 р. планувалося ввести спрощене міське управління на чолі з міським старостою, якого могли обирати лише купці та міщани.

Підкреслимо, міським положенням 1870 р. цього не передбачалося, оскільки воно було спрямоване на ліквідацію станового принципу участі у міських виборних органах влади. Саме тому спеціальний урядовий указ від 29 квітня 1875р., в якому роз'яснювалося введення у приватновласницьких містах західних губерній царської Росії (у тому числі і Волинської) спрощених міських управлінь, можна розцінювати як крок назад у впровадженні міської реформи, адже вони обиралися лише представниками двох станів – купців і міщан – і могли діяти, власне, на тих підставах, що і попередні міські думи згідно з «Жалованной грамотой...» [113, с. 462–463].

Окрім того, спрощені міські управління підпорядковувалися безпосередньо губернатору, в той час як міські думи решти міст за міським положенням 1870 р. діяли в рамках своїх прав самостійно [7, арк. 12]. Проте ні Міністерство внутрішніх справ, ні київський генерал-губернатор не вважали за доцільне щось змінювати у приватновласницьких містах, допоки

не буде ліквідований сам статус цих міст як вотчинних володінь їх власників. Саме тому припускалося, що «спрощене міське громадське управління у містах володільницьких (приватновласницьких – авт.) зобов'язане діяти на тих же засадах, що і міські думи (попереднього скликання) там, де не введено міське положення 1870 р.» [7, арк. 15 зв.].

Таким чином, уведення нового міського положення в Новограді-Волинському було відкладене до того часу, поки в чотирьох приватновласницьких містах не буде запроваджене спрощене міське управління. А це у свою чергу було пов'язане не лише з проведенням тут виборів, а й з розв'язанням питань фінансового характеру, зокрема формуванням витратних статей їх бюджетів.

Чи зможуть ці міста в разі відокремлення їх від Новоград-Волинської думи в повному обсязі виконувати покладені на них обов'язкові загальнодержавні витрати (утримання штатів поліції, тюремних приміщень, розквартирування військ тощо)? Ось що в першу чергу хвилювало губернське правління, яке безпосередньо відповідало за проведення тут міської реформи [427, с. 195–199].

Безумовно, розширення кола обов'язкових загальнодержавних витрат, які поклалися на міські управління, не сприяло економічному зростанню міст, а їх тягар виявився непосильним. Саме тому в більшості міст у цей час виникла заборгованість перед державою [413, с. 106].

Вибори міських старост у приватновласницьких містах проводилися Новоград-Волинською міською думою і відбулися аж на початку 1882 р. Тоді ж, у березні 1882 р., була переобрана і міська дума Новограда-Волинського [7, арк. 54 зв.].

Стосовно Дубна, в якому і до введення нового міського положення діяла окрема міська дума (на засадах міського самоврядування 1785 р.), то вирішено було зрівняти його з іншими приватновласницькими містами у праві обрання свого міського управління у спрощеному варіанті [8, арк. 32]. Однак у цьому місті аж до введення міського положення 1892 р. продовжувала діяти власна дума (підкреслимо, фактично на засадах «Жалованной грамоты...») [45, арк. 26].

Стосовно містечок Волинської губернії, то тут вводилися тимчасові правила: у тих із них, у яких налічувалося не менше десяти дворів, міщани (як християни, так і нехристияни), які постійно тут мешкали, утворювали самостійну міщанську громаду на чолі з виборним старостою та його помічником. У містечках, які охоплювали 50 дворів і менше, міщанські громади могли засновувати міщанські управи. У разі, якщо в містечках проживало набагато менше населення, то воно приписувалося до міщанських громад міст чи інших містечок, де існували подібні громади, або до волостей [5, арк. 23].

Питання введення міського положення 1870 р. губернській владі видалися настільки складними саме у приватновласницьких містах, що їх розв'язання затягувалося і в решті міст Волинської губернії,

Новоград-Волинський. Загальний вигляд. Листівка. Поч. XX ст.

зокрема, Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському, Кременці та Овручі. Зазначимо, що нове міське положення на той час уже було введено в Київській і майже у всіх містах Подільської губернії. Як наслідок – у вище вказаних містах Волинської губернії воно почало вводитися одночасно із приватновласницькими містами – лише з 1881 р. [7, арк. 14, 32].

Від того, що реалізація реформи здійснювалася надто уповільненими темпами, у першу чергу страждали міські жителі, які пов'язували з нею надії на поліпшення економічного процвітання міст та власного добробуту. Так, 20 листопада 1880 р. від жителів Заслава було надіслане прохання міністру внутрішніх справ прискорити «їх відокремлення від Новоград-Волинської думи, оскільки вони у зв'язку з відсутністю міського управління терплять непоборні перешкоди і утиски стосовно контролю над зібраними коштами на різні державні і громадські потреби, а також на виконання ними натуральних повинностей» [7, арк. 25]. Не маючи залізничного і шосейного сполучення з Новоградом-Волинським, жителі Заслава були змушені долати бездоріжжям 110 верст із тим, щоб вирішити часом найпростіші питання. І навіть у разі відрядження до Заслава одного із гласних думи Новограда-Волинського його жителі також терпіли збитки, оскільки «гласний думи... доводить громаду до витрат, виконуючи надане йому доручення лише на папері» [7, арк. 25 зв.].

А жителі Луцька 7 травня 1881 р. в телеграмі, надісланій на адресу Міністерства внутрішніх справ, писали: «...шість місяців вводиться міське

положення... у справі застій... просимо дозволити відкрити в Луцьку... міську управу» [8, арк. 43 зв., 44].

Як відомо, одним із суттєвих недоліків реформи став недемократичний виборчий закон, який позбавляв участі у виборах багатьох мешканців міст [415, с. 136–142]. Згідно з міським положенням 1870 р. у виборах до нових міських управлінь мали право брати участь платники міських податків не молодші 25 років: власники нерухомого майна, торгових і промислових закладів, а також купецьких і промислових свідоцтв на дрібну торгівлю. Нарівні з приватними особами і на тих же підставах, тобто за умови сплати на користь міста грошових податків, виборчим правом користувалися відомства, установи, громади, товариства, монастирі та церкви [112, с. 824].

Повноваження гласних обмежувалися чотирма роками. Залежно від сум сплачуваних податків усі виборці ділилися на три розряди. До першого розряду відносилися найбагатші платники, до другого – середні, а до третього – дрібні. Загальна сума грошових зборів виборців кожного розряду повинна була складати третю частину всіх міських податків [112, с. 826].

За дорученням кожен виборець міг передавати свій голос іншому виборцю, до того ж ніхто не повинен був мати більше двох голосів. Проте платниками міських податків виступали не всі жителі міст, тому значну кількість городян було позбавлено виборчих прав, як, скажімо, квартиронаймачів або навіть тих потенційних виборців, за якими рахувалася недоїмка міських грошових зборів.

Наприклад, напередодні проведення перших виборів до Луцької міської думи у 1880 р. в цьому місті проживало 12292 мешканців. Із них лише 800 чоловік були домовласниками, вони становили 6,5 % усього населення міста. За соціальним складом до них належали 50 дворян, 32 купці та 576 міщан [8, арк. 8, 8 зв.]. Однак навіть такий незначний відсоток міських жителів-домовласників у повному складі не брав участі у виборах із різних причин (ймовірніше, через заборгованість у сплаті міських податків або неявку на вибори). У 1885 р. у складі Луцької міської думи працювало 37 гласних [55, арк. 24]. Згідно з виборчим законом у тих містах, де кількість виборців не перевищувала 300 чоловік, обиралася міська дума у складі 30 гласних. Якщо ж виборців було більше, на кожні 150 нових виборців дозволялося обирати ще до шести гласних. Отже, можна стверджувати, що у 1885 р. Луцьку міську думу у складі 37 гласних обирало лише близько 450 виборців. Не маючи точних даних стосовно кількості виборців у Луцьку на момент упровадження міської реформи 1870 р., можна висловити припущення, що і в 1881 р. їх кількість не перевищувала 450 чоловік, тобто близько 3 % від усього населення міста.

І така картина спостерігалася повсюди у волинських містах. Так, 750 мешканців Ковеля, які складали лише 5,5 % його населення, були внесені до списків виборців у 1886 р., коли проводилися наступні вибори до міського громадського управління [33, арк. 5].

Як правило, на окремих виборчих зборах кожен із трьох розрядів виборців мав обрати одну третину від загальної кількості гласних. Подекуди виходило так, що виборці першого розряду (найбільші платники податків) змушені були обирати значно менше гласних, ніж це визначалося законом, тому що їх загальна кількість значно поступалася кількості виборців другого та третього розрядів. Так, у 1885 р. до Луцької міської думи, яка складалася з 37 гласних, за другим і третім розрядом було обрано 29 чол., у той час як за першим – лише 8 [8, арк. 254, 254 зв].

Зупинимося детальніше на аналізі складу Житомирської міської думи. У 1884–1888 рр. вона налічувала 65 гласних. За трьома розрядами вони розподілялися майже рівномірно: за першим було обрано 18 гласних, за другим – 17, а за третім – 21. Їх могли обирати близько 900 виборців, у той час як у самому місті проживало 55752 жителі [64, с. 204, 374]. Як бачимо, у Житомирі питома вага виборців не перевищувала 1,6 % всього міського населення і була ще меншою, ніж у повітових містах.

За соціальним складом у Житомирській міській думі були представлені купці (13 гласних), дворяни (12), міщани (9), чиновники (10), священики (2). Про інших гласних інформація неповна. Із загальної кількості гласних 44 % належало до дворян і чиновників, 22,5 % – до купецтва, 16 % – до міщан. За першим розрядом гласних найбільше було купців (9), за другим – дворян (6), за третім – міщан (5).

Віковий аналіз засвідчує, що наймолодшим гласним Житомирської міської думи в цей період був 30-річний міщанин, а найстаршим – 79-річний купець першого розряду. Найбільшою за чисельністю була група гласних віком від 30 до 40 років [64, с. 204].

Аналіз освітнього рівня гласних засвідчує, що серед них переважали ті, які здобули середню освіту (26 гласних, або 45 % від загальної кількості). У той же час 24 гласних (41,5 %) мали лише домашню освіту. Вищу освіту мали 5 гласних (9 %). Констатуємо, що із гласних першого розряду вищу освіту не мав ніхто, в той час як за другим розрядом її мали чотири гласні, а за третім – один.

Безумовно, підвищення освітнього рівня гласних могло впливати і на результативність роботи виборних міських управлінь, адже гласні з середньою та вищою освітою були більш компетентними у розв'язанні міських проблем. Однак у реальному житті переважала думка тих, хто мав фінансові важелі впливу.

Невисоким освітнім рівнем самих виборців почасти можна пояснити і низьку їхню активність протягом проведення виборчих кампаній. Так, у 1888 р. в Острозі вибори міського старости переносилися декілька разів у зв'язку з неявкою виборців, і в них узяло участь лише 472 жителі [43, арк. 62].

За міським положенням 1870 р. обмежень щодо участі у виборах за національною чи релігійною ознаками не існувало. Обраними в гласні могли бути всі, хто мав право голосу на виборах. Однак кількість гласних від нехристиян, зокрема євреїв, у міських думах не повинна була перевищувати

Київський генерал-губернатор
О. Дрентельн. Фото. Кін. ХІХ ст.

третини загальної кількості гласних. Згодом, після введення нового міського положення 1892 р., кількість гласних від нехристиян була ще зменшена, а євреї з числа виборців були усунуті зовсім. Так, гласних від них не обирали, а призначали, причому вони повинні були становити не більше однієї десятої частини всього складу міської думи [173, с. 327].

Особливо прискіпливо державна адміністрація ставилася до обрання і затвердження гласних на керівні посади до міських управлінь. Із цього приводу єврейські громади міст неодноразово висловлювали незадоволення. Так, 26 серпня 1881 р. на адресу київського генерал-губернатора надійшла скарга від виборців Рівного з приводу того, що голову спрощеного міського громадського управління обирали лише християни-домовласники, а євреїв до виборів не допустили [7, арк. 44, 44 зв.].

Існували також обмеження виборчих прав осіб польської національності під час виборів керівних посадовців міських управлінь. Наприклад, 11 березня 1882 р. волинський губернатор повідомляв київському генерал-губернатору про те, що вдруге з липня 1881 р. ним були відмінені вибори на посаду міського голови та його заступника у Володимирі-Волинському, оскільки гласні віддали перевагу представникам польської національності і ця «справа не приходить до завершення в результаті обрання на громадські посади невідповідних осіб». Подібна ситуація склалася і в Овручі, де заступником голови вдруге було обрано поляка-католика [7, арк. 52, 52 зв., 53].

У таких випадках принцип виборності, який був закладений у міському положенні 1870 р., вступав у протиріччя з невідмінним урядовим законом від 26 березня 1864 р. про заміну в Південно-Західному краї начальників і керівників цивільних установ польської національності (католиків) особами православного і лютеранського віросповідання [8, арк. 45–46]. Як відомо, це положення було прийнято після польського повстання 1863 р. з метою ослаблення польського впливу на економічне і політичне життя в цьому регіоні Російської імперії.

Особливо непримиримо позицію з цього приводу зайняв київський генерал-губернатор О. Дрентельн [490, с. 318–219]. Навіть Міністерство внутрішніх справ не розділяло її і визнало за доцільне прислухатися до пропозиції віленського, ковенського і гродненського генерал-губернатора про те, що позбавлення поляків права обіймати виборні посади неприпустиме

з двох причин: по-перше, їх вплив, принаймні у невеликих містах, не такий уже значний, а по-друге, через особливості їх національного характеру та умови перебування у цьому регіоні вони не наважаться відкрито діяти в розріз із цілями уряду [8, арк. 153 зв., 154].

Проте в повсякденному житті випадки, коли саме поляків усували від виборних посад в міських самоврядних структурах, були непоодинокі. Так, наприклад, у 1884 р. під час виборів до Луцької міської думи волинським губернатором тричі була відхилена подана для затвердження кандидатура на посаду заступника голови міської думи В. Корвіна-Піотровського, луцького поміщика, поляка за національністю, за якого проголосувало 25 із 29 гласних другого і третього розрядів [8, арк. 220]. Архівні документи змальовують нам доволі неординарну людину, бажання якої прислужитися повітовому Луцьку на ниві громадської чи державної діяльності так і не було реалізоване [415, с. 140; 422, с. 369].

Випускник Дерптського університету, В. Корвін-Піотровський опинився в Луцьку в 1883 р. і відразу поринув у громадське життя. Ще коли його обрали гласним до міської думи, він докладав багато зусиль для захисту інтересів простих городян. Однак невдовзі йому самому довелося захищати власну гідність і честь перед київським губернатором.

Мало того, що існуюче царське законодавство усіляко обмежувало вияви громадської активності представників польської національності, а й саме навколишнє оточення, насамперед міська верхівка, не бажало сприймати людей нової генерації, які хотіли в тогочасній державі змінити бодай щось на краще. Підтвердженням цій тезі може служити той факт, що коли В. Корвін-Піотровський вирішив піти бодай на державну службу як член міської управи і навіть відмовився від заробітної платні, на нього з Луцька почали надходити до канцелярії генерал-губернатора анонімні звинувачення на кшталт таких, що він, мовляв, «надумав місто і управу перебудувати на французький республіканський лад» [8, арк. 217].

Та все ж переважна більшість наявного складу Луцької міської думи всіляко підтримувала В. Корвіна-Піотровського, запропонувавши обрати його почесним громадянином Луцька. У заяві 25-ти міських гласних, поданій до Луцької міської управи у 1884 р., звучало наступне: «У складі нашого міського управління ми бачимо людину з вищою університетською освітою, котра безкорисливо свої здібності, знання, працю і час присвятила служінню міста... Обіймаючи посаду державного службовця, він навіть відмовився від платні, причому не шкодував і матеріальних коштів на користь міської громади... Коли невдовзі постало питання про відкриття в місті гімназії, він перший пожертвував 1000 руб. на будівництво приміщення. Щоб полегшити місту можливість вступу у дійсні члени товариства сприяння народній праці, узяв на себе оплату вступного внеску у сумі 700 руб. сріблом... Луцькому Хрестовоздвиженському братству склав пожертву 100 руб., а Луцькій міській лікарні – щорічно 150 руб., тобто 5 % від капіталу у сумі 3000 руб. ... Для покращення санітарних умов у місті під час загрози холерної епідемії

1884 р. видав за власні кошти 10000 примірників листівок для безкоштовної роздачі жителям м. Луцька» [8, арк. 220].

Однак навіть такий вагомий список заслуг В. Корвіна-Піотровського перед містом не був узятий до уваги тими, хто розглядав і затверджував рішення (насамперед волинським губернатором). Це змусило молоду людину шукати захисту у київського генерал-губернатора. У січні 1885 р. він надсилає до нього листа: «Закінчивши Дерптський імператорський університет, уже четвертий рік даремно добиваюся будь-якої посади... Не затверджений заступником луцького міського голови, почесним мировим суддею і навіть попечителем міської лікарні... Бачу, як рік проходить за роком, однак більше не вистачає сил та енергії боротися із труднощами без жодної надії на майбутнє» [8, арк. 222].

Особиста зустріч В. Корвін-Піотровського із київським генерал-губернатором О. Дрентельном, яка відбулася невдовзі, переконала останнього (незважаючи на його прихильність до антипольських заходів) у безкорисливості намірів луцького поміщика. І він рекомендував його чернігівському губернатору на посаду старшого чиновника з особливих доручень. Останній пообіцяв узяти В. Корвіна-Піотровського на випробувальний термін, повідомивши генерал-губернатору, що особисто поляків не любить і ставиться до них загалом із недовірою, однак змушений був констатувати, що «між ними таки трапляються люди здібні, освічені, а інколи і цілком достойні» [8, арк. 226].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. царський уряд змінює свою політику стосовно міських громадських управлінь із метою обмеження дії принципу самоврядування як одного з головних, на якому базувалася їхня діяльність.

Згідно з міським положенням 1892 р. діяльність органів міського самоврядування, як і раніше, обмежувалася колом виключно господарських справ. Водночас залишався незмінним розподіл розпорядчих (у вигляді міської думи) і виконавчих (у вигляді міської управи) функцій виборних органів влади. Щоправда, обов'язки як голови думи, так і голови управи поєднувала одна особа, що вкрай ускладнювало контроль міських управлінь за своїм виконавчим органом [114, с. 462].

Як наслідок – суттєво змінювався характер стосунків міських громадських управлінь із державною адміністрацією, у той же час остання не лише зберігала за собою право контролю за законністю рішень виборних органів влади, але й в односторонньому порядку вирішувала, наскільки доцільні ті чи інші їхні кроки.

Нововведення стосувалися і самого виборчого закону. Згідно з міським положенням 1892 р. встановлювався високий майновий ценз, який значно обмежив кількість міських виборців, надавши переваги найбільш заможній частині городян – дворянам і купцям. Офіційно ж прийняття нового міського положення розцінювалося царським урядом як можливість покращити діяльність міських громадських управлінь.

Невдовзі після опублікування міського положення від 11 червня 1892 р. волинський губернатор розіслав у всі повітові міста циркуляр щодо впровадження міської реформи на Волині, згідно з яким у губерньському центрі вона мала розпочатися відразу, а в решті міст мала бути введеною поступово [55, арк. 1]. У цей час у деяких повітових містах проводилися вибори до міських дум ще згідно з міським положенням 1870 р., однак їх було наказано призупинити. Така невизначеність із діючими органами міського самоврядування спровокувала загострення ситуації у Волинській губернії, адже повітові міста залишилися на невизначений час без виборних органів влади. Так, зокрема, сталося в Дубні, коли у 1892–1895 рр. тут далася взнаки криза виборної влади, і напередодні введення нової міської реформи у 1895 р. домовласники навідріз відмовилися здавати квартири військовим, а городові у зв'язку з невчасною виплатою заробітної плати залишили службу [47, арк. 29].

Стаття 22 нового міського положення 1892 р. передбачала введення в окремих містах Російської імперії виборних управлінь не в повному обсязі повноважень (зокрема міських дум), а у спрощеному вигляді – так званих міських спрощених громадських управлінь [114, с. 436]. Принагідно зазначимо, що саме під такою назвою у приватновласницьких містах західних губерній і, зокрема, Волинської, вже діяли органи міської виборної влади.

Уведення спрощених міських громадських управлінь згідно з міським положенням 1892 р. залежало від кількості жителів, а також рівня надходжень коштів до міського бюджету, роду занять самого населення і ступеня розвитку торгівлі та промисловості. Так, зібрана інформація стосовно Луцька з цих питань, послужила підставою для царської адміністрації віднести це місто до переліку тих міських поселень, у яких міське положення мало бути введеним у повному обсязі [416, с. 144].

26 листопада 1893 р. царським урядом був затверджений список міських поселень, у яких необхідно було обрати міські спрощені громадські управління [115, с. 626]. Спрощене міське самоврядування мало бути введено у 13 міських поселеннях Київської, Подільської і Волинської губерній. Принагідно зазначимо, що до нього були зараховані всі п'ять приватновласницьких міст Волинської губернії (Дубно, Острог, Рівне, Заслав, Старокостянтинів), а також Овруч і Ковель.

Це пояснювалося тим, що показники економічного і фінансового становища приватновласницьких міст були найнижчими серед волинських міст. Окрім того, непоодинокі конфлікти городян із власниками міст, що виникали на економічному та фінансовому ґрунті, а також конфлікти власників міст із міською владою та державною адміністрацією (про що піде мова дещо пізніше), змусили царський уряд саме в цих містах увести міське спрощене громадське управління в першу чергу. Водночас у решті волинських міст (Житомирі, Новограді-Волинському, Володимирі-Волинському, Кременці

ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА Ш.

433

1 ю н я .

1892

1 ю н я .

или уполномоченные въ числѣ, опредѣляемыхъ Министромъ Внутреннихъ Дѣлъ, но сямше, однако, одной десятой части общаго состава Думы или Собранія.

5) На поставленія Присутствія по означенному въ предшедшей статьѣ предмету жалобъ не принимается.

XV. Предоставить Министру Внутреннихъ Дѣлъ, а въ отношеніи мѣстностей, подвѣдомственныхъ въ порядкѣ управленія Военному Министру, сему послѣднему, приводить въ дѣйствіе мѣры, означенныя въ отдѣлахъ VIII—XII настоящаго узаконенія, въ каждой губерніи, области или градоначальствѣ предвѣрительно введенія въ оныхъ новаго Городоваго Положенія и возлагать на мѣстное по земскимъ и городскимъ дѣламъ Присутствіе исполненіе всѣхъ необходимыхъ для введенія сего Положенія распоряженій, подъ общими руководствомомъ и наблюденіемъ Министра.

XVI. Предоставить Министру Внутреннихъ Дѣлъ войти въ соображеніе вопросовъ: 1) о приращеніи новаго Городоваго Положенія къ тѣмъ городскимъ поселеніямъ Ставропольской губерніи и Закавказскаго края, въ коихъ не введено Городовое Положеніе 1870 года; 2) о порядкѣ принятія на службу по общественному управленію въ городскихъ поселеніяхъ врачей, фельдшеровъ, техниковъ и другихъ лицъ, подвѣдомственныхъ сему управленію, о продолженіи этими лицами службъ, объ ихъ служебныхъ премуществвахъ и отвѣтственности, и 3) о порядкѣ ревизіи денежныхъ отчетовъ городскихъ общественныхъ управленій—и предложенія свои по сему предмету внести, по надлежачему, съ кѣмъ слѣдуетъ, сношенія, на разрѣшеніе въ законодательномъ порядкѣ.

XVII. Предоставить Военному Министру разрабо-

На подлинномъ Собственнорукописаннаго Императорскаго Вѣдѣнія рукою начертанномъ

8708

«Быть по сему».

ГОРОДОВОЕ ПОЛОЖЕНІЕ.

Гл. I.—Положенія общія.

1. Общественное управленіе городскихъ поселеній вѣдаетъ дѣла о мѣстныхъ пользахъ и нуждахъ, указанными въ статьѣ 2 сего Положенія.

2. Къ предметамъ вѣдомства городского общественаго управленія принадлежатъ:

I. Завѣдываніе установленными въ пользу городскихъ поселеній сборами и повинностями.

II. Завѣдываніе капиталами и другими имуществомъ городского поселенія.

III. Попеченіе объ устраненіи недостатка продовольственныхъ средствъ способами, извѣстными для сего въ распоряженія общественнаго управленія.

IV. Содержаніе въ исправности и устройствѣ состоящихъ въ вѣдѣніи общественнаго управленія улицъ, площадей, мостовыхъ, набережныхъ, пристаней, бечевниковъ, тротуаровъ, общественныхъ садовъ, бульваровъ, водопроводовъ, сточныхъ трубъ, каналовъ, прудовъ, канавъ, мостовъ, гатей и переправъ, а также освѣщенія городского поселенія.

V. Попеченіе о призрѣніи бѣдныхъ и о прекращеніи нищенства; устройство благотворительныхъ и лечебныхъ заведеній и завѣдываніе ими на одинаковыхъ съ земскими учрежденіями основаніяхъ.

VI. Участіе въ мѣропріятіяхъ по охраненію народнаго здравія и предупрежденію и пресѣченію падежей скота, развитію средствъ медицинской помощи городскому населенію и изысканіе способовъ къ улучшенію мѣстныхъ условій въ санитарномъ отношеніи.

VII. Попеченіе о лучшемъ устройствѣ городского поселенія по утвержденнымъ планамъ, а также о мѣрахъ предосторожности противъ пожаровъ и другихъ бѣдствій.

VIII. Участіе въ завѣдываніи взаимными страхованіемъ городскихъ имуществъ отъ огня.

IX. Попеченіе о развитіи средствъ народнаго образованія и установленное закономъ участіе въ завѣдываніи учебными заведеніями.

55

ПОЛНОЕ СОБРАНІЕ
ЗАКОНОВЪ
РОССІЙСКОЙ ИМПЕРІИ.

СОБРАНІЕ ТРЕТІЕ.

ТОМЪ XII.

1892.

Отъ № 8215—9216

Дополненіе.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГЪ.
1893.

Міське положення від 1892 р.

та Луцьку) розпочали вибори міських управлінь у повному обсязі їхніх повноважень.

Згідно з новим виборчим законом виборцями могли бути лише ті, хто в межах міста володів нерухомим майном вартістю від трьохсот рублів, а також ті, хто займався торгово-промисловою діяльністю, яка вимагала отримання відповідного свідоцтва першого чи другого розряду [114, с. 437]. На відміну від попереднього міського положення, в новому не передбачалося обмеження кола виборців лише тими, хто сплачував грошовий збір на користь міста, але введений майновий ценз був досить високий. Через це ще значно менша, ніж раніше, кількість міських жителів змогла взяти участь у виборах. Так, якщо у виборах Луцької міської думи за положенням 1870 р. могло брати участь близько 450 осіб, тобто 3 %

всього населення Луцька, то за міським положенням 1892 р. – лише 105 (0,6 % міських жителів) [55, арк. 24]. Державна адміністрація пояснювала це тим, що відтепер до виборів буде допущена більш заможна частина населення (у першу чергу дворяни), вищий рівень освіти яких дозволив би ефективніше працювати міським управлінням.

Відповідно у міських думах зменшилася кількість гласних. Якщо до запровадження нової міської реформи у Луцькій міській думі працювало 37 гласних, то у 1894 р. їх кількість не перевищувала 20 осіб [55, арк. 24]. А якщо до Житомирської міської думи у 80-і рр. XIX ст. обиралися до 56 гласних, то в 1901 р. до неї входило лише 36 гласних [64, с. 204; 22, арк. 2].

У містах, де вводилося спрощене громадське управління, замість міських дум скликалися збори міських уповноважених кількістю від 12 до 15 осіб. Так, у 1901 р. в роботі зборів міських уповноважених Дубенського міського спрощеного громадського управління брало участь 12 осіб, які володіли в межах міста нерухомим майном вартістю не менше 100 руб. [47, арк. 66].

Збори уповноважених обирали міського старосту і одного чи двох його помічників. Посада міського старости поєднувала в собі як розпорядчі функції (на нього покладався обов'язок бути головою зборів уповноважених), так і виконавчі, оскільки він займався веденням поточних

Гл. II. — О составѣ, кругу вѣдомства, предѣлахъ власти и порядкѣ дѣйствій учрежденій городского общественнаго управленія.

21. Учрежденія городского общественнаго управленія суть: 1) Городская Дума и 2) Городская Управа, съ состоящими при ней исполнительными органами.

22. Въ тѣхъ городскихъ поселеніяхъ, въ которыхъ примѣненіе правилъ сего Положенія въ полномъ ихъ объемѣ признано будетъ невозможнымъ по недостаточности городскихъ средствъ, свойству занятій населенія и степени развитія торговли и промысловъ, вводится упрощенное общественное управленіе на основаніи Правилъ, при семъ приложенныхъ. Такія поселенія поименовываются въ особомъ росписаніи. Предположенія Министра Внутреннихъ Дѣлъ о включеніи отдѣльныхъ городовъ въ сіе росписаніе и объ исключеніи ихъ изъ онаго утверждаются Высочайшею властью, по положеніямъ Комитета Министровъ. Въ росписаніе это не подлежатъ внесенію губерскіе города.

Міське положення від 1892 р. Фрагмент.

господарських справ, складав проекти міських бюджетів і фінансових звітів тощо [141, с. 450].

Діяльність міських спрощених громадських управлінь не завжди відповідала реальним потребам зростаючих міст, у яких у цей період поліпшувалися демографічні та соціально-економічні показники, розширювалося муніципальне господарство. Це, зокрема, стосується Рівного, в якому з 1894 р. діяло міське спрощене громадське управління. Укажемо той факт, що, хоча приватновласницький статус продовжував негативно позначатися на його житті, з прискоренням розвитку ринкової економіки він ставав менш відчутним. Так, у цей час Рівне динамічно розвивалося як торговельний осередок, через місто ще в 70-х рр. XIX ст. була прокладена залізниця, а у 90-х рр. воно вже стало значним транспортним вузлом Волині [416, с. 146].

Якщо в 1895 р. у Рівному кількість документів, узятих для торговельної діяльності, складала 2580, то вже в наступному році – 2713. Відповідно зросли і грошові надходження, виручені містом від торговельних зборів (із 39692 руб. у 1895 р. – до 41401 руб. у 1896 р.). Проте найбільш переконливим було зростання його доходів: з 12027 руб. у 1895 р. – до 27444 руб. у 1896 р., тобто у 2, 3 рази.

Саме тому невдовзі орган міського самоврядування Рівного звернувся до волинського губернатора по дозвіл увести міське положення 1892 р. у повному обсязі. Позитивне вирішення цього питання державною адміністрацією, на його думку, могло служити «в інтересах Рівного, одного з найбільших міст Волинської губернії», оскільки «в результаті розвитку міста громадське... управління за теперішньої його організації... справді не в змозі успішно впоратися з усіма потребами, викликаними самим життям і потребами міського благоустрою» [17, арк. 1 зв.]. У 1898 р. Міністерство внутрішніх справ розв'язало це питання позитивно [17, арк. 1, 6].

На початку XX ст. спрощені міські громадські управління діяли в семи із тринадцяти міст Волинської губернії, зокрема в Дубні, Здолбунові (з 1903 р. позаштатне місто Острозького повіту), Заславі, Овручі, Острозі, Старокостянтиніві та Ковелі [23, арк. 69].

На думку В. Шандри, як спробу подальшого поширення реформи міського самоврядування на Правобережну Україну в «виде временной меры» варто розцінювати положення Комітету Міністрів від 19 листопада 1904 р. про вибір гласних до міських управлінь. Міста київського генерал-губернаторства були поділені на кілька розрядів, залежно від чого встановлювалася кількість виборців та делегованих ними гласних. Поділ міст і містечок на розряди мав здійснювати генерал-губернатор [489, с. 53–54]. Стосовно волинських міст, то зібраної інформації поки що не достатньо для того, щоб детально з'ясувати це питання.

У багатьох випадках ефективна діяльність органів міського самоврядування залежала від конкретних осіб – чи то голів міських дум, чи то міських старост, а також окремих гласних. Як правило, позитивну

роль у роботі міських управлінь відігравали яскраві особистості з вищою освітою або ж такі, які користувалися авторитетом у міського населення. Так, принципову позицію у відстоюванні інтересів мешканців міста перед власником Рівного – князем С. Любомирським намагався займати рівненський староста Лебедзієвський, а також член міської управи Геллер. Ішлося про пріоритети міської виборної влади у запровадженні телефонного зв'язку, усунення практики надання власнику міста пільг щодо сплати міських податків тощо [26, арк. 7а, 8, 9; 9, арк. 102; 150; 155].

Наведемо ще один приклад. Уповноважений зборів Дубенського міського спрощеного громадського управління Я. Тимофеев, який представляв інтереси дубенських домовласників упродовж аж трьох скликань, не боявся висловлювати власну позицію стосовно окремих рішень цього колегіального органу влади. Найбільше його хвилювали питання надмірно роздутих штатів виконавчих структур міської влади, недосконалий механізм затвердження міського бюджету, зловживання деяких керівних виборних осіб своїм посадовим становищем. Так, додатком до протоколу одного із засідань органу міського самоврядування від 20 березня 1914 р. послужила висловлена ним так звана «окрема думка» стосовно розгляду міського бюджету та деяких інших питань: «Визначені 350 руб. премії для управи вважаю зайвими, в управі зі старостою 7 чоловік писарів, це більше, ніж у губернському з міських і земських справ присутствії. На службу приходять об 11 годині дня. Почитають газети до 2-ої, а о 2 годині йдуть додому. Згідно із законом 2 брати не можуть служити в одному закладі, а тут рідний брат міського старости Леонтія Міщерука Іван Міщерук у тій же міській управі служить із жалуванням згідно з розписом 700 руб. Окрім того, обіймає інші оплачувані посади і не одну, а декілька, причому сирітський суд окремо призначив [йому – авт.] 390 руб., а всього згідно з кошторисом у такому маленькому містечку утримання одного спрощеного управління обходиться мешканцям 7670 руб» [53, арк. 273].

Стосовно зловживань посадовців міських самоврядних структур, то такі непривабливі факти справді мали місце. Так, у 1905 р. волинський губернатор задовольнив прохання дубенського старости Немоловського про звільнення. Подальше офіційне розслідування довело його причетність до значної розтрати міських коштів у сумі близько 2000 руб. на власні потреби. Однак неодноразові звернення представників виборної міської влади до волинського губернатора про притягнення звільненого старости до відповідальності були проігноровані [50, арк. 172, 194, 196].

Упровадження у другій половині XIX ст. міських реформ у межах Волинської губернії характеризувалося певною специфікою, пов'язаною з особливостями історичного розвитку цього регіону України. На Волині вони впроваджувалися довше, ніж у решті губерній Правобережної України. Окрім того, у реалізації міської реформи 1870 р. тут спостерігався певний відхід від її основних ідей. Адже у приватновласницьких містах Волинської

губернії міські органи самоврядування так і не набули всестанового характеру.

Виборчий закон згідно з міським положенням 1870 р. відмовляв у праві обирати міські самоврядні структури переважній більшості міських жителів. Виборчі права до певної міри обмежувала також національна та релігійна приналежність виборців.

Міська реформа 1892 р. почала впроваджуватися на Волині з 1894 р. У порівнянні з попереднім положенням 1870 р., реалізацію якого губерньська адміністрація почала лише через сім років після опублікування правил його застосування в західних губерніях царської Росії, темпи впровадження нової реформи були дещо вищими. Якщо у п'яти волинських містах міське положення 1892 р. було впроваджено у повному обсязі, то у семи містах був обраний варіант функціонування спрощених міських управлінь.

Ці рішення державної адміністрації залежали від фінансово-економічних і демографічних показників розвитку міст, а також їх офіційного статусу. Так, до списку міст зі спрощеним міським самоврядуванням було зараховано всі приватновласницькі міста Волинської губернії. Щоправда, прискорений розвиток капіталістичних відносин не оминув і їх стороною. Тому в окремих випадках державна адміністрація дозволила запровадити у них міське положення 1892 р. в повному обсязі. Це, зокрема, стосується Рівного, економічна складова життя якого та демографічні показники зростали швидкими темпами.

Затримка із впровадженням міської реформи 1892 р. на Волині призвела у деяких містах до кризи влади, коли старі органи міського самоврядування вже не хотіли розв'язувати питання життєдіяльності міст, а нові ще не встигли почати виконувати свої обов'язки.

Нова міська реформа не змогла усунути недоліків попередньої, а в деяких випадках виявилася більш консервативною. Так, міське положення 1892 р. значно обмежувало можливості самостійної діяльності міських дум, дозволивши запровадити контроль із боку державної адміністрації не лише за законністю рішень виборних органів міської влади, а й за їх доцільністю. Уведення високого майнового цензу відчутно обмежило й до того нечисленний корпус міських виборців, віддавши перевагу найбільш заможній частині городян.

Однак міське положення 1892 р. зіграло разом із тим й позитивну роль у подальшому розвитку волинських міст, у яких продовжувало діяти, хоча й урізане у правах, міське самоврядування.

Міські фінанси та бюджети

У діяльності міських органів виборної влади у другій половині XIX – на початку XX ст. значне місце відводилося формуванню міських бюджетів. Після запровадження міського положення 1892 р. були введені нові правила складання, розгляду і виконання міських бюджетів, згідно з якими,

принаймні зовні, бюджети мали бути бездефіцитними [141, с. 460]. І тому звітна документація недостатньо чітко характеризує справжнє становище фінансового господарства міст, на що звернув увагу у свій час І. Вологодцев [215, с. 131]. Та все ж аналіз міських бюджетів дозволяє, хоча й із певними обмеженнями, визначити ступінь зростання і розвитку міст.

Починаючи з 60-х рр. XIX ст. і до 1917 р. бюджет окремо взятого міста Російської імперії поділявся на звичайний і надзвичайний [227, с. 109]. Основу звичайного бюджету складала податки і грошові збори, доходи від міських підприємств і майна тощо. Як правило, поповнення грошових зборів відбувалося за рахунок отримуваних міською владою грошових надходжень з оголошених купецьких капіталів і промислових свідоцтв, трактирних закладів, харчівень і постійних дворів, клеймування ваг, а також непрямих податків, якими оподатковувалися міські жителі за оформлення контрактів, договорів, векселів тощо [42, арк. 4–47].

Дохідна частина надзвичайного бюджету складалася з приватних пожертв, міських позик і коштів, отриманих від продажу міського майна. Зазвичай, якщо не вистачало коштів у звичайному бюджеті, міська влада могла взяти їх у борг під відсотки у надзвичайному бюджеті. Характерною рисою міських бюджетів досліджуваного періоду було перевищення видатків над доходами, яке покривалося позиками із надзвичайного бюджету [227, с. 110]. Так, у 1880 р. дефіцит бюджету Старокостянтинова у сумі 4648 руб. вдалося ліквідувати за рахунок відрахувань із «запасного» капіталу. Водночас підкреслимо, що суми «запасних» капіталів були обмежені і згодом могли вичерпатися, як, скажімо, у Заславі, де на 1 січня 1880 р. їх залишок обраховувався сумою 19 руб. [7, арк. 7 зв., 8, 11].

Здебільшого під час формування міських бюджетів доводилося розраховувати на дохідну частину звичайного бюджету. Зіставлення даних дохідних статей бюджетів приватновласницьких міст із рештою офіційних міст Волинської губернії засвідчує, що органи міського самоврядування приватновласницьких міст через їх особливий правовий статус фактично були позбавлені громадської нерухомої власності – одного із важливих джерел доходів. Про це неодноразово заявлялося на засіданнях міських управлінь, зокрема Дубенського міського спрощеного громадського управління, як, скажімо, 7 вересня 1895 р.: «м. Дубно як приватновласницький маєток ніяких власних земель і оброчних статей не має, і тому всі міські доходи надходять на користь власника» [45, арк. 74].

Між тим у державних містах збір із міського майна і оброчних статей приносив значні доходи. За підрахунками Г. Шрейдера, російське місто у 1871 р. в середньому отримувало дохід з нерухомого майна в сумі 7435 руб., а в 1889 р. – утричі більше (24778 руб.) [495, с. 27]. І хоча доходи волинських міст від нерухомого майна були значно меншими, проте вони могли скласти істотну фінансову підтримку для їх бюджетів. Так, у 1885 р. Луцьку належав хутір Біваки, який упродовж двадцяти чотирьох років орендував міщанин Г. Веселов, щорічно сплачуючи до міської скарбниці 560 руб. орендної

плати. У межах самого міста управі належали 58 ділянок садибної землі, луг площею 26 десятин, садок площею 1 десятина, а також міська площа з відведеними місцями для торгівлі [55, арк. 40].

У деяких випадках можливість розпоряджатися власною нерухомістю дозволяла містам ліквідувати дефіцит міського бюджету. Так, зокрема, у Ковелі в 1886 р. дефіцит бюджету обраховувався сумою в 4446 руб. Ковельська міська дума планувала його перекрити коштами від продажу земельних ділянок міста, а також грошовими надходженнями від експлуатації кінної залізниці [62, арк. 40 зв., 41].

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. доходи, отримані державними містами Волинської губернії від нерухомого майна, якими могли розпоряджатися виборні органи міської влади, зростали. Так, якщо в 1861 р. у Луцьку збір із міського майна приносив дохід у сумі 384 руб., то в 1911 р. він обраховувався сумою 8212 руб. [76, с. 21; 31, арк. 62], тобто у грошовому виразі він виріс у 21 раз. А в Ковелі за цей же проміжок часу аналогічний показник зріс у 19,3 раза.

Натомість у розпорядженні міських управлінь, які формували і затверджували бюджети приватновласницьких міст, саме такі джерела доходів були обмежені. Адже навіть на початку XX ст., коли спрощені міські громадські управління приватновласницьких міст уже користувалися деяким міським майном, отримувані від нього доходи були незначними. Наприклад, якщо у Луцьку в 1910 р. дохід із міського майна становив 22 % усіх міських доходів, то у Дубні він не перевищував 8,5 % [58, арк. 24; 51, арк. 143].

Украй обмежені можливості міських властей у джерелах доходів спонукали царський уряд до введення ще одного обов'язкового грошового збору на користь міст – оціночного збору з нерухомого майна городян, розмір якого встановлювався міськими управліннями, але не міг перевищувати 10 % із чистого доходу його власника або ж 1 % вартості нерухомості [112, с. 452].

Відповідно до тогочасних діючих законодавчих норм нерухомим майном могла виступати земля, угіддя, будинки, заводи, фабрики, крамниці й інші будівлі [286, с. 23].

Оцінкою нерухомого майна міських жителів займалися спеціальні оціночні комісії, склад яких затверджувався із представників міських самоврядних інституцій. Зазначимо, що робота оціночних комісій викликала нерідко нарікання міських жителів, оскільки під час оцінки вартості нерухомого майна існувало велике поле для зловживань [150].

І хоча оціночний збір із нерухомого майна був однією зі статей доходу всіх без винятку міст Волині, у формуванні доходної частини бюджетів приватновласницьких міст він мав вищу питому вагу. Підкреслимо, що цей грошовий збір в обов'язковому порядку поширювався також і на власників міст [7, арк. 12 зв.].

Так, у 1910 р. оціночний збір із нерухомого майна у Луцьку складав 20,5 % усіх доходів міста (8760 руб.), а у приватновласницькому Дубні – 44 % (15310 руб.) [58, арк. 24; 51, арк. 140]. За нашими підрахунками, ця

стаття доходів у середньому складала 42 % від загальної суми міських доходів у приватновласницьких містах, а в решті міст Волині – 24,9 % [31, арк. 61 зв., 62].

Як уже зазначалося, за рахунок оціночного збору з нерухомості городян самоврядні інституції приватновласницьких міст намагалися компенсувати обмежені можливості надходжень до міської скарбниці від міського майна. Саме тому з боку виборної міської влади спостерігалося бажання завищити суми оцінки майна міських жителів із тим, щоб відповідно підняти і суму оціночного збору з їхньої нерухомості.

Ось чому уповноваженим Дубенського міського спрощеного громадського управління на засіданні 2 вересня 1904 р. довелося констатувати, що сума оціночного збору з нерухомого майна «...для жителів приватновласницького м. Дубно, що сплачують, окрім державного податку, ще й чинш за земельні ділянки... справді непомірно велика, але оскільки місто не має ні власного майна, ні якихось оброчних статей, які давали б дохід, то для покриття усіх витрат довелося збільшити оціночний збір до такої великої суми» [49, арк. 17].

Доходило до того, що деякі домовласники, аби сплатити усі податки, пов'язані з нерухомістю, змушені були витратити на це весь свій дохід, отримуваний ними від квартиронаймачів. У таких випадках міська влада просила зменшити бодай суму державного податку на нерухомість, як, скажімо, Дубенське міське спрощене громадське управління у 1901 р. [47, арк. 17]. Укажемо на те, що з нерухомого майна міських жителів, окрім оціночного збору, який надходив до міської скарбниці, збирався ще й державний податок, грошовий збір на земські повинності, а також кошти на покриття витрат, пов'язаних зі збором усіх цих податків.

Практикували міські управління й використання інших грошових зборів для поповнення доходних статей бюджету. Поширеними були грошові збори до міської скарбниці з візницького промислу, від напоювання худоби водою, за користування велосипедами, від продажу театральних квитків тощо [51, арк. 221]. Проте не завжди губернська влада йшла назустріч міським самоврядним інституціям (особливо коли мова йшла про приватновласницькі міста). Так, 7 вересня 1895 р. дубенський міський староста виступив з ініціативою про встановлення промислового збору із привезених у місто залізницею вантажів у розмірі півкопійки з пуда. А таких з 24 березня 1894 р. по вересень 1895 р. до м. Дубна було привезено 861423 пудів [45, арк. 74]. У 1900 р. міська влада хотіла встановити окремий збір із привезеного в Дубно для продажу хмелю на покриття витрат на спорудження моста через річку Ікву [46, арк. 85]. Але в обох випадках волинський губернатор дозволу на це не дав. І лише після того, як у 1911 р. Головним управлінням у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ були розроблені правила стосовно грошового збору на користь міст від вантажів, які прибували до них залізницею, попудний

№ п/п	Назва бюджетного органу	Видатки на оплату труда										Видатки на приобретение товаров и услуг										Видатки на приобретение имущества										Видатки на содержание имущества										Видатки на содержание зданий и сооружений										Видатки на содержание транспорта										Видатки на содержание связи										Видатки на содержание информации										Видатки на содержание культуры, искусства, спорта и на организацию массовых физкультурно-спортивных мероприятий										Видатки на содержание здравоохранения										Видатки на содержание образования										Видатки на содержание науки и высшего образования										Видатки на содержание культуры, искусства, спорта и на организацию массовых физкультурно-спортивных мероприятий										Видатки на содержание здравоохранения										Видатки на содержание образования										Видатки на содержание науки и высшего образования									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90																																																																						
1	Администрация	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																				
2	ВЛАДИСЛАВ	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																														
3	Д.К.Е.О.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																																								
4	КОНС.ЛАВ.Л.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																																																		
5	ЗАЛОЖНИКО	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																																																		
6	КОВЕЛ	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																																																		
7	КРЕМЕНЕЦ	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																																																		
8	ЛУЦЬ	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																																																		
9	НОВОВАРУШ	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																																																		
10	ОВРУШ	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																																																		
11	ОСТРОГ	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																																																		
12	РОВНО	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																																																		
13	СТАРОСТАВУШ	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																																																		
ИТОГО		...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...																																																																								

Handwritten signature and notes in the right margin of the table.

Видатки повітових міст

збір був дозволений у тих із них, які мали залізничне сполучення [53, арк. 131–146; 149; 156].

Зупинимось детальніше на характеристиці статей бюджетних видатків міст. У 60-і рр. XIX ст. головною статтею бюджетних видатків усіх без винятку міст Волинської губернії було утримання міських управлінь. Так, у 1861–1862 рр. ця стаття складала від 20,8 % у Дубно до 86 % у Ковелі всіх поточних витрат [76, с. 11, 16]. У середньому по містах Волині ці видатки складали близько 55 % усіх бюджетних витрат [411, с. 97]. Потрібно зазначити, що використовувалися кошти на ці потреби неефективно, особливо у приватновласницьких містах, адже серед них лише в Дубні на той час діяла самостійна міська дума, а іншим, як уже зазначалося, довготривалий час доводилося вирішувати свої господарські питання в міській думі Новограда-Волинського, на влаштування і потреби якої вони скеровували свої бюджетні кошти [2, арк. 1; 7, арк. 3]. І така практика зберігалася до введення міського положення 1870 р.

Зауважимо, що не завжди видаткові статті міських бюджетів фінансувалися в повному обсязі, і тому їх виконання переносилося на наступний рік. Так, в Острозі поточні видатки міського бюджету в 1861 р. обраховувалися сумою в 3415 руб. Між тим на виконання видатків попередніх років планувалося використати 1579 руб., що складало 46 % усіх поточних видатків. Проте таких коштів було не достатньо, і сума невиконаних видатків продовжувала залишатися значною – 1793 руб. [76, с.29].

Як уже зазначалося вище, в розпорядженні міських управлінь були залишені вкрай обмежені джерела доходів, і в той же час на міста покладався величезний тягар обов'язкових видатків, які носили загальнодержавний характер. Так, окрім обов'язку утримувати на власний кошт міське громадське управління, міста змушені були робити обов'язкові видатки на утримання окремих державних установ, поліції, пожежних команд, забезпечувати військових, що перебували на постой, житлом тощо.

У загальній структурі міських видатків обов'язкова їх частина мала тенденцію до зростання. Якщо в 1861 р. видатки на військові потреби у Луцьку обраховувалися в 120 руб., то в 1896 р. – вже в 5265 руб. [56, арк. 5]. Відчутно зросли витрати на опалення та освітлення в'язниці у Кременці. Так, якщо до введення міського положення 1870 р. місто витрачало на це 325 руб., то у 1880 р. – 554 руб. [8, арк. 5 зв.]. І хоча уряд частково компенсував ці витрати, вони були досить значними навіть на початку XX ст. За нашими підрахунками, у 1911 р. витрати на військову квартиру повинність у середньому становили близько 20 % (у приватновласницьких містах) і 17 % (у державних), а утримання поліції – відповідно 28 % і 19 % [31, арк. 61, 62].

Наголосимо, що обов'язкова частина видатків міських бюджетів поглинала більшу частину міських доходів, у той час як необов'язкова їх частина складала основу комунально-господарської діяльності міських самоуправлінь. Міська влада мала робити видатки на утримання в належному стані міських шляхів сполучень (бруківок, тротуарів

Видатки Російської імперії на початкову народну освіту. Листівка. 1905 р.

тощо), освітлення вулиць, виділяти кошти на розвиток народної освіти і організацію медичної та санітарно-гігієнічної служб. Але усі ці, такі потрібні місту, справи фінансувалися в останню чергу. Подібна ситуація спостерігалася упродовж усього досліджуваного періоду.

Підкреслимо, що належним чином вирішувати питання благоустрою, розвитку народної освіти, соціальної благодійницької діяльності тощо не дозволяли обмежені джерела фінансування волинських міст та нерациональне використання коштів самими міськими управліннями (здаймо непомірні видатки на утримання самих міських самоврядних структур).

Так, у 1861–1862 рр. лише у приватновласницьких містах Дубно і Старокостянтинові міська влада спромоглася виділити на зовнішній благоустрій відповідно 186 руб. і 15 руб. [76, арк. 11, 34], а видатки на народну освіту на той час не були передбачені в усіх без винятку приватновласницьких містах. Подібна

картина на той час спостерігалася і в групі державних міст. Тут лише в губернському центрі витрати на зовнішній благоустрій були вагомішими і складала 11 % усіх поточних витрат, а саме 2889 руб. [76, с. 6].

Ситуація в цій сфері міських видатків у багатьох містах покращувалася вкрай повільно. Навіть на початку ХХ ст., у 1911 р., лише трохи більше 400 руб. виділялося на благоустрій Ізяслава та Овруча, що відповідно складало 2,4 % і 3,8 % видатків їх міських бюджетів. Найбільша сума бюджетних коштів у цей період виділялася на благоустрій у губернському центрі і складала 14338 руб. У середньому по усіх волинських містах ця стаття не перевищувала 6,4 % від загальної суми бюджетних видатків [31, арк. 64].

Порівняно краще в містах Волинської губернії на рубежі ХІХ–ХХ ст. почала фінансуватися народна освіта. У 1911 р. на її потреби виділялося в середньому 9,9 % бюджетних коштів міст. Але у приватновласницьких містах цей показник не перевищував 7,4 %. Найкраще в цій групі міст фінансувалася освіта в Рівному і Дубні, де міські органи влади спромоглися

Міста	1861 р.	1896 р.	1911 р.
Житомир	50578	160624	573645
Володимир-Волинський	3447	14358	39243
Дубно	15271	31443	46009
Заслав	2120	10565	20115
Ковель	4845	29578	56020
Кременець	9243	28757	44179
Луцьк	12953	28001	64117
Новоград-Волинський	6108	24031	71686
Овруч	2864	5832	10542
Острог	3414	16535	40818
Рівне	3195	27794	80036
Старокостянтинів	3750	8023	24501
Здолбунів	-	-	13487

Таблиця XIV.

Ріст бюджетних доходів міст Волинської губернії (1861-1911 рр.) (в рублях).

Складено за: [70, с. 3-35; 75, с. 21; 97, с. 83]

виділити на ці потреби понад 7,5 тис. руб. А найбільші суми коштів виділялися на освіту в Житомирі і Ковелі, відповідно 37337 руб. і 26288 руб. [31, арк. 64].

За таких обставин, коли міських доходів ледь вистачало, щоб задовольнити обов'язкові видатки, зростала заборгованість міст. Зокрема, у 1879–1881 рр. виникла заборгованість по м. Дубно державній скарбниці за утримання центральних установ і місцевого управління, за освітлення та опалення міської в'язниці тощо. На 1894 р. цей борг обраховувався сумою 23062 руб. У зв'язку з цим виник конфлікт між міською владою і повітовим військовим начальником, приводом до якого послужило розквартирування військ на кошти міста [45, арк. 15, 16, 17, 70]. Натомість губернський розпорядчий комітет піддав Дубенське міське спрощене громадське управління нищівній критиці, вважаючи, що «розлад фінансів м. Дубно не може служити причиною залишення будь-якої військової частини без помешкання, необхідне забезпечення яким входить в обов'язки громадського управління» [45, арк. 102].

Це спонукало дубенського міського старосту звернутися з проханням до волинського губернатора надати місту грошову допомогу від

державної скарбниці. Прохання задовольнили, але заборгованість так і не була ліквідована, в 1910 р. вона складала 19600 руб. [45, арк. 107; 71, с. 676].

У 1888 р. Острозьке міське спрощене громадське управління відмовилося утримувати більшу, ніж до цього, поліцейську команду у складі 24 городових, мотивуючи це тим, що «міських доходів може надійти не більше 5202 руб. 81 коп., а видатки разом із боргами сягають 8877 руб. 97 коп., тобто перевищують доходи на 3675 руб. 16 коп.» [43, арк. 32 зв.].

Значні борги на початку ХХ ст. мали всі міста Волині, найбільші з них обраховувалися такими сумами: Житомир – 691000 руб., Новоград-Волинський – 59200 руб., Ковель – 38300 руб., Старокостянтинів – 23700 руб. [71, с. 276]. Щоправда, як досить слушне сприймаємо зауваження Г. Шрейдера та деяких сучасних дослідників про те, що заборгованість міст не завжди була ознакою безгосподарності, оскільки частина боргів могла виникнути в результаті грошових запозичень на реалізацію окремих комунальних проектів [286, с. 351].

Відомо, що міські управління Волинської губернії намагалися шукати нові джерела поповнення своїх бюджетів, у тому числі і за рахунок позик. Вище вже згадувалося про запозичення, зроблені Дубенським міським самоврядуванням у Луцького товариства взаємного кредиту на відкриття у місті середнього навчального закладу. Ці намагання стають особливо помітними на рубежі ХІХ і ХХ ст., коли завдяки швидкому розвитку капіталістичних відносин сформувалися більш сприятливі умови для реалізації власних економічних проектів. Так, у 1908 р. виборна міська влада Дубна, збудувавши артезіанський колодязь, почала отримувати від нього стабільний дохід у сумі 360 руб. [50, арк. 214]. У 1913 р. до міської скарбниці Рівного надійшло 83327 руб., із яких 4903 руб. склали надходження від парової водокачки, а 41923 руб. – від експлуатації власної електростанції [39, арк. 102]. Зазначимо, що на той час за доходами до міської скарбниці Рівне займало друге місце після Житомира [98, с. 83].

Попри усілякі труднощі у царині формування міських бюджетів за період із 1861 по 1911 р. спостерігається ріст доходів волинських міст. За нашими підрахунками, з 1861 по 1896 р. вони зросли майже в 4 рази, а з 1896 по 1911 р. – у 2,4 рази (див. таблицю ХІV). Це зростання відбулося завдяки економічному розвитку міст, підприємницькій діяльності їх мешканців.

Отже, потенціал для поліпшення фінансової сфери діяльності міських самоврядних інституцій існував у всіх містах Волинської губернії. Проте приватновласницький статус частини волинських міст негативно впливав і на цю сферу життя.

Органи міської виборної влади у приватновласницьких містах були найбільш обмежені в можливостях формування дохідних частин міських бюджетів за рахунок міської власності. Їм важче було втілити в життя комунальні проекти, які б почали давати прибуток до міської скарбниці, оскільки інтереси міської влади не співпадали з позицією власників міст, які й надалі були зацікавлені у зростанні своїх прибутків за рахунок опо-

даткування городян. Підвищуючи до крайньої межі оціночний збір із нерухомого майна, міська влада ставила у скрутне становище самих городян, на плечі яких важким тягарем лягали й інші непомірні податки.

Обов'язкові видатки поглинали майже всю дохідну частину міського бюджету, і на вирішення питань соціально-культурної сфери коштів катастрофічно не вистачало. З тим щоб стабілізувати фінансове положення, містам доводилося робити борги, вчасно розраховуватися з якими не було можливості.

Однак у всіх без винятку волинських містах, міські управління яких були наділені правами юридичних осіб, у другій половині XIX – на початку XX ст. великого значення набуває ініціатива і підприємливість виборної влади, в результаті діяльності якої тут повільно, однак з'являються промислові і соціальні об'єкти, здатні задовольняти нагальні потреби жителів і до того ж бути прибутковими для міст.

Міське господарство

Стан розвитку волинських міст досліджуваного періоду значною мірою характеризує рівень міського господарства. Як комплекс служб, здатних забезпечити міське населення елементарними умовами для проживання в тому чи іншому міському поселенні, а саме: впорядкованими шляхами сполучення, транспортом, водопостачанням, освітленням, зв'язком, засобами протипожежної безпеки тощо, міське господарство склалося не відразу.

Відлік історії міського господарства Волині в часі збігається з прискоренням урбанізаційного процесу в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Обов'язок ведення загальноміських господарських справ згідно з міськими положеннями 1870 р. і 1892 р. покладався на міські органи самоврядування [112, с. 823; 114, с. 433]. У їхньому підпорядкуванні перебувало «утримання в належному стані і облаштування... вулиць, площ, бруківок,... тротуарів, громадських садів, бульварів, водогонів... а також освітлення міських поселень» [141, с. 9].

У перші пореформені десятиріччя постійна нестача коштів фактично виключала з переліку справ, якими займалися виборні органи міської влади, ведення міського господарства. Видатки на зовнішній благоустрій ними фінансувалися лише частково. Так, у 60-і рр. XIX ст. виділені на це кошти в середньому не перевищували 0,4 % бюджетних видатків міст Волині, а у приватновласницьких містах на це не витрачалося жодної копійки [216, с. 79]. Принагідно зазначимо, що із власної ініціативи благоустроєм останніх могли займатися і їх власники, хоча згідно з урядовими розпорядженнями цей обов'язок і у приватновласницьких містах покладався на міські громадські управління [113, с. 462].

Упродовж 60-х – у першій половині 80-х рр. XIX ст. кошти витрачалися лише на вуличне освітлення, яке мали всього декілька міст.

Ліхтарник. Гравюра. Кін. XIX ст.

Так, у 1861 р. вулиці губернського центру – Житомира – освітлювали 200 ліхтарів, Старокостянтинова – 65, Ковеля – 30 [76, с. 6, 16, 34]. Практикувалося навіть освітлення за допомогою ліхтарів, усередину яких уставлялися звичайні свічки, хоча переважно у цей час використовували ліхтарі з газовими лампами. Ось як, за спогадами В. Короленка, наприкінці 60-х рр. XIX ст. здійснювалося освітлення місцевої святині у Рівному – колони зі скульптурним зображенням Божої Матері: «Вечорами будочник, особа офіційна, вставляв у ліхтар огарок свічки і піднімав його на блок...» [310, с. 225]. Між тим відомо, що в цей час Київ, який був центром економічного життя Правобережної України, освітлювався 773 ліхтарями, заправленими олією та нафтою [76, с. 12].

Експлуатація одного вуличного ліхтаря протягом 1861 р. коштувала Ковельській міській думі 13 копійок [76, с. 16]. Нестача коштів не дозволяла використовувати та

обслуговувати всі наявні в місті ліхтарі протягом року. Упродовж наступних двадцяти п'яти років Ковельська міська дума спромоглася придбати для міста ще 10 вуличних ліхтарів, і в 1886 р. їх нараховувалося 40. Однак у порівнянні з 1861 р. експлуатація одного газового ліхтаря обходилася місту в десять разів дорожче і становила 5 руб. У 1886 р. видатки на вуличне освітлення тут не перевищували 200 руб., що становило 2,1 % усіх бюджетних витрат Ковеля [62, арк. 35–41].

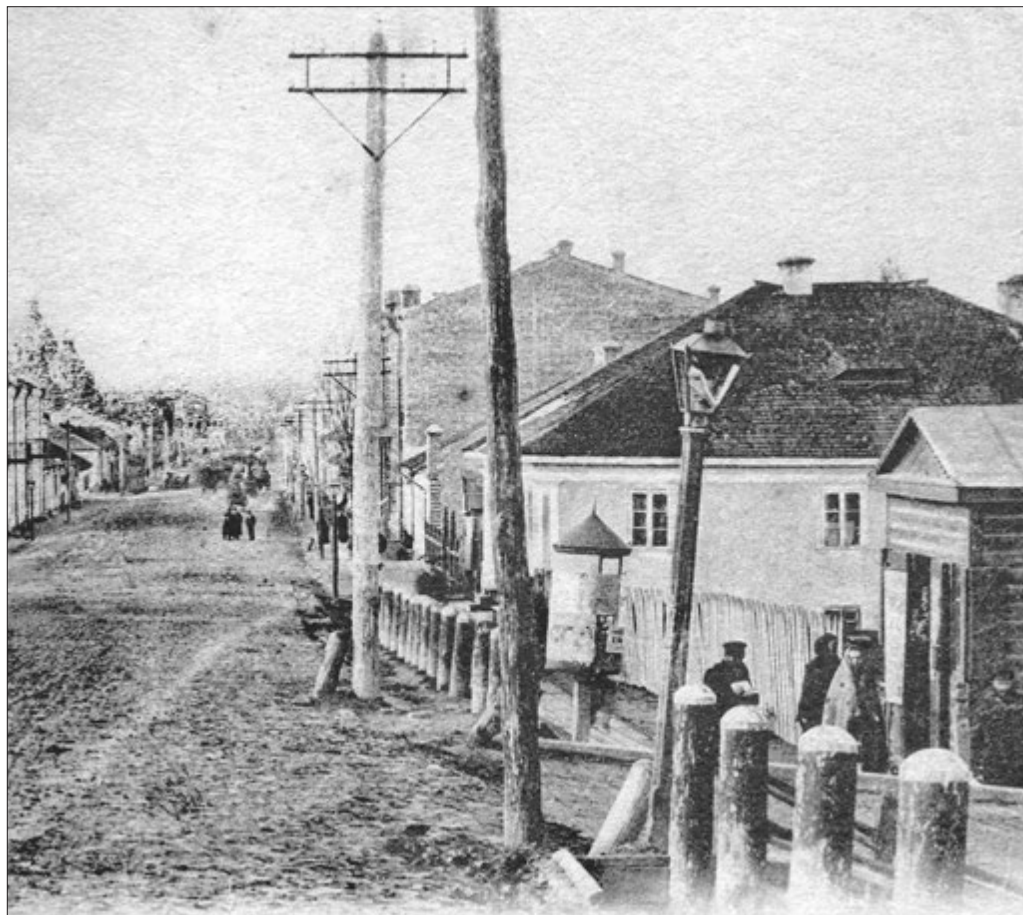
Чи виглядала кращою в 60–80-і рр. XIX ст. ситуація з освітленням губернського центру? З цього приводу Т. Вержбицький писав: «Освітлення вулиць незадовільне: на весь Житомир на 1887 р. є лише 510 вуличних ліхтарів» [201, с. 24]. У порівнянні з 1861 р. їх кількість зросла більше, ніж у 2 рази, однак цього було недостатньо для освітлення міста. Згідно зі спеціальним розкладом, урахувовуючи захід і схід сонця, а також фази місяця, вуличні ліхтарі використовували тут протягом року лише 244 ночі (найбільш темні), тобто лише 9 місяців [64, с. 822–823].

Траплялися випадки, коли ситуація з вуличним освітленням дещо поліпшувалася в окремих містах у зв'язку з надзвичайними подіями. Наприклад, намір російського імператора Олександра III приїхати до Рівного в 1890 р. спонукав волинського губернатора видати розпорядження про збільшення в цьому місті кількості ліхтарів зі 100 до 160. Однак, оскільки виділена на освітлення сума не збільшилася, щойно імператор покинув місто, як у нічний час його припинили освітлювати зовсім [42, арк. 62].

Нічне освітлення. Листівка. Поч. XX ст.

Ліхтарі на вулицях Рівного. Листівка. Поч. XX ст.

Лише на початку ХХ ст. в містах Волинської губернії значно зростають суми бюджетних видатків на вуличне освітлення. Наприклад, якщо в 1908 р. в Дубні на експлуатацію 175 вуличних ліхтарів було витрачено 1453 руб., то вже в 1910 р. ця сума становила 2571 руб., а в 1911 р. перевищувала 4000 руб. [50, арк. 224; 51, арк. 152; 52, арк. 134–134 зв.]. У 1910 р. найбільша кількість газових ліхтарів освітлювала вулиці Луцька – 400, Рівного – 280, Острога – 250, Новограда-Волинського – 247 [70, с. 544].

Міське положення 1870 р. закріплювало за міськими органами влади право самостійно обирати і сам спосіб виконання тієї чи іншої господарської операції: реалізувати її чи шляхом віддачі з публічних торгів або вибраним особам на комісію, чи господарським розпорядженням міської управи [112, с. 838].

Переважно міські управління передавали експлуатацію міського господарства приватним особам шляхом підряду. Проте відсутність конкуренції на його отримання, а подекуди й безконтрольність із боку міської влади призводили до незадовільних результатів у сфері обслуговування вуличного освітлення, як, скажімо, це мало місце в Дубні в 1904 р. Тоді Дубенське міське спрощене громадське управління, шукаючи виходу із ситуації, що склалася, навіть зверталось з проханням до місцевого пожежного товариства взяти на себе обов'язок освітлення вулиць у нічний час [49, арк. 16]. Однак пожежне товариство відмовилося це зробити, і міська влада сподівалася налагодити обслуговування вуличного освітлення господарським способом, узявши на себе не лише фінансові видатки, а й безпосередньо його експлуатацію. Вона намагалася покращити вуличне освітлення також за рахунок придбання більш ефективних і надійних в експлуатації газово-калильних ліхтарів. Конкуренція між їх виробниками давала позитивні результати: у 1910 р. в Дубні навіть були проведені попередні випробування, в ході яких запропоновані ліхтарі Харківської контори «Освещение» були визнані кращими, і їх закупили в кількості 12 штук за ціною 90 руб. за ліхтар [51, арк. 323].

На початку ХХ ст. у зв'язку з деяким поліпшенням фінансового становища міських управлінь їх діяльність щодо забезпечення вулиць газовим освітленням у нічний час активізується. Водночас традиційний спосіб освітлення міських вулиць і площ усе відчутніше почала витісняти електрика. Уперше електричне освітлення з'явилося в губернському центрі в 1899 р., а вже в 1910 р. вулиці Житомира освітлювали лише електричні ліхтарі, яких нараховувалося 160 [218, с. 100]. Зазначимо, що в цей час ряд інших губернських центрів царської Росії продовжував користуватися газовими ліхтарями [71, с. 544, 688]. У Луцьку електричне освітлення почали використовувати з 1909 р. [79, с. 69]. У 1910 р. їх кількість не перевищувала 27 [71, с. 544]. Деякий час, віддаючи перевагу керосиновим ліхтарям, електричні тут установлювали лише на забрукованих вулицях. У 1910 р. їх кількість не перевищувала 27 [71, с. 544]. Після того, як у Дубні в 1914 р. провели електричне освітлення, декілька міських провулків разом

Житомир. Пивоварний завод Михачека і Янов. Листівка. Поч. ХХ ст.

із передмістям Сурмичі, куди електричний струм не дійшов, продовжували освітлюватися звичайними газовими лампами в ліхтарях [53, арк. 2].

Для впровадження електричного освітлення в Рівному міська дума в 1911 р. створила спеціальну комісію [424, с. 64–65]. Проектний кошторис доручено було скласти Російському товариству «Всеобщая кампания электричества», згідно з яким міська влада планувала надати комерційного характеру майбутній електростанції як муніципальному підприємству, оскільки струм мав вироблятися не лише для освітлення вулиць і приміщення міської думи, а й подаватися у приватні будівлі, на підприємства, установи, а також військові казарми [37, арк. 2]. Із метою пошуку прийнятної підрядної організації для зведення цього об'єкта був улаштований у червні 1912 р. конкурс, у якому взяли участь 9 фірм, контори п'яти з яких знаходилися в Києві [37, арк. 166]. Для покриття всіх витрат зі спорудження електростанції міська дума планувала випустити спеціальну облігаційну позику на суму 100000 руб. [37, арк. 165]. Але у справу несподівано втрутився власник Рівного князь С. Любомирський, який вирішив збудувати в місті власну електростанцію. Він уважав, що подібна ініціатива міської думи обмежувала його права одноосібно отримувати доходи з вулиць і площ, які хоч і були

Рівне. Приватна електростанція князя С. Любомирського. Фото. 1996 р.

у спільному користуванні всіх мешканців міста, однак земля під ними перебувала в його власності. Саме тому будівельний відділ губерньського правління задовольнив прохання С. Любомирського, незважаючи на те, що спеціальним циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 22 жовтня 1890 р. міським управлінням надавалися переваги в організації комунальних підприємств [37, арк. 163, 165].

Таким чином, у 1912 р. в Рівному першою була збудована приватна електростанція кн. С. Любомирського [37, арк. 141, 160]. Зазначимо, що він, людина підприємлива та енергійна, був єдиним поміж власників п'яти приватновласницьких міст на Волині, який постійно ініціював у своєму місті нові комунальні проекти [29, арк. 7]. Так, відомо, що власник Рівного мав далекосяжні плани влаштувати на концесійних засадах у місті водогін, а також електричний трамвай. У центральній частині міста князем С. Любомирським практикувалося проведення меліоративних робіт [27, арк. 71 зв.]. І хоча не всі його плани були реалізовані, він постійно створював атмосферу ділової конкуренції і спонукав міську владу робити самостійні кроки з тим, щоб не випустити ініціативи зі своїх рук.

Відомо, що в містах підросійської України у другій половині XIX – на початку XX ст. створення значних комунальних об'єктів здійснювалося шляхом передачі прав на заснування та експлуатацію комунальних

підприємств приватним особам, які діяли на концесійних засадах. У волинських містах ця тенденція спостерігається наприкінці XIX – на початку XX ст. Водночас міська влада намагалася взяти у свої руки ті з господарських підприємств громадського характеру, безперерійне і дешево функціонування яких було життєво необхідним для населення.

На початку XX ст. в українських містах поширюється досвід Німеччини у створенні муніципальних підприємств у такій формі, де поєднувалися переваги концесійного господарювання з бажанням його керівників швидко і своєчасно розвивати свою справу та отримувати якомога більші прибутки, і муніципального – в розумній участі міста в розподілі прибутків із правом контролю над даним підприємством. Нова ідея спорудження та експлуатації громадських підприємств зводилася до одночасної взаємної участі у справі з утілення проекту як приватного капіталу, так і міського у формі акціонерного чи пайового товариства.

Не відмовившись від своїх намірів збудувати власну електростанцію, міська влада Рівного вирішила на правах асоційованого члена вступити до товариства споживачів електроенергії. Це дозволило Рівненській міській думі зберегти за собою контроль над цим підприємством, а витрати на його спорудження рівномірно розподілити між усіма пайовиками. Так, Рівненська міська дума придбала 400 паїв на суму 12 тис. руб., що дозволяло їй використовувати протягом року 400 ламп по 50 ват кожна на освітлення власного приміщення, а також для експлуатації 160 вуличних ліхтарів. Окрім того, на влаштування самого вуличного освітлення вона мала виділити ще 25 тис. руб., що становило 36 % загальної вартості всього обладнання. Решту коштів (65 тис. руб.) Рівненському товариству споживачів електроенергії мало кредитувати товариство «Електроцентралі» [37, арк. 223].

На Волині до 1914 р. перевагами електричного освітлення вже користувалися 4 міста: Житомир, Луцьк, Рівне, Дубно, а в 1915 р. їх перелік поповнив Острог [34, арк. 5].

Упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. в містах Волинської губернії, як урешті і в усій тодішній імперії Романових, на низькому рівні перебувало влаштування і утримування міських шляхів сполучень, що негативно позначалося на їх благоустрої. Наприклад, у 80-і рр. XIX ст. у Старокостянтинові поліпшення благоустрою майже не спостерігалось, «окрім спроби влаштування в самому місті та подекуди в передмістях... дерев'яних тротуарів, а через вулиці – спеціальних переходів із товстих дощок» [268, с. 21]. У серпні 1896 р. волинський губернатор Ф. Трепов відвідав усі повітові міста губернії. У його дорожніх нотатках збереглися такі записи: «м. Рівне утримується вкрай неохайно... В м. Дубно вулиця Широка не забрукована...» [32, арк. 24, 27 зв.]. Того ж року газета «Волинь» так описувала Заслав: «Центр міста – так зване Старе місто – найбрудніша частина його: незабрукована, немає ніяких тротуарів» [280, с. 267].

Дії міських управлінь, а також домовласників щодо облаштування і утримання в належному технічному і санітарному стані вулиць, площ,

Объявление.

Ровенский Уездный Исполнитель объявляет Гг. домовладельцам г. Ровно, что с 1 Апрѣля сего года, по постановленію городскихъ уполномоченныхъ, обязанность содержать въ чистотѣ дворы и улицы возложена на домовладельцевъ, поэтому Гг. домовладельцы должны заботиться о томъ, чтобы улицы противъ ихъ домовъ, лавокъ и дворовъ ежедневно съ раннего утра подметались и убирался соръ, что должно быть сдѣлано до 8 часовъ утра. Дворы и отхожія мѣста всегда должны быть чисты. Если къ 8 часамъ утра улица не будетъ подметана и не убранъ соръ, а также дворъ не будетъ чистъ, то виновные въ этомъ будутъ привлечены къ ответственности и одновременно съ составленіемъ протокола будутъ наняты рабочіе для очистки и вывозки сора на счетъ виновныхъ; деньги уплаченныя рабочимъ на случай не уплаты домовладельцемъ, будутъ взысканы посредствомъ суда. Въ каждомъ дворѣ долженъ быть ящикъ для сора.

26-го Марта 1897 года.

Уездный Исполнитель **МОЗГОЛЕВСКИЙ.**

Русскіе тины - Городовой и дворники - Тупеъ Russos.

по-Литографія Г. П. БЫЧЕКА въ г. Ровно.

Об'ява про відповідальність
рівненських домовласників за
санітарний стан вулиць та
власних подвір'їв. 1897 р.

Городовой та двірники.
Листівка. Поч. XX ст.

тротуарів тощо регулювалися рядом статей міських положень 1870 р. і 1892 р. По-перше, цей обов'язок міг бути повністю перекладений на плечі домовласників у вигляді натуральної повинності [109, с. 103]. По-друге, це можна було здійснити шляхом уведення спеціального грошового збору з домовласників за взаємною із ними згодою. По-третє, у разі фінансової спроможності міських дум виконання всіх витрат, пов'язаних із облаштуванням і благоустроєм міських шляхів сполучень, вони могли повністю взяти на себе [23, арк. 73]. Останній варіант стосувався лише тих міст, де діяли міські думи, і не був визначальним, оскільки бюджетні видатки волинських міст були вкрай обмежені.

У першу чергу органи міської влади намагалися фінансувати капітальні роботи з облаштування бруківки, тротуарів, площ тощо. Але коштів катастрофічно не вистачало. Так, у 1886 р. Ковельська міська дума спромоглася виділити на ці потреби лише 100 руб., що було вдвічі менше від суми, виділеної нею, на освітлення міста [62, арк. 38].

Як правило, у приватновласницьких містах, у яких земля під вулицями і площами належала власнику міста, натуральна повинність домовласників стосовно підтримання в належному санітарному стані вулиць, бруківки і тротуарів проіснувала довше. Так, у 1897 р. Острозьке спрощене міське громадське управління констатувало, що до цього часу їх прохання про утримання тротуарів і бруківки в Острозі за рахунок міських коштів або грошового збору з домовласників губерньська адміністрація не задовольнила, тому виділення спеціальних коштів на ці потреби ними не передбачалося [44, арк. 95].

У березні 1897 р. у Рівному з'явилися друковані оголошення за підписом повітового справника Мозголевського про те, що «постановою міських уповноважених з 1 квітня ц. р. обов'язок утримувати в охайному стані подвір'я і вулиці покладена на домовласників... тому домовласники повинні піклуватися про те, щоб вулиці навпроти їх будинків, крамниць і подвір'їв щодня зранку підміталися, і прибиралося сміття, і що це має бути зроблено до 8 години ранку» [40, арк. 54].

В окремих випадках, коли через деякі волинські міста (Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, Ковель) у 1857 р. було прокладене Києво-Брестське шосе, впорядкуванням його відрізків у межах міських поселень займалося державне відомство – Міністерство шляхів сполучень, що було обумовлено законодавством [112, с. 838].

У 70-і рр. XIX ст. з відкриттям руху поїздів по Києво-Брестській залізниці, однойменне шосе почало втрачати значення головної транспортної артерії Волинської губернії. У 1878 р. Міністерство шляхів сполучень узяло на себе витрати щодо перебудови його відрізків у бруківки в межах трьох міст – Житомира, Рівного і Ковеля [28, арк. 1–4].

У випадку, коли міські вулиці виконували важливі військово-стратегічні функції, можна було розраховувати на допомогу з боку держави щодо їх упорядкування. Так, у 1900 р. Луцька міська дума просила виділити

Луцьк. Головна вулиця. Листівка. 1916 р.

їй із державної скарбниці або із земських коштів грошову допомогу для заощення Староковельської вулиці у зв'язку з тим, що «по цій вулиці проходить дорога до провіантських магазинів, військових казарм і табірному поля» [57, арк. 13 зв.].

Із початком ХХ ст. у волинських містах усе частіше бюджетні видатки на благоустрій покривалися з міської або державної скарбниці. Натомість натуральна і грошова повинність домовласників уже не відігравала вирішальної ролі. Але відмовлятися від грошової допомоги тих жителів, які були найбільш зацікавлені в упорядкуванні своїх вулиць, міській владі було недоречним. Так, 13 березня 1905 р. Луцька міська дума констатувала, що через відсутність коштів вона змушена звернутися по допомогу до городян і забруковувати переважно ті вулиці і площі, жителі яких надавали грошову допомогу у сумі не менше 40 % вартості опоряджувальних робіт [79, с. 60].

Незважаючи на фінансові труднощі, на початку ХХ ст. стан шляхів сполучення у містах поступово поліпшувався. Так, згідно з даними за 1910 р. в офіційних містах Волині було покрито бруківкою 40 % існуючих вулиць. Найкращі показники демонстрували міста Житомир і Рівне, де були забруковані більше 80 % усіх вулиць і тротуарів, а найгірше становище було в Овручі, де забруковані тротуари становили 19,1 %, а вулиці з твердим покриттям – 10,8 % [71, с. 534.]. У 1914 р. в м. Дубно в упорядкуванні окремих вулиць виявили бажання взяти добровільну участь домовласники і пропонували сплатити третю частину вартості їхньої

Диліжанс житомирської каретної контори Х. Фельденкрайза. Фото. Кін. XIX ст.

бруківки. Не відмовляючись від цих пропозицій, Дубенське спрощене міське громадське управління розраховувало для виконання цих робіт отримати ще й державний кредит у сумі 4000 руб [53, арк. 159].

У цей же час при міських думах створюються і працюють окремі комісії з питань благоустрою, що також сприяло розвитку цієї сфери міського господарства. Зокрема, у 1900 р. при Луцькій міській думі було створено декілька комісій: із брукування – для впорядкування та експлуатації бруківки, а також санітарна – для нагляду за чистотою в місті [57, арк. 5, 5 зв.]. Регулярно відбувалися засідання санітарної комісії Рівненської міської думи, на яких розглядалися й ряд інших питань, зокрема затвердження протиепідемічних заходів щодо запобігання поширенню таких інфекційних хвороб, як холера та чума.

Починаючи з 90-х рр. XIX ст. і до початку XX ст. в таких сферах міського господарства, як вуличне освітлення та благоустрій міських шляхів сполучень, визначилися чіткі тенденції позитивних зрушень. Це підкреслювала і місцева преса. Так, дописувач із Старокостянтинова повідомляв у газету «Волинь» 1895 р., що місто «починає набувати більш-менш пристойного вигляду. На багатьох вулицях уже прокладено шосе. Незабаром закінчатся роботи з опорядження бруківки на одній із головних вулиць... – Житомирській. Нарешті на всіх вулицях установлені у достатній кількості ліхтарі» [313, с. 76].

Рівне. Візники на вулиці
Шосейній.
Листівка. Кін. XIX ст.

Візник. Листівка. Поч. XX ст.

Ковель. Вулиця Олександра II, ріг Бульварної. Листівка. 1913 р.

Під час прокладення тротуарів перевага віддавалася твердому покриттю перед дерев'яним. Успіхів у цій справі на початку XX ст. вдалося досягти в Житомирі у зв'язку з будівництвом заводу з виготовлення цементних плит. Волинський губернатор пропонував подібні підприємства відкрити і в повітових містах, оскільки їх експлуатація не потребувала значних коштів і відпадала необхідність у складних технічних спорудах [23, арк. 74].

Упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. основним видом міського транспорту у волинських містах був гужовий засіб. Міські положення 1870 р. і 1892 р. надавали право органам міської влади регламентувати заняття візницьким промыслом [114, с. 449]. Так, згідно зі спеціальною постановою Рівненської міської думи у 1900 р. міські візники повинні були мати міцні екіпажі і добротну кінську збрую, а також утримувати коней у належному стані [121, с. 8, 18].

Розвитку мережі міського гужового транспорту значною мірою сприяло залізничне сполучення. Як правило, у тих містах, де були споруджені залізничні вокзали, пасажирів з вантажем, які від'їжджали з міста або туди приїздили, частіше користувалися послугами візників, ніж, скажімо, у тих містах, які залізниця оминула [424, с. 125]. Окрім того, саме в таких населених пунктах відбувалося перевантаження вантажів із залізничного транспорту на гужовий із метою його доставки до місця призначення.

Традиційно найбільша кількість візників концентрувалася в гу-

Використання велосипеду як транспортного засобу рівненським міським гласним Л. Стефановичем. Фото. Поч. XX ст.

Великодня листівка із зображенням автобусу. Поч. XX ст.

Житомир. Вулиця Київська. Міські візники
обабіч трамвайної колії. Фото. Кін. XIX ст.

бернському центрі, а з кінця XIX ст., окрім Житомира, і в тих містах, які стали значними залізничними вузлами. Так, у 1910 р. в Житомирі їх нарахувалося 438, у Рівному – 126, Ковелі – 80, Луцьку – 67, у той час як у Новограді-Волинському – 22, Ізяславі – 15, а в Овручі – всього 1 [71, с. 574–575].

У останній чверті XIX ст. спочатку в губернському центрі, а згодом і в інших волинських містах з'являються велосипеди, мотоциклети, автомобілі. У 1893 р. в Житомирі навіть було створено товариство велосипедистів-аматорів, проходили змагання [436, с. 115]. Поступово велосипед ставав засобом пересування для більш заможних громадян міста. У Житомирі у 1909 р. була проведена обов'язкова реєстрація велосипедів, яка показала, що в місті користуються цим засобом пересування 344 чол. [436, с. 115]. У 1910 р. вийшла спеціальна постанова Дубенського міського спрощеного громадського управління про порядок руху вулицями і площами на велосипедах і автоматичних екіпажах [51, арк. 222, 225]. У 1911 р. в Дубні нараховува-

лося 50 велосипедів, 2 автомобілі та 1 мотоциклет [52, арк. 116]. На початку XX ст. цей вид транспорту користувався популярністю і в Рівному, про що повідомлялося на шпальтах місцевих газет [148].

У структурі громадського транспорту на початку XX ст. важливу роль починають відігравати механічні засоби пересування. Найбільш доступним його видом був електричний трамвай.

Відомо, що в розвитку трамвайних підприємств, які з'явилися в Україні, виділяють два періоди: перший припав на 90-і рр. XIX ст., другий – на 1910–1915 рр. [215, с. 133]. Принагідно зазначимо, що житомирські трамвайні лінії були пущені в дію саме наприкінці 90-х рр. XIX ст. У підросійській Україні після Києва і Катеринослава це було третє місто, де з'явився подібний вид транспорту.

Наголосимо, що на Волині такий проект був реалізований лише в губернському центрі. Ще в 1891–1893 рр. при Житомирській міській думі

Житомир. Трамвай на Соборному майдані. Фото. Поч. XX ст.

була створена об'єднана комісія зі спорудження в місті водогону, електричного освітлення та кінної залізниці [371, с. 5]. У 1894 р. Житомирська міська дума уклала угоду з інженером І. Лихачовим про влаштування та експлуатацію в місті концесійним способом кінної залізниці [18, арк. 8]. Однак у 1897 р. він був скасований на користь нового проекту, запропонованого інженером Л. Поляковим, про влаштування в місті одночасно із електричним освітленням електричного трамвая [22, арк. 3 зв.]. На концесійних началах його реалізацією займалося Товариство міських і під'їздних шляхів Росії. 22 серпня 1899 р. перша лінія житомирського трамвая була відкрита для експлуатації [18, арк. 55]. Згідно з договором про концесію Товариство міських і під'їздних шляхів Росії повністю брало на себе витрати щодо спорудження цього об'єкта і контролювало всі прибутки від його експлуатації. Однак навіть у тому разі, коли міська влада була позбавлена права розпоряджатися прибутками від створюваних об'єктів комунального господарства, їх поява позитивно позначалася на подальшому розвитку цієї сфери міського господарства.

У міському житті продовжували відігравати значну роль традиційні види транспорту, водночас з'явилися і нові механічні. А поява в губернському центрі електричного трамвая призвела до зміни традиційних уявлень про громадський транспорт, який раніше повністю забезпечувався кінською силою.

У першому десятилітті XX ст. на вулицях волинських міст починають з'являтися автомобілі. Так, у Житомирі перший приватний автомобіль

Луцьк. Автомобіль на вулицях міста.
Листівка. 1916 р.

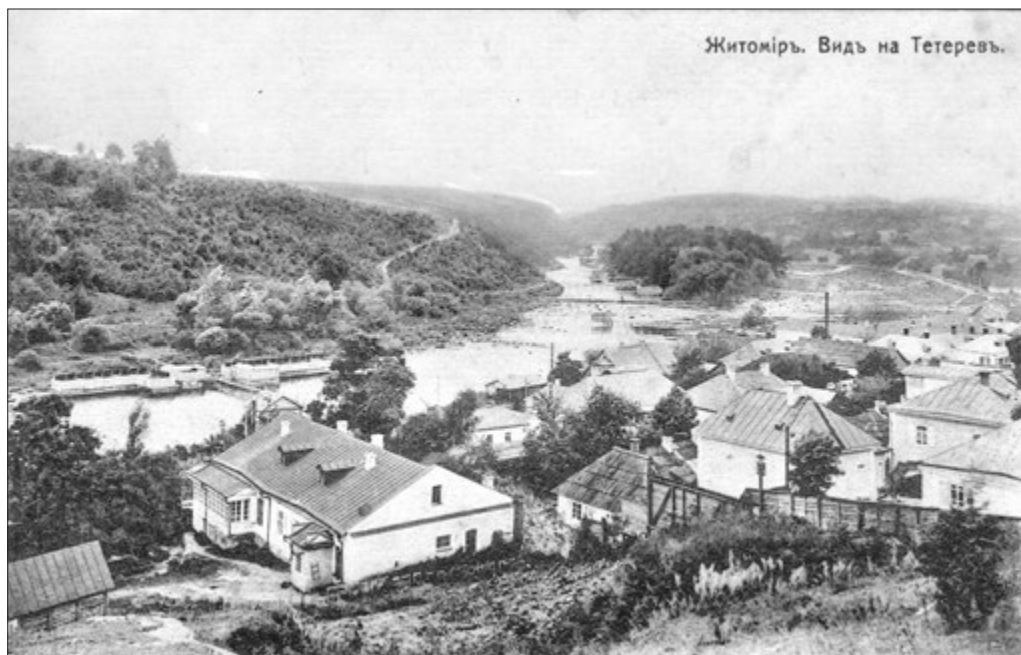
«Опель» був зареєстрований у 1911 р. Однак як громадський вид транспорту на той час він ще не сформувався. У 1911 р. в губерньському центрі з'явилися перші три автобуси, які експлуатувало Волинське товариство автомобільних сполучень [436, с. 115]. Того ж року автобусне сполучення було відкрите між Рівним і Житомиром, а також був освоєний напрямок Дубно–Луцьк–Рожище, і передбачалося відкриття ще однієї автобусної лінії, яка б з'єднала Дубно із Кременцем. «Своєчасність і зручність такого зв'язку, насамперед Дубно–Луцьк... не підлягає ніякому сумніву, оскільки користування залізницею створює великі незручності (витрачається багато часу на довготривалі зупинки у Ківерцях). Так, наприклад, із Дубна до Луцька, замість звичних 10 годин, витрачається тепер лише 2 з половиною години...», – повідомлялося у рівненській газеті «Волинская мысль» [147].

Важливу роль у життєзабезпеченні населення міст Волині в досліджуваній період відіграло

водопостачання. Як правило, міські жителі задовольнялися тією водою, що була під рукою: річковою, з колодязів. До того питна вода не завжди відповідала санітарним вимогам і була неприємною на смак.

Головними постачальниками питної води для міського населення на Волині служили води та джерела річок Тетерева (для Житомира), Луги (для Володимира-Волинського), Ікви (для Дубна), Горині (для Заслава і Острога), Турії (для Ковеля), Стира (для Луцька), Случі (для Новограда-Волинського і Старокостянтинова), Усті (для Рівного). Лише жителі Кременця і Овруча річкову воду для пиття не використовували, а добували її з колодязів [70, с. 100; 71, с. 544].

Детальний опис водопостачання Старокостянтинова у 80-і рр. XIX ст. наводить Н. Зуц: «Колодязів у місті 17, за винятком 2–3, усі вони мають воду жорстку, не придатну для пиття. Населення міста користується водою

Житомир. Вигляд на Тетерів. Листівка. Поч. XX ст.

для пиття переважно з річок і лише невелика кількість води доставляється із чудових заслущьких джерел, але цю розкіш... може дозволити собі лише той, хто має власних коней» [268, с. 23].

Зазначимо, що подібний стан забезпечення городян питною водою був притаманний волинським містам упродовж другої половини XIX – на початку XX ст., врешті, як і для багатьох інших українських міст. Адже водогони були рідкісним явищем для того часу. Навколишнє середовище в пореформену добу ще не відчувало на собі згубного впливу урбанізаційного процесу, пов'язаного зі скупченістю населення в містах, викидами в атмосферу та довкілля шкідливих для здоров'я людини речовин та відходів промислових підприємств. Щоправда деякі спостереження сучасників дають підстави стверджувати, що екологічні проблеми існували і на той час, хоча і в значно менших масштабах. Так, у Старокостянтиніві у 80-і рр. XIX ст. в річки Ікопоть і Случ місцевими жителями скидалося сміття, від чого якість води погіршувалася настільки, що вона ставала шкідливою для пиття [268, с. 21].

Проблема підвозу питної води з річок, озер, ставків, джерел та колодязів залишалася актуальною для міських жителів і в досліджуваний період, а водовозний промисел був поширений у всіх без винятку містах Волинської губернії.

Житомир. Насосна станція водогону. Листівка. Поч. ХХ ст.

Зростання чисельності населення, а також розширення території міст вимагало від органів виборної влади енергійного втручання у розв'язання питань, пов'язаних із водопостачанням. Міські управління відповідно до переліку господарських справ, обумовлених міськими положеннями 1870 р. і 1892 р., повинні були займатися влаштуванням і утриманням водогонів, стічних труб, ставків, каналів, протоків, мостів тощо [112, с. 823]. Однак їхні дії стосовно водовізного промислу законом обмежувалися і розглядалися як втручання у приватний бізнес. Принаймні саме так був потрактований губернською адміністрацією намір Дубенського спрощеного міського громадського управління у березні 1908 р. регламентувати водовізний промисел своєю спеціальною постановою [50, арк. 47, 86].

Та все ж дотримання норм санітарної профілактики питної води вимагало безпосереднього втручання міських властей. Ось який негативний і характерний для більшості волинських міст момент був указаний під час перевірки у 1913 р. Новограда-Волинською лікарською інспекцією губернської адміністрації: «Водовози в'їжджають у річку, самі входять у неї. А в цей час від в'їзду з бочкою в річку піднімається мул і вода набуває каламутного вигляду» [27, арк. 70].

Обмежені в можливостях фінансування робіт, пов'язаних із приведенням до належного стану під'їзних засобів для набирання води, міські управління були в змозі проводити лише незначні за обсягом роботи. Так,

у Дубні на острові «Кемпа» у другій половині XIX ст. існувала під'їзна платформа для набирання з р. Ікви води. Однак на початку XX ст. у зв'язку зі зростанням населення міста виникає потреба збудувати ще один такий під'їзний міст. Адже жителі Дубна користувалися водою лише з річки, оскільки кам'яністі виходи на поверхню не дозволяли влаштувати тут колодязі [45, арк. 85].

Докорінно покращити ситуацію із забезпеченням міських жителів питною водою можна було лише шляхом спорудження артезіанських колодязів. Саме тому Дубенське міське громадське управління у 1901 р. із вдячністю прийняло пропозицію власниці міста княгині Є. Борятинської допомогти зі спорудженням першого в місті артезіанського колодязя вартістю 3000 руб. [47, арк. 66]. Зверталось у цій справі і в 1902 р. міське управління до нової власниці Дубна – графині К. Шувалової. Проте знадобилося ще шість років, щоб, урешті, у Дубні з'явився перший артезіанський колодязь [48, арк. 212]. Темпи зведення подібних об'єктів відставали від потреб міста, і в 1913 р. санітарна інспекція губернської адміністрації зазначала, що «поліпшити питну воду і для околиць Дубна можливо лише завдяки влаштуванню другого артезіанського колодязя, в чому існували серйозні перешкоди для міста з фінансового боку» [27, арк. 3].

Характерно, що в першу чергу артезіанські колодязі почали з'являтися в тих містах, які мали найвищі показники економічного розвитку або досить високі темпи зростання міського населення. Так, у 1910 р. артезіанські колодязі, окрім Дубна, мали міста: Ковель, Луцьк, Старокостянтинів, Здолбунів, Рівне [71, с. 544].

Досвід великих міст царської Росії, здобутий ними впродовж другої половини XIX ст., засвідчував, що найбільш ефективно розв'язувалися проблеми міського водопостачання шляхом будівництва водогонів. Перший на території підросійської України водогін був збудований ще в 40-х рр. XIX ст. в Одесі, а до 1890 р. їх уже мали 6 українських міст: Київ, Харків, Херсон, Чернігів, Бахмут, Мелітополь [73, с. 27]. У Волинській губернії перший водогін з'явився у 1898 р. в губернському центрі [373, с. 23]. Незважаючи на те, що це питання порушувалося ще з середини 70-х рр. XIX ст., його розв'язання відклали до введення нового міського положення 1892 р. [3, арк. 58]. Лише в 90-і рр. XIX ст. Житомирська міська дума змогла повернутися до цієї проблеми. Зокрема, у 1891–1893 рр. при ній була створена спільна комісія зі спорудження в місті водогону, електричного освітлення та кінної залізниці. Це свідчило про існування певної залежності між темпами впровадження міських реформ на Волині і подальшим розвитком міського господарства.

Спорудження водогону в Житомирі цікаве ще й тим, що міська дума для втілення в життя такого важливого для міста комунального проекту відмовилася від залучення на концесійних засадах приватного капіталу і натомість розпочала його будівництво господарським способом [56, арк. 57]. Для цього були випущені дві облігаційні позики на суму 200000 руб. і

Житомир. Водонапірна вежа на вулиці Пушкінській. Побудована у 1896-98 рр.
Листівка. Поч. ХХ ст.

155000 руб., реалізація яких дозволила міській думі успішно завершити його спорудження. До того ж міська влада розраховувала на те, що з часом, коли позика буде повністю погашена, прибутки від експлуатації водогону будуть надходити до міської скарбниці [420, с. 323].

Проектна потужність житомирського водогону була розрахована на використання 155000 відер води за добу. Однак після десяти років його експлуатації за чисельності населення в 100000 чол. разом із військовими, які квартирувалися тут, у середньому за добу витрачалося 50000 відер води. До того ж військові отримували її безкоштовно, що становило 13 % її добових витрат. Це призводило до неминучих збитків, оскільки валовий дохід з усіма операціями водопостачання не покривав витрат щодо його експлуатації. У 1909 р. вони склали 5000 руб. [56, арк. 61]. І лише з 1910 р. Житомир почав отримувати реальні прибутки від власного водогону у сумі 12000 руб. Та все ж відсоток міських садиб, які користувалися його послугами, залишався низьким і не перевищував 5 % усіх потенційних користувачів, а саме 247 [73, с. 172].

Безумовно, для успішного функціонування такого муніципального підприємства комерційного характеру, як водогін, Житомирській міській думі ще не вистачало підприємницького хисту, наміру і бажання швидко і своєчасно розвивати свою справу і отримувати від неї якомога більше прибутків.

Оскільки спорудження водогону вимагало від міських властей значних коштів, дозволити його могли лише міста з вищим економічним потенціалом. Саме таким на початку ХХ ст. було Рівне. І хоча водогінна мережа в ньому так і не була прокладена, однак після спорудження житомирського водогону саме тут уперше на Волині була збудована у 1904 р. парова водокачка [37, арк. 7]. До того в Рівному, у передмісті Воля, було лише декілька колодязів, які постачали для міста питну воду. Ще в 1895–1896 рр. за рахунок міської скарбниці, а також коробкових зборів від єврейського населення міста колодязі були обладнані насосами для полегшення накачування води. У 1898 р. Міністерство внутрішніх справ дозволило Рівненському міському спрощеному громадському управлінню для покриття цих витрат установити плату за спожиту воду, яка складала 2 копійки за діжку і півкопійки за напоювання одного коня чи одиниці великої рогатої худоби [19, арк. 8].

Парова водокачка стала першим комунальним об'єктом у Рівному, який перебував безпосередньо у власності міського самоврядування. І хоча прибутки від її експлуатації були незначними і в 1910 р. не перевищували 300 руб., Рівненська міська дума змогла переконатися, що незалежно від намірів власника міста, можна успішно втілювати в життя і власні комунальні проекти, спрямовані на поліпшення його благоустрою [73, с. 232].

Починаючи з 1909 р., Луцька міська дума планувала спорудити водогін у своєму місті, користуючись досвідом Житомира і Рівного [56, арк. 46]. І хоча контакти між виборними структурами міської влади царською адміністрацією не заохочувалися, їх налагодження та обмін досвідом сприяв міським управлінням у пошуку найбільш ефективних форм реалізації власних планів. Так, упродовж 1909–1914 рр. Луцька міська дума на своїх засіданнях розглядала декілька варіантів спорудження і експлуатації водогону як на концесійних засадах, так і господарським способом. До того ж вона все більше схилилася до думки вести будівництво власними силами, заручившись фінансовою підтримкою кас міського і земського кредитів, які надавали містам Російської імперії позики на влаштування водогонів [56, арк. 179]. Однак ці наміри не дозволила втілити в життя Перша світова війна.

Отже, на початку ХХ ст. на Волині водогін мав лише губернський центр, а у Рівному була збудована парова водокачка. Жителі решти волинських міст продовжували користуватися звичайними колодязями, чи то артезіанськими, або споживати воду з річок.

Важливу роль у розвитку міського господарства волинських міст, починаючи з другої половини ХІХ ст., стали відігравати нові види зв'язку – телеграф і телефон. Слід зазначити, що для такої величезної держави, як царська Росія, телеграфний зв'язок мав і стратегічне значення. Ще в 50-і рр. ХІХ ст. Волинська губернія потрапила до переліку територій, через які мав бути прокладений телеграфний зв'язок саме тому, що уряд планував з'єднати свої телеграфні лінії з телеграфом Австро-Угорщини у Бродях [1, арк. 1].

За попередніми планами, у 1856 р. царський уряд збирався прокласти телеграфну лінію від Києва через Житомир, Новоград-Волинський, Острог

і Дубно до Радзивилова. Однак уже наступного року вона була дещо скоригована, і, починаючи з Новограда-Волинського, її вирішили прокласти, повз Острог – відразу на Рівне, Дубно, а далі – на Радзивилів.

Усіма роботами з улаштування телеграфу в межах Волинської губернії керувало Головне управління шляхів сполучень і публічних будівель. Вони були успішно завершені наприкінці 1857 р. На відрізках шляху від Києва до Рівного телеграфну лінію спорудили вздовж Києво-Брестського шосе, а від Рівного через Дубно до Радзивилова – уздовж поштової дороги [1, арк. 101]. Однак безперебійна експлуатація телеграфу викликала серйозні побоювання в керівників робіт, оскільки місцеві жителі нерідко навмисно шкодили стовпи і провідникове сполучення, а також чавунні запобіжники [1, арк. 100].

Переважно низький рівень культури у сприйнятті телеграфу демонструвало сільське населення та подекуди мешканці містечок, а от жителі волинських міст, чий рід занять був пов'язаний із торгівлею, вже невдовзі відчували переваги нового виду зв'язку. Адже користування телеграфом дозволяло швидше орієнтуватися на товарному ринку всієї губернії, отримувати найсвіжішу інформацію стосовно встановлених цін тощо.

До того ж у більш вигідному становищі опинялися ті міста, де влаштовувалася телеграфна станція. Спочатку планувалося її відкриття лише в Києві. Однак і жителі Житомира бажали мати власну телеграфну станцію. Царський уряд готовий був її утримувати лише в тому разі, якщо місто саме потурбується про приміщення для станції і виділить на першочергове її влаштування не менше 1500 руб. [1, арк. 7]. Купці Житомира і Бердичева на цю пропозицію з готовністю відгукнулися, і вказана сума невдовзі була ними зібрана. Подальші видатки на спорудження телеграфної станції в Житомирі взяла на себе держава [1, арк. 74].

У 1858 р. почала діяти телеграфна лінія, яка з'єднала Житомир з Одесою, а починаючи з 1866 р., в губернському центрі Волині вже функціонувало телеграфне відділення. Серед п'ятнадцяти телеграфних відділень Російської імперії, які існували на той час, воно вважалося одним із найбільших і налічувало 18 станцій та 8 ліній. Довжина внутрішніх ліній складала 2937 км, а загальна довжина – 3156 км [370, с. 4–5]. Житомирському телеграфному відділенню в межах Волинської губернії підпорядковувалися станції у Рівному, Луцьку, Володимирі-Волинському, Дубні, Радзивиліві, Ковелі. Вочевидь, вибір міст для влаштування телеграфних станцій був не випадковим. Телеграфне сполучення Житомира із вище вказаними містами Волині диктувалося як стратегічними інтересами держави, так і концентрацією у цих населених пунктах найвищого адміністративного та економічного потенціалу регіону.

В облаштуванні телеграфних станцій виявляли зацікавленість і військові, що дислокувалися на території Волинської губернії. Так, восени 1863 р. начальник штабу Київського військового округу звернувся з проханням до київського генерал-губернатора про відкриття телеграфної станції в Дубні та Володимирі-Волинському [1, арк. 140].

Активні роботи зі спорудження телеграфних ліній у межах Волинської губернії дали підстави й решті міст сподіватися, що невдовзі вони зможуть користуватися послугами цього виду зв'язку. Так, упродовж 1863–1864 рр. старокостянтинівські купці зверталися з проханням до київського генерал-губернатора спорудити телеграфну лінію від Рівного до Кам'янця-Подільського із відкриттям у Старокостянтиніві телеграфної станції «для поживавлення торгівлі тутешньої місцевості» [1, арк. 185].

Таким чином, у другій половині XIX ст. в житті мешканців волинських міст надійно ввійшов телеграф. А з кінця XIX – до початку XX ст. у волинських містах починає впроваджуватися телефонний зв'язок, можливості якого дозволяли вести переговори між абонентами, віддаленими один від одного на значні відстані.

І знову, як в усіх нових починаннях, запровадження цього виду зв'язку на Волині розпочалося з губернського центру. Так, 5 квітня 1890 р. газета «Киевлянин» повідомляла, що 26 березня в Житомирі вже діяли перші чотири телефони та центральна станція, яка знаходилася в штабі 11 корпусу. Телефонний зв'язок забезпечувався з казармами 125 Курського полку, штабом 32 дивізії і квартирами командира корпусу та начальника штабу [370, с.7].

Окрім військових, першими почали використовувати телефонний зв'язок у волинських містах державні органи правопорядку. Так, у серпні 1904 р. при місцевому поліцейському управлінні у Луцьку були встановлені 30 перших телефонів і центральна телефонна станція [79, с. 69].

Виявили зацікавленість як користувачі телефонного зв'язку і пожежники. Зокрема, у 1908 р. в Рівному місцеве пожежне товариство вже могло оцінити переваги нового виду зв'язку [26, арк. 14 зв.].

Констатуємо, що справжній розмах робіт зі спорудження телефонних ліній у волинських містах припав на 1908–1910 рр., коли до справи все активніше почали залучатися виборні органи міської влади. Так, наприкінці 1908 р. Рівненська міська дума уклала договір із підприємцями із Бреста-Литовського Г. і С. Мечиками про надання їм концесії на будівництво й експлуатацію в Рівному телефонної мережі загального користування [26, арк. 14]. Вибір концесіонерів відбувався на конкурсній основі.

Отож у самому конкурсі, окрім братів Мечиків, брали участь й інші підприємці. Але існуюча процедура затвердження договорів на вищих щаблях державної влади, які міські управління укладали з підприємцями, гальмувала самі темпи робіт, спрямовані на подальший розвиток міського господарства. Так, брест-литовським підприємцям знадобилося май-

Телефонний апарат в інтер'єрі міської квартири. Рисунок. 1887 р.

Дубно. Поштово-телеграфна контора. Листівка. Поч. XX ст.

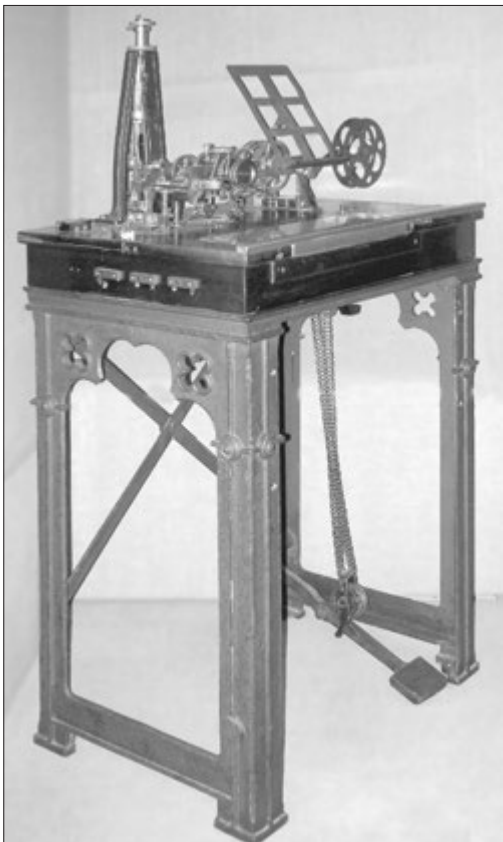
же півроку, щоб отримати остаточний дозвіл від начальника Київського поштово-телеграфного округу на спорудження в Рівному телефонної мережі [26, арк. 17].

Відповідно до умов договору концесіонери мали сплачувати Рівненській міській управі упродовж 18 років по 5 руб. із кожного абонента. Однак після того, як телефонна мережа почала працювати, раптом виявилося, що власник міста князь С. Любомирський вимагає від братів Мечиків грошової компенсації за порушення своїх вотчинних прав. Із цього приводу на позачерговому засіданні міської думи, яке відбулося 3 червня 1911 р., довірена особа брест-литовських підприємців заявила про їх намір зменшити суму відрахувань на користь міської влади до 3 руб. із кожного абонента, пояснюючи це тим, що ситуація «значно змінилася... брати Мечики повинні сплачувати князю щорічно доволі велику суму. І відмовитися від сплати вони не можуть, оскільки, як з'ясувалося, право на вулиці належить... князю» [152]. Наведений приклад ще раз підтверджує, що у приватновласницьких містах права міського самоврядування були істотно обмежені на користь власників міст.

У 1910 р. з тринадцяти офіційних міст Волинської губернії телефонним зв'язком було охоплено вже п'ять: Житомир, Ковель, Луцьк, Острог, Рівне. Найбільшу кількість абонентів обслуговували телефонні станції в Житомирі – 184, Рівному – 142, а найменшу – в Острозі – 6 [71, с. 574–575].

Ковель. Поштово-телеграфна контора. Листівка. Поч. XX ст.

Рекламна листівка. 1916 р.

Телеграфний апарат. Поч. XX ст.
(Рівненський обласний краєзнавчий музей)

Ось яким чином уповноважені зборів Дубенського спрощеного міського громадського управління на засіданні 13 квітня 1910 р. мотивували свої наміри: «Піднесення торгово-промислового значення м. Дубно висуває питання про влаштування тут телефонної мережі. Існування телефонного сполучення в місті, безперечно, принесе значну користь і створить великі зручності. Так, наприклад, лише сполучення вокзалу з містом уже складає суттєву потребу для всіх жителів». Та, незважаючи на такі переконливі докази, до 1914 р. Дубно так і не отримало телефонного сполучення [51, арк. 23.].

Отже, протягом 60–90-х рр. XIX ст. міське господарство розглядалося переважно з точки зору зовнішнього благоустрою, який передбачав улаштування в місті вуличного освітлення та утримання в належному стані шляхів сполучення. Деякі зрушення щодо благоустрою міст спостерігаються на рубежі XIX–XX ст. Насамперед це стосується такої сфери міського господарства, як водопостачання. Тоді ж з'являються і нові види зв'язку. Розв'язання цих питань починають активно перебирати на себе органи міської влади, що сприяло активізації економічного життя таких міст, як Житомир, Рівне, Луцьк, Ковель. Однак у більшості міст Волинської губернії умови для організації і функціонування на належному рівні міського господарства залишалися несприятливими: брак коштів, труднощі з кредитуванням та приватновласницький статус деяких міст не дозволяли міській владі помітно розширити роботи з ведення міського господарства.

Планування і забудова міст

У першій половині XIX ст. більшість міст і містечок Волинської губернії мали нерегулярне планування і характеризувалися структурною організацією, що склалася історично, відповідно до функціональних потреб і природних особливостей. Уже в той період царська адміністрація робила спроби змінити вигляд волинських міст із тим, щоб подолати їх зв'язок із минулим і зробити відповідними до російських стандартів губернських та повітових центрів. Як і решта міст Російської імперії, міста Волинської губернії підпадають під постійну опіку державних адміністративних органів, що відповідали за містобудівельне регулювання. Так, у 1840–45 рр. царською адміністрацією розробляються нові проекти міст Волині, згідно з якими їх забудова мала здійснюватися на основі затверджених планів [476, с. 412]. Однак низький рівень розвитку волинських міст у першій половині XIX ст. гальмував їх практичне втілення.

Прискорення демографічного та соціально-економічного розвитку міських поселень на Волині у другій половині XIX ст. спричинило поступове нарощування темпів їх забудови. На відміну від доби середньовіччя, коли у формуванні й еволюції планувальних структур волинських міст більш вагому роль відігравав природній фактор, саме з другої половини XIX ст. все відчутніше починають виявляти себе такі урбанізаційні мотиви, як соціальний, економічний, військовий та комунікаційний чинники. Щодо

Повіти	Міста	Адміністративний статус	Кількість жителів на 1897 р.	Кількість жителів у 1910-1911 рр.
1. Житомирський	Житомир	Губернське місто	65895	83415
	Чуднів	Містечко	5580	8640
	Янушпіль	Містечко	5085	-
2. Володимир-Волинський	Володимир-Волинський	Повітове місто	9883	15218
3. Дубенський	Дубно	Повітове місто	14253	22013
4. Заславський	Заслав	Повітове місто	12611	15710
	Славута	Містечко	8454	7878
	Шепетівка	Містечко	8033	10996
5. Ковельський	Ковель	Повітове місто	17697	25742
6. Кременецький	Кременець	Повітове місто	17704	22545
	Почаїв	Містечко	2800	-
	Радзівилів	Містечко	7313	14619
7. Луцький	Луцьк	Повітове місто	15804	27635
	Рожище	Містечко	3803	3646
8. Новоград-Волинський	Новоград-Волинський	Повітове місто	16904	20066
	Баранівка	Містечко	2095	6625
	Корець	Містечко	6060	13720
	Любар	Містечко	12507	19836
	Мирополь	Містечко	4914	4771
	Полонне	Містечко	16288	13386
9. Овруцький	Овруч	Повітове місто	7393	12234
10. Острозький	Острог	Повітове місто	14749	17045
	Здолбунів	Заштатне місто (з 1903 р.)	4692	10448
11. Рівненський	Рівне	Повітове місто	24573	32780
	Клевань	Містечко	3739	4087
	Степань	Містечко	5137	6400
	Сарни	Містечко	2146	5048
12. Старокостянтинівський	Старокостянтинів	Повітове місто	16377	24401
	Красилів	Містечко	6994	-
	Волочиськ	Містечко	6716	5668

Таблиця XV.

Міські поселення Волинської губернії (кінець XIX – початок XX ст.).

Складено за: [100, с. 2-3; 101, с. 17-29; 337, с. 115-119; 178, с. 215; 67, с. 528; 117, с. 3-436]

останнього, який визначав найголовніші зовнішні та внутрішні зв'язки в життєдіяльності міст, то він був пов'язаний із появою на території Волинської губернії нових шляхів сполучень (як шосейних, так і залізничних). Так, у 1857 р. через Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, Ковель було прокладене Києво-Брестське шосе, поява якого відчутно вплинула як на подальшу розбудову міст, так і на формування їх планувальних структур.

У межах міст відрізки цього шосе, поступово забудовуючись із обох боків, виконували важливі функції наскрізних міських магістралей, що з'єднували між собою окремі його частини. А в деяких випадках вони перебрали на себе функції центральних вулиць. Це стосується, зокрема, Рівного, де з кінця 50-х років XIX ст. центральною вулицею міста стає Шосейна. Сягнувши в довжину на три кілометри, вона своїми кінцями з'єднала головні передмістя Рівного – східне (Грабник) і два західних, які знаходилися на лівому березі р. Усті (Воля, Америка) [424, с. 95]. Цілком слушно позитивний вплив появи Києво-Брестського шосе на розбудову Новограда-Волинського підкреслював Л. Коган [303, с. 302]. Так, у ході робіт з упорядкування шосе у межах цього міста була прокладена до р. Случ і забрукована камінням вулиця Житомирська, а відрізок шосе вздовж вулиці Корецької (у напрямку на Корець) проліг трохи північніше від старої поштової дороги, що вела на Острог, і отримав назву Ново-Корецького шосе. Після введення в експлуатацію Києво-Брестського шосе на розвилці цих двох доріг за типовим проектом спорудили комплекс будинків поштово-кінної станції, значна частина якої збереглася й до сьогодні.

Із 70-х рр. XIX ст. важливим фактором прискорення розвитку волинських міст починає виступати залізничне сполучення. Безперечно, поява залізниці внесла свої корективи в архітектурно-планувальний розвиток тих міст, через які вона була прокладена. Як правило, спорудження залізничного вокзалу, розташованого подекуди на досить значній відстані від центру міста, спрямовувало територіальний розвиток такого населеного пункту в свій бік, а в подальшому призводило до зростання всієї площі забудови. Так, зокрема, у зв'язку зі спорудженням залізничної станції в Дубно з 80-х рр. XIX ст. це місто починає швидко забудовуватися на правому березі Ікви, зайнявши низинні ділянки заплави ріки [440, с. 125].

У пореформений період прискорені темпи містобудування у порівнянні з повітовими містами були притаманні Житомиру. І хоча його забудова не вирізнялася особливою монументальністю, різноманітність містобудівельної практики найбільш яскраво виявлялася саме тут. Цьому сприяв як офіційний статус Житомира – центру губернії, який змушував державну адміністрацію піклуватися про свій престиж і зводити все більше нових адміністративних і громадських будівель, – так і його привабливість як місця постійного проживання для найбільш привілейованих верств населення (зокрема, дворян).

Темпи забудови міст у досліджуваний період визначало житлове будівництво. Особливо активізувалися процеси забудови волинських міст із

Луцьк. Вулиця Шосейна. Листівка. Поч. XX ст.

Рівне. Вулиця Шосейна. Листівка. Поч. XX ст.

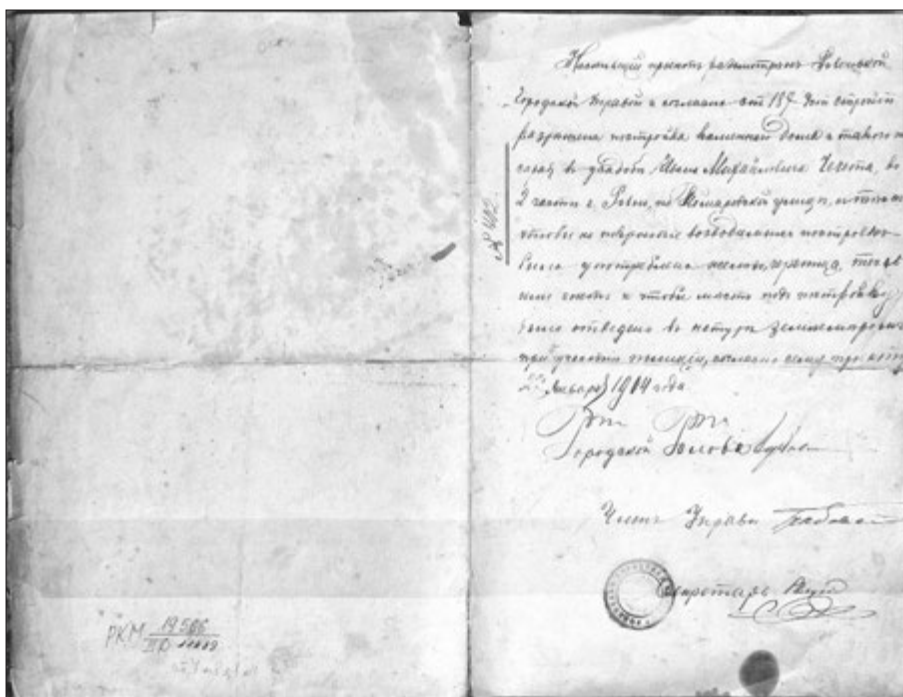
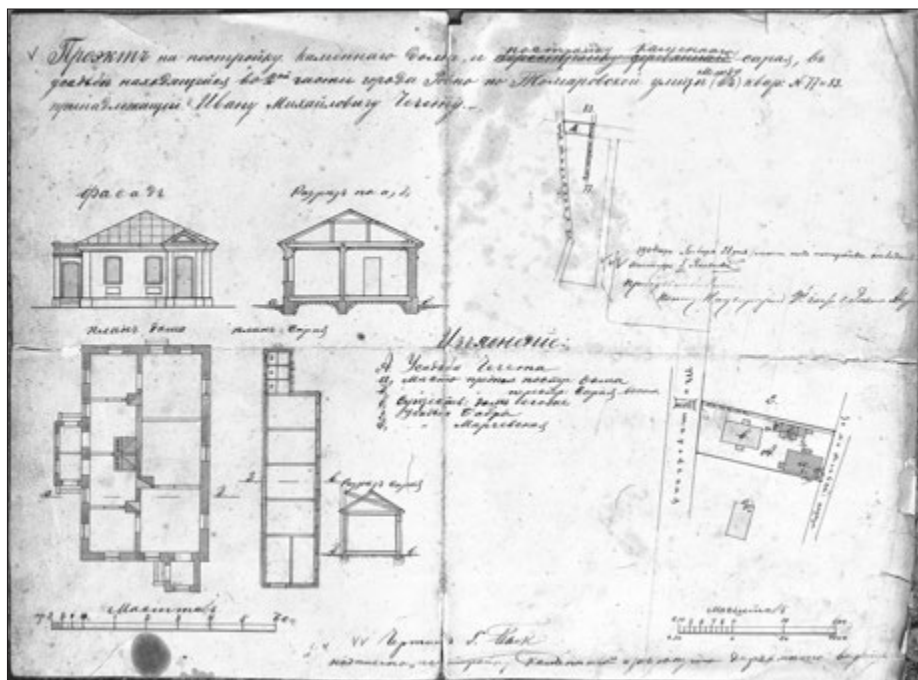
80-х рр. XIX ст., а бурхливий ріст житлового будівництва припав на кінець 90-х рр. XIX – початок XX ст. Так, якщо в Житомирі на початку 40-х рр. XIX ст. нараховувалося 1257 житлових будинків, то в 1887 р. їх уже було 5415, а через шість років у 1893 р. їх кількість зросла до 6000 [355, с. 58; 64, с. 416; 100, с. 16–17]. Упродовж наступного десятиліття (1893–1903 рр.) кількість житлових будинків у Житомирі подвоїлась і становила 12126 [67, с. 226–227].

Як один із показників розвитку міст, що свідчить про характер житлової забудови, може розглядатися наявність кам'яних будівель у загальній масі житлового фонду. Хоча їх кількість так і не стала визначальною у порівнянні з кількістю дерев'яних житлових споруд, однак із кожним роком їх з'являлося в містах усе більше. Так, якщо в 1893 р. в Острозі кам'яних будівель нараховувалося 271, то вже в 1903 р. – 412, відповідно у Луцьку – 207 і 389, Дубно – 261 і 444 [100, с. 16; 67, с. 284, 348, 398]. Особливо переконливі темпи зведення кам'яних будівель демонструвало Рівне, в якому в 1893 р. нараховувалося 424 кам'яні будинки, що складало 29 % усього житлового фонду міста, а в 1910 р. – вже 745, що відповідно становило 34 % [100, с. 16–17; 71, с. 534].

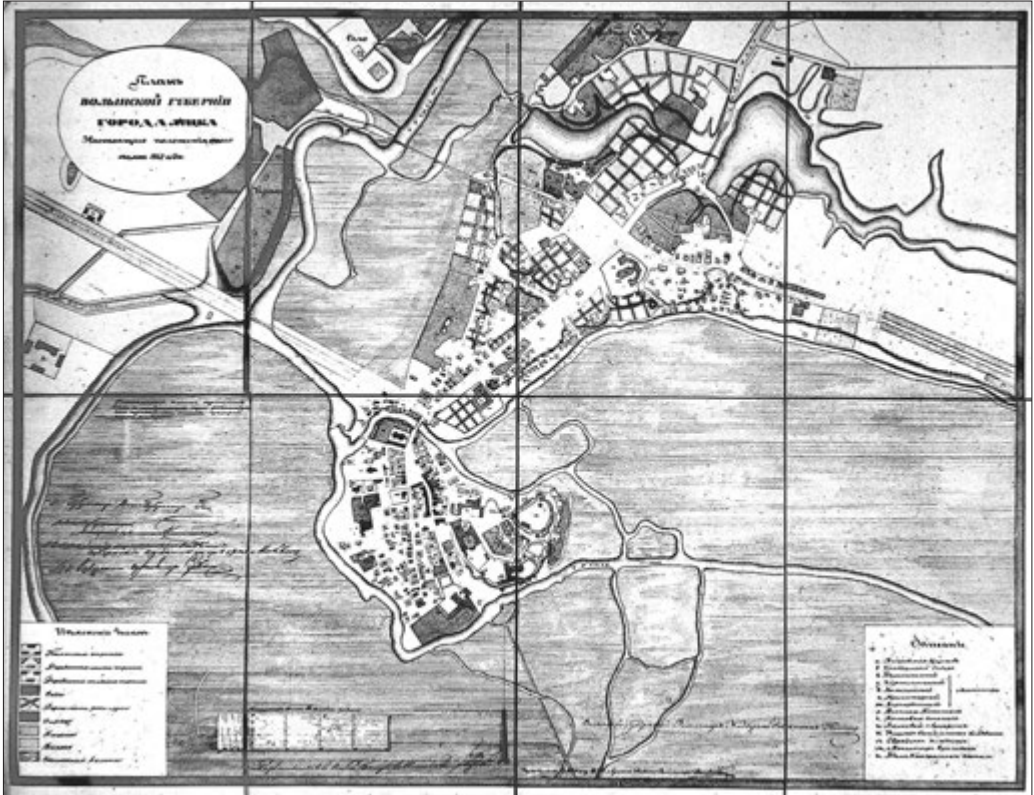
Проте в більшості волинських міст у 1893 р. кількість кам'яних будівель у загальній масі житлового фонду не перевищувала 11–22 %, а в Овручі і в Заслав'ї вони відповідно склали лише 3 % і 7 % [100, с. 16–17]. Істотно не змінився характер житлової забудови в містах Волинської губернії і на початку XX ст. Лише в Здолбунові у 1910 р. 125 кам'яних будівель склали більше половини наявного житлового фонду міста і, таким чином, переважали в його забудові [71, с. 534].

Як правило, більшість кам'яних будівель зводилася в житлових кварталах, що прилягали до центру і склали найбільш упорядковану, у порівнянні з передмістями, його частину. Однак, незважаючи на існування затверджених урядом проектних планів міст, міська забудова продовжувала здійснюватися хаотично.

Незадовільне улаштування міст Волинської губернії, а також порушення будівельних і санітарних норм їх забудови, спонукали державну адміністрацію приймати спеціальні постанови, спрямовані на поліпшення стану справ у цій галузі. Так, 5 серпня 1904 р. київський генерал-губернатор надіслав губернаторам трьох правобережних губерній України циркулярне розпорядження, в якому зазначав: «Криві і вузькі вулиці, прокладені в більшості випадків без усякого плану, скупченість садибних будівель, багно на площах, вулицях і подвір'ях, звалища сміття поблизу будинків, а в інших випадках у річку, неохайне утримання колодязів питної води – все це можна спостерігати в містах і містечках Південно-Західного краю». Сам документ був розроблений із метою скерування діяльності міських органів виборної влади на розв'язання питань санітарного і будівельного устрою міст як таких, що повинні мати для них першочергове значення [23, арк. 31, 31 зв.].

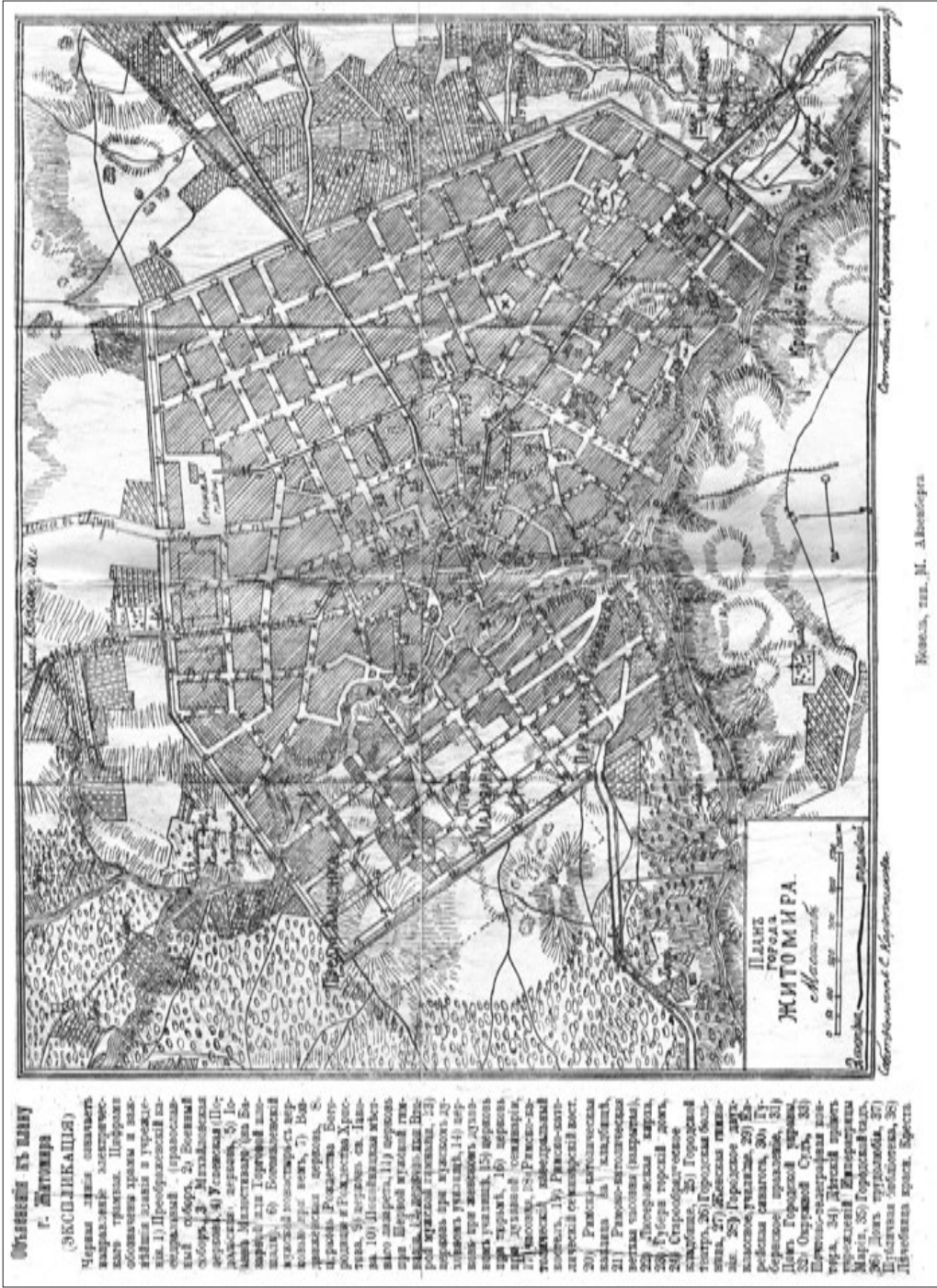
Проект забудови приватного будинку у Рівному, погоджений з міською управою. 1904 р.
(Рівненський обласний краєзнавчий музей)

План міста Луцька. 1862 р.

Однак ефективно впливати на поліпшення планомірної забудови міст державна адміністрація була безсилою. Відповідно до міських положень 1870 р. і 1892 р. піклування про влаштування міських поселень на основі затверджених планів покладалося на міські органи самоврядування [112, с. 823; 114, с. 433]. Насправді проектні плани волинських міст, якими продовжували користуватися в другій половині XIX ст., застаріли, оскільки вони були затверджені ще в 40-і рр. XIX ст., і в багатьох випадках уже забудована територія на них не була позначена або ж спроектовані площі, бульвари чи вулиці так і не були відкриті.

Судячи з роз'яснень до міського положення 1892 р., затверджені відповідно до встановленого порядку проектні плани видавалися містам із метою поліпшення їх планувальних структур, насамперед об'єктів громадського користування (вулиць, площ тощо), а також для дотримання норм забудови у протипожежному і санітарному відношеннях [141, с. 182]. Хоча проектні плани міст затверджувалися офіційно, у разі виникнення спірних питань щодо урегулювання міською владою майнових відносин із різними особами, посилання на них не було правомірним. Між тим зміни

Ковал, инж. М. Александров

**Объясненіе къ плану
г. Житомира
(ЭКСКОЛИКАЦІЯ)**

Черная линия означать казенный дворъ. Заштрихованная линия означать дворы частных домовъ. Штрихованная линия означать дворы в казенныхъ зданияхъ. 1) Покровская церковь. 2) Духовная семинарія. 3) Митрофановская церковь. 4) Успенская церковь. 5) Иоанновская церковь. 6) Божьей Матери церковь. 7) Владимирская церковь. 8) Духовная семинарія. 9) Рождество Богородицы церковь. 10) Духовная семинарія. 11) Духовная семинарія. 12) Духовная семинарія. 13) Духовная семинарія. 14) Духовная семинарія. 15) Духовная семинарія. 16) Духовная семинарія. 17) Духовная семинарія. 18) Духовная семинарія. 19) Духовная семинарія. 20) Духовная семинарія. 21) Духовная семинарія. 22) Духовная семинарія. 23) Духовная семинарія. 24) Духовная семинарія. 25) Духовная семинарія. 26) Духовная семинарія. 27) Духовная семинарія. 28) Духовная семинарія. 29) Духовная семинарія. 30) Духовная семинарія. 31) Духовная семинарія. 32) Духовная семинарія. 33) Духовная семинарія. 34) Духовная семинарія. 35) Духовная семинарія. 36) Духовная семинарія. 37) Духовная семинарія. 38) Духовная семинарія.

План міста Житомира. 1896 р.

в реальній міській забудові мали відобразити хоча б фіксаційні плани. З посиланнями на такі міські громадські управління на Волині нерідко обговорювали питання про внесення до списку платників податків нових фізичних та юридичних осіб.

Так, розпорядча комісія Острозького міського спрощеного громадського управління, складаючи податкову відомість за 1897 р., констатувала, що деякі євреї-домовласники, яким належать житлові будівлі на Новому місті, здають їх в оренду військовим і до того не сплачують міських податків. Водночас і на Старому місті державний спиртний очисний завод також звільнений від сплати міських податків. Згадані споруди не були позначені на плані міста, хоча насправді, як стверджувала комісія, «складали нерозривну територію міста» [44, арк. 33, 33 зв.]. Розв'язати подібні питання в інтересах міської влади можна було лише шляхом унесення змін до вже існуючих планів або ж складання нових.

Відмінності, які існували в системі міського самоврядування, коли в одних містах громадські управління діяли в повному обсязі своїх повноважень, а в інших – в обмеженому, диктували і різний порядок розв'язання таких питань. Наприклад, у Житомирі, Новограді-Волинському, Луцьку, Рівному (з 1898 р.), Старокостянтинові, Володимирі-Волинському, де відповідно до міського положення 1892 р. був передбачений розподіл функцій міського самоврядування на розпорядчу (у вигляді міських дум) та виконавчу (у вигляді міських управ) гілки влади, міські органи влади самостійно могли приймати рішення щодо необхідності створення проектів нових планів регулювання міської забудови і, відповідно, мали їх профінансувати.

А в Дубні, Заславі, Овручі, Острозі, Старокостянтинові, Ковелі, Здолбунові, де функціонували спрощені міські громадські управління, складанням планів та внесенням змін до них займався будівельний відділ губернського правління. Спрощені міські громадські управління на основі роз'яснень Міністерства внутрішніх справ від 21 квітня 1894 р. повинні були лише забезпечити виконання цих робіт належними матеріальними засобами [22, арк. 201].

Найбільші труднощі щодо розробки нових проектних планів виникали у приватновласницьких міських поселеннях. Тут ініціаторами внесення змін до існуючих планів або складання нових нерідко виступали насамперед власники міст. Так, із 1884 р. власник Рівного князь С. Любомирський почав активно домагатися затвердження для міста нового проектного плану, оскільки той, який існував, був складений майже сорок років тому. Розв'язання цього питання затягувалося, і в 1890 р. у своєму зверненні на адресу київського генерал-губернатора князь С. Любомирський переконливо доводив, що в нинішній ситуації, коли через місто пролягли Південно-Західна і Вільно-Рівненська залізниці, прискореними темпами зростає його населення, а тому межі міста потребують розширення [9, арк. 6].

30 червня 1892 р. проектний план Рівного був затверджений російським імператором, а в 1898 р. князь С. Любомирський домагається внесення до нього нових змін. Хоча обидва плани були складені з суттєвими відхиленнями у фіксації реальної забудови міста, Рівненське міське спрощене громадське управління не мало повноважень висувати свої пропозиції стосовно її врегулювання. Лише міські жителі, захищаючи власні інтереси, постійно скаржилися до Міністерства внутрішніх справ. Адже, переслідуючи свої корисні цілі, князь С. Любомирський то домагався дозволу на забудову території, де мала бути торгова площа, то терміново розпродував землю вже під реальними вулицями, які на плані просто не були зазначені або наносилися на територію чиншових садиб, що насправді не відповідало дійсності [9, арк. 25, 31, 31 зв.]. І лише після того, як Рівне в 1898 р. отримало право на введення міського положення 1892 р. в повному обсязі, міська дума самостійно, незалежно від власника міста, ініціює затвердження нового проектного плану забудови міста, який насамперед мав бути складений в інтересах усієї міської громади. Однак домогтися відміни чинності щойно затвердженого проектного плану міста в інтересах князя С. Любомирського Рівненській міській думі так і не вдалося. Це пояснюється тим, що його виготовлення вимагало від міської влади суттєвих матеріальних затрат. Однак навіть у разі, якби міська дума спромоглася відшукати джерела фінансування для виготовлення нового проектного плану Рівного, окремі деталі місцезнаходжень міських об'єктів потрібно було попередньо обговорити та узгодити із власником Рівного, який не був налаштований на конструктивний діалог із міським управлінням. Саме це не дозволило міській думі реалізувати свій задум і домогтися затвердження нового проектного плану Рівного, але вона намагалася принаймні своєчасно виявляти порушення і «протистояти намірам з боку власника князя Любомирського продати землю під вулицями в приватні руки для забудови [9, арк. 106, 116 зв.]».

Як і в ситуації з проектним планом Рівного, вносити зміни до плану Острога не було зацікавлене Удільне відомство, якому це місто належало, що констатували 4 вересня 1897 р. на своєму засіданні уповноважені Острозького міського спрощеного громадського управління: «План складений... в інтересах маєтку, а не в інтересах міста, оскільки на ньому навіть не позначені багато наявних вулиць, які в жодному випадку і ніколи не можуть бути закриті» [44, арк. 34]. До того ж можливості міських спрощених громадських управлінь, які переважно діяли у приватновласницьких містах, ще більше, ніж міські думи, були обмежені у фінансуванні всіх робіт, пов'язаних із виготовленням проектів нових планів міст, а державна адміністрація мала у своєму розпорядженні обмежену кількість техніків, які б могли виконати подібні роботи.

Безумовно, приватна власність на землю і приватновласницькі інтереси забудовників перешкоджали здійсненню планувальних заходів у всіх без винятку містах підросійської України [384, с. 258; 4, арк. 2 зв.].

Однак, якщо в державних містах можна було здійснити бодай незначні планувальні заходи, попередньо викупивши окремі земельні ділянки у їхніх власників, то у приватновласницьких містах Волинської губернії органи міської виборної влади були позбавлені такого права, оскільки викупувати чиншові ділянки землі, якими користувалася тут переважна частина міських жителів, повинні були лише власники міста. І лише в тому разі, якщо власник міста викупував чиншові ділянки, на місці розташування яких мали би бути споруджені конкретні міські об'єкти, міська влада могла вести з ним подальші ділові переговори щодо реалізації своїх власних проєктів. А оскільки економічні інтереси власників приватновласницьких міст, як правило, не співпадали з інтересами міської виборної влади, це унеможливлювало позитивне розв'язання питань урегулювання міської забудови [9, арк. 31, 31 зв.].

Якщо у практичній діяльності міських громадських управлінь складання нових проєктних планів, а також внесення змін і доповнень до вже наявних було доволі рідкісним явищем, то у містечках Волинської губернії, статус яких трактувався не завжди однозначно, житлова забудова здійснювалася вкрай хаотично, найчастіше без спеціально розроблених планів.

Відомо, що у другій половині XIX – на початку XX ст. у зв'язку з появою залізничного сполучення виникає ряд нових поселень, які в подальшому все більше набували міських ознак. Небажання царського уряду надати їм офіційного статусу міських поселень зводило нанівець найпростіші планувальні заходи, які вже тут здійснювалися.

Досить переконливий приклад можна навести стосовно селища Сарни. Опинившись на перехресті двох залізничних шляхів, воно виникло навколо залізничної станції і на початку XX ст. бурхливо розвивалося. У 1900 р. тут проживало 395 жителів. У селищі функціонувало 22 торгових заклади, для ведення справ у яких було придбано 23 торговельних свідоцтва на загальну суму 1198 руб. [21, арк. 2, 10 зв.]. Земля, на якій знаходилося вказане селище, належала поміщику М. Дерюжинському, який разом із місцевими жителями активно домагався надання Сарнам статусу міського поселення. Саме з ініціативи його власника був виготовлений попередній проєктний план майбутнього міського поселення [21, арк. 2, 3, 10 зв.].

У 1900 р. в Сарнах побував волинський губернатор і особисто пересвідчився в тому, що селище має важливе значення як залізничний пункт [21, арк. 36]. Його роль повинна була значно зрости з відкриттям руху поїздів на Києво-Ковельській залізниці, який мав розпочатися з 1902 р. На думку волинського губернатора, селище Сарни цілком заслуговувало статусу посаду – міського поселення – із запровадженням тут спрощеного громадського управління. Однак київський генерал-губернатор так і не визнав за можливе надати Сарнам такого статусу у зв'язку з малою чисельністю його населення. Як же у подальшому забудовувалося це селище? Поміщику М. Дерюжинському було запропоновано здійснювати забу-

Сарни. Паровозне приміщення з майстернями. Фото. 1902 р.

дову й надалі з урахуванням розпланованих ним кварталів, вулиць і площ для того, щоб «у подальшому під час складання плану урегулювання майбутнього міського поселення не виникало ускладнень» [21, арк. 6]. Однак суттєво впливати на правильну забудову самих садиб із дотриманням усіх будівельних, санітарних і протипожежних норм поміщик не міг. Це мало б відноситися до обов'язків лише міського самоврядування. До того ж селище Сарни почало розширятися за рахунок селянських наділів, у межах яких житлова забудова здійснювалася без урахування жодного плану і навіть без вирівнювання вулиць.

Небажання центральної адміністрації визнати селище Сарни міським поселенням негативно впливало на його подальшу забудову. Як уже згадувалося, лише 3 липня 1917 р. постановою Тимчасового уряду Сарнам було надано офіційний статус позаштатного міста [178, с. 45].

Слід визнати, що в пореформену добу економічна діяльність, зосереджена в містах, у всіх її виявах – чи то промислове виробництво, чи проведення ярмарків, відкриття та діяльність фінансових установ тощо – активно впливала на процеси містобудування, притягуючи сюди людину. Ось чому в містах Волині саме в цей час з'являється так багато передмість, де селився простий люд. Як і в попередній період, міста Волині у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. продовжували територіально розширюватися

Сарани. Поліщуки біля бакалійної лавки. Листівка. Поч. XX ст.

за рахунок передмість. У переважній частині їхніх жителів рід занять був пов'язаний як із сільським господарством, так і з ремісничою діяльністю.

Статистичні та деякі інші джерела фіксують зростання кількості передмість у більшості волинських міст у другій половині XIX – на початку XX ст. Так, якщо в 60-х рр. XIX ст. Дубно мало лише два передмістя (Сурмичі і Забрам'я), то наприкінці XIX ст. формується ще два нових – Чернечина і селище біля залізничної станції [216, с. 67; 107, с. 1]. У цей час з'являється ряд нових передмість у Рівному: Кавказ, Америка (за рахунок розширення старого передмістя Воля), Біла тощо. Наприкінці XIX ст. 29 передмість нараховувалося у Житомирі, 16 – у Заславі, 27 – у Кременці, 12 – в Овручі, 7 – у Старокостянтинові [107, с. 1].

Офіційно не всі вони вважалися міською територією, між тим міські громадські управління були зацікавлені в розширенні території міст за рахунок передмість. Наприклад, у лютому 1900 р. на засіданні Луцької міської думи йшлося про приєднання до міста ділянки землі «Гнідава» у зв'язку з наміром зарахувати до складу міста передмістя Красне та Омелянівка. Як переконували міські гласні, це рішення диктувалося необхідністю «усунення того невідгідного становища, в якому перебувало місто в економічному, будівельному і санітарному відношеннях» [57, арк. 24].

У 1905 р. Рівненська міська дума розпочала клопотання стосовно отримання дозволу на зарахування до меж Рівного передмістя Біла площею близько 15 десятин [24, арк. 1 зв.]. Зарахування до складу міста вже наявного

Фрагменти триверстової "Військово-топографічної карти Російської імперії".

Міста з околицями: Заслав, Острог, Володимир-Волинський.

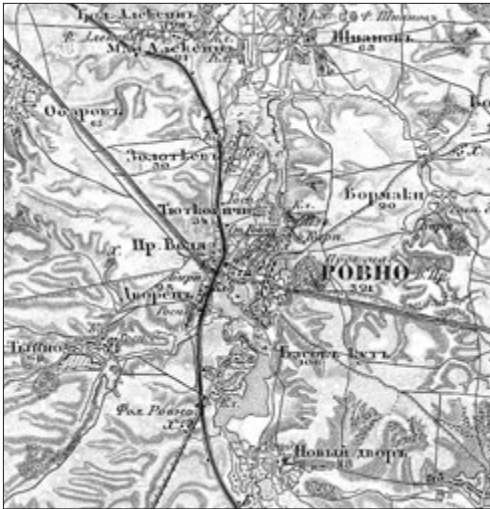
передмістя диктувалося необхідністю позбавитися скученості населення в його центральній частині, а також прагненням зупинити зростання цін на земельні ділянки. Окрім того, Рівненська міська дума сподівалася, що поширення на жителів передмістя Біла оціночного збору з нерухомого майна дозволить збільшити грошові надходження до міської скарбниці.

Однак у 1908 р. власник Рівного домігся відміни рішення міської думи про розширення території міста за рахунок передмістя Біла, незважаючи на те, що його затвердив волинський губернатор. Князь С. Любомирський вважав, що це «суперечить його праву власності на місто, яке, згідно із законом, повинно належати тільки йому», і генерал-губернатор змушений був це підтвердити [24, арк. 21].

На заваді розширенню території приватновласницьких міст знову поставали особисті інтереси їх власників, а в решті міст Волинської губернії цей процес гальмувала державна влада, громіздкий бюрократичний апарат якої не дозволяв швидко реагувати на подібні пропозиції з боку міської влади.

Якщо міським органам влади в їх намаганнях щодо втілення проєктів регулярного планування заважали фінансові та правові перепони, то нагляд за спорудженням індивідуального житла згідно з санітарно-будівельними та протипожежними нормами вони могли здійснювати більш ефективно, приймаючи щодо цього спеціальні постанови. Так, до збірника обов'язкових постанов Рівненської міської думи за 1900 р. були внесені такі, що стосувалися ви-

Фрагменти триверстової "Військово-топографічної карти Російської імперії".
Міста з околицями: Рівне, Радзивилів, Дубно.

ньо розроблене законодавство царської Росії позбавляло містечка Волинської губернії можливості ефективно розвиватися на основі планового регулювання забудови і дотримання наявних норм.

На початку ХХ ст. у зв'язку з розширенням території волинських міст та їх розбудовою виникає потреба в упорядкуванні нумерації садибних будинків, а також назв вулиць. Водночас це диктувалося й необхідністю краще організувати збір податків із власників нерухомого майна. Наприклад, у Рівному в 1900 р. на основі спеціального розпорядження міської думи кожен домовласник повинен був установити на своєму будинку або огорожі садиби таблицю з чіткими позначеннями імені та прізвища власника чи назви установи, а також нумерації будинку по вулиці [121, с. 12].

У 1909 р. в Житомирі було здійснено перехід від змішаної нумерації до поділу її на парну та непарну (відповідно – на правому і лівому боці вулиць) [369, с. 5].

На початку ХХ ст. в багатьох волинських містах розширюється мережа житлових кварталів саме на передмістях. Намірам міських властей урегулювати їх містобудівельне середовище цілком відповідали затверджені ними рішення про найменування тут уже наявних вулиць. Зокрема, в Дубно це питання вперше розглядалося в лютому 1908 р., коли інтенсивно почали забудовуватися передмістя Сурмичі і Забрам'я [50, арк. 85].

Саме в цей час з'являється потреба впорядкувати весь топонімічний ландшафт волинських міст. Як відомо, в центральних частинах міст він переважно склався ще у XVIII – першій половині XIX ст. [424, с. 22–23; 369, с. 6–7]. Однак цілеспрямовану роботу з найменування і перейменування міських об'єктів органи

міської виборної влади почали проводити лише на початку ХХ ст. Відповідні постанови з цього приводу були затверджені, зокрема, Дубенським міським спрощеним громадським управлінням у серпні 1908 р., в липні 1912 р. – Рівненською міською думою [50, арк. 324–325; 54, арк. 2 зв.].

Як правило, перейменування назв вулиць здійснювалося з наміром увічнити вклад в історію царської Росії ряду політичних та громадських діячів, що суперечило народній традиції найменування вулиць. Так, у зв'язку зі святкуванням 100-літнього ювілею війни Росії з наполеонівською Францією в Рівному вулиця Німецька була перейменована на Бородінську, Литовський провулок – на вулицю Кутузовську, Мало-Монопольна вулиця – на вулицю Партизана Давидова. Напередодні Першої світової війни головна вулиця міста Шосейна стала йменуватися Романівською на честь правлячої династії російських царів [424, с. 24].

Того ж 1912 р. спеціальна комісія Луцької міської думи, створена для відзначення 300-ліття дому Романових на російському престолі, перейменувала чотири вулиці міста на честь імператора Миколи II, імператора Олександра I та членів їх родин [428, с. 13–14].

Незважаючи на політичну заїдеологізованість міської виборної влади, рішення про найменування і перейменування міських об'єктів допомагали чітко фіксувати планувальні структури міст, а також сприяли їх упорядкуванню.

Отже, забудова волинських міст у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. здійснювалася при-

Фрагменти триверстової "Військово-топографічної карти Російської імперії".

Міста з околицями: Ковель, Новоград-Волинський, Славути.

скореними темпами і свідчила про посилення тут урбанізаційних процесів. У формуванні архітектурно-планувальних структур волинських міст у досліджуваній період серед домінуючих чинників виступають соціальний, економічний, військовий та комунікаційний фактори. У цей час у містах з'являється більше громадських і адміністративних будівель, комплексів військових і складських приміщень тощо. Але насамперед житлове будівництво як найбільш масове у першу чергу визначало темпи міської забудови. До того ж кількість зведених кам'яних будівель і їх частка в загальному житловому фонді непинно зростали. У містах підросійської України, і на Волині зокрема, у другій половині XIX – на початку XX ст. державні органи, які займалися регламентацією і регулюванням будівництва, послабили свій нагляд над забудовою і надали більшу самостійність органам міського самоврядування. Негативну роль тут відіграло те, що губернська адміністрація мала у своєму розпорядженні обмежену кількість кваліфікованих спеціалістів, необхідних для складання і внесення змін до наявних планів міст, а посада міського архітектора довготривалий час була передбачена лише в Житомирі. Щоправда, відомо, що у деяких волинських містах, як, наприклад, у Рівному, на початку XX ст. обов'язки затвердження планів і фасадів приватних будівель, видачі дозволів на перебудови і капітальні реконструкції тощо міські управління покладали на спеціально для цих цілей запрошеного на службу спеціаліста – міського архітектора. Міські архітектори відносилися до посадових осіб, які перебували на громадській службі [78, с. 47].

Фінансове становище міських органів виборної влади не дозволяло їм розглядати питання санітарно-будівельного устрою як першочергові. І хоча саме вони мали контролювати забудову міст згідно з існуючими планами, вона продовжувала здійснюватися хаотично. До того ж негативну роль відігравала приватна власність на землю. Особливо помітно це виявлялося в приватновласницьких містах, власники яких часто виступали ініціаторами складання нових проектів планового урегулювання міст, використовуючи їх для своїх корисних цілей.

Безсистемно і хаотично проводиться забудова і тих поселень на Волині з міськими ознаками, які виникли у другій половині XIX – на початку XX ст. і офіційний статус яких так і не вдалося затвердити.

Один із напрямків розширення території міст передбачав зарахування до їх меж передмість. Однак у приватновласницьких містах цьому закономірному процесу на заваді могли постати їх власники, які не бажали ділити свої привілеї з будь-ким. Це негативно позначалося на розвитку приватновласницьких міст і обмежувало ініціативу їх міського самоврядування в отриманні доходів від земельної власності.

Найбільш реальних результатів у питаннях містобудівельної практики міські громадські управління могли досягти у процесі нагляду за дотриманням норм забудови згідно з наявним законодавством, а також у впорядкуванні міського топонімічного ландшафту.

Соціальне забезпечення та культурно-освітнє середовище міст

Згідно з міськими положеннями 1870 р. і 1892 р. на органи міського самоврядування покладалися і певні соціальні обов'язки щодо своїх городян, а саме: «опіка над бідними і запобігання жебрацтву; влаштування благодійних і лікувальних закладів і управління ними на однакових із земськими установами умовах» [141, с. 13]. Законодавчими актами передбачалася також їхня «участь у заходах зі збереження народного здоров'я, розвитку засобів лікарської допомоги міському населенню, відшукання можливостей для покращення місцевих умов у санітарному відношенні, а також участь... у ветеринарно-поліцейських заходах» [141, с. 13].

Ф. Ступак слушно згрупує міські видатки в галузі суспільної опіки за трьома напрямками: 1) утримання благодійних закладів, тобто закрита опіка, 2) відкрита опіка, або допомога поза закладами, 3) видача допомоги та субсидій на добродійні товариства та заклади [464, с. 34].

Аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що, виходячи із реальних фінансових можливостей, ефективно займатися усіма цими питаннями упродовж усього досліджуваного періоду виборні органи міської влади були не в змозі.

Як і повсюди в Україні, у містах Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. для немічних, престарілих та малолітніх сиріт функціонували богадільні, притулки, сирітські будинки. Так, у 1910 р. міська влада у Дубні спромоглася виділити на суспільну опіку лише 145 руб., із них 25 руб. – на утримання дитячого притулку, а решта коштів була спрямована на допомогу бідним [51, арк. 15 зв.]. І хоча в 1914 р. видатки з міської скарбниці на подібні цілі в Дубно зросли до 450 руб., цих коштів було недостатньо [53, арк. 166]. Подібна ситуація спостерігалася і в інших містах Волині.

На відміну від міських органів влади, значно ефективніше благодійністю у сфері суспільної опіки в містах Волині займалися громадські організації, а також приватні особи. До того ж досить широко використовувався принцип трудової допомоги, який передбачав отримання найбіднішими прошарками міського населення грошової допомоги власною працею [463, с. 169]. Громадськість брала на себе зобов'язання віднайти для бідних та безробітних такі трудові заняття, за які вони могли отримати грошову винагороду, або ж придбати для їх подальшої професійної діяльності матеріали та інструменти. Якщо цього не вдавалося зробити, то допомога могла бути надана шляхом забезпечення одягом, харчуванням і притулком.

Саме такі цілі переслідували товариства допомоги бідним, які наприкінці XIX – на початку XX ст. діяли в багатьох волинських містах. Окрім того, вони мали право відкривати громадські їдальні, чайні, притулки, будинки працелюбства, лікарні, амбулаторії тощо [117, с. 5].

Створене в 1898 р. товариство бідних у Рівному існувало за рахунок грошових внесків його членів, доходів від капіталів і майна товариства та

Житомир. Будинок працелюбства. Листівка. Поч. XX ст.

доходів від організації масових заходів (драматичних вистав, народних гулянь) тощо. Уже протягом першого року діяльності вказаного товариства до його каси надійшло 1400 руб., із них на потреби бідних було витрачено 450 руб. [97, с. 15]. Невдовзі товариству вдалося відкрити в місті нічліжний будинок, а також школу працелюбства [92, с. 11]. Школою працелюбства називалася навчально-показова майстерня, в якій дівчатка з притулку товариства бідних, а також із найбідніших родин мешканців Рівного навчалися рукоділлю. За перші два місяці 1902 р. на утримання в ній дванадцяти дівчаток було витрачено 104 руб. [116, с. 7].

Ця майстерня перебувала у відомстві попечительства про будинки працелюбства. Як відомо, будинки працелюбства створювалися для допомоги всім, хто потрапив у крайню скруту, надавали притулок та опікувалися працевлаштуванням нужденних. Так, наприклад, у Житомирському будинку працелюбства наприкінці XIX ст. працею були охоплені 45 чоловіків і 30 жінок, які щоденно отримували за це платню від 15 до 30 коп. До того ж для тих, хто потребував, харчування і нічліг були безкоштовними [463, с. 170].

У губернському центрі на початку XX ст. допомагали розв'язати проблеми з харчуванням для найменш соціально захищених верств міського населення спеціальні дешеві їдальні, створені як за рахунок міської

скарбниці, так і добродійних, релігійних організацій, а також за рахунок окремих осіб, які вносили пожертви [463, с. 168].

Традиційно різноманітні вияви суспільної опіки в містах Волині демонстрували національні та віросповідні громади шляхом створення добродійних товариств. Насамперед їхня діяльність була спрямована на розв'язання проблем внутрішнього життя своїх общин. Як слушно стверджує Ф. Ступак, подібного роду добродійна діяльність була найбільш поширена серед єврейського та польського населення міст Волині, які відповідно належали до іудейського та римо-католицького віросповідання [462, с. 52–55]. Так, на початку ХХ ст. у багатьох містах Волині діяли товариства допомоги бідним і хворим євреям. Допомогою бідним римо-католицького сповідання займалося Заславське римо-католицьке товариство. А у Старокостянтиніві при римо-католицькому костелі діяла богадільня, відкрита у 1852 р. приватною особою. Цей заклад надавав притулок жінкам, яким виповнилося 20 років, утримувалися вони коштом настоятеля та парафіян [462, с. 53].

Соціальну допомогу збіднілим верствам міського населення надавали і товариства, для яких подібного роду діяльність не була головною. Так, наприклад, у 1908 р. Рівненське товариство взаємного кредиту виділило із власних прибутків кошти на дві стипендії учням Рівненського реального училища та Рівненської жіночої гімназії у сумі 120 руб. кожному [98, с. 17]. А в 1912 р. Дубенське товариство взаємного кредиту надало грошову допомогу дитячому притулку, а також бідним м. Дубна на загальну суму 515 руб. [89, с. 4].

Суттєву соціальну допомогу мешканцям волинських міст надавали також і окремі приватні особи. Так, наприклад, граф М. де Шодуар, який проживав у Житомирі на початку ХХ ст., неодноразово виділяв на потреби міського дитячого притулку значні кошти. У 1900 р. вони склали 1000 руб. на впорядкування майстерні притулку і 26000 руб. – на будівництво нового приміщення [23, арк. 131 зв., 132].

Самотужки органам міської влади було не під силу вирішити питання не лише соціального забезпечення збіднілих городян, а й медико-ветеринарного та санітарного забезпечення міських жителів, на яке виділяли також украй мізерні кошти. Так, у 1908 р. Дубенське міське спрощене громадське управління спромоглося виділити лише 60 руб. на утримання міської акушерки, а в Луцьку в 1910 р. на утримання ветеринарного лікаря виділялося трохи більше 800 руб. [50, арк. 220].

У досліджуваний період в усіх без винятку повітових містах Волині були лікарні, утримувані єврейським населенням. У деяких містах функціонували медичні заклади, відкриті на кошти громадських організацій та окремих підприємств. Так, у Житомирі та Ізяславі в 1911 р. працювали лікарні Червоного Хреста, а в Острозі – лікарня Св. Кирило-Мефодіївського братства. На власні кошти утримувало лікарню для потреб робітників і правління акціонерного портланд-цементного заводу «Волинь» у Здолбунові

[103, с. 219–222]. У 1882 р. з ініціативи членів медичного товариства в Житомирі і за їхньої фінансової підтримки був відкритий пологовий будинок [442, с. 47].

По жертвами на потреби медичного та санітарного обслуговування міських жителів займалися і окремі приватні особи, як, скажімо, вже згадуваний член Луцької міської управи В. Корвін-Піотровський.

Як правило, подібного роду лікувальні заклади за помірну плату, або й безкоштовно обслуговували найбільш вразливі верстви міського населення. А заможніші і забезпечені категорії міського населення користувалися послугами приватних лікарів та утримуваних ними лікарень. Після введення на Волині земств з 1911 р. в її містах почали відкриватися і земські лікарні.

На думку сучасної російської дослідниці Л. Кошман, під час розгляду міста в соціокультурному контексті головним об'єктом вивчення має стати механізм формування його соціально-культурного середовища [315, с. 8]. Урбаністичні трансформації ХІХ ст. супроводжувались посиленням ваги й культурних функцій, притаманних містам.

Розпочате з другої половини 60-х рр. ХІХ ст. реформування народної освіти в царській Росії, поступово до своєї орбіти долучило і територію Волині. Як і по всій Україні, осередками освіти та культури тут виступали насамперед міста. А вже в них консолідувалися основні сили суспільства. У досліджуваній період наявна мережа міських навчальних закладів охоплювала як початкові, так і середні, а також деякі професійні школи, доступ до переважної більшості яких мали представники усіх верств населення.

Як і в усій імперії, вони підпорядковувалися різним відомствам, духовенству, приватним особам тощо. Відповідно і фінансувалися з різних джерел: за рахунок держави, міської влади, приватних надходжень або ж поєднували різні джерела фінансування. Частково видатки на їх утримання покривалися за рахунок плати за навчання. Найбільша їх кількість перебувала у відомстві Міністерства народної освіти. У територіальному плані Волинська губернія входила разом із Київською, Подільською, Чернігівською та Полтавською губерніями до Київського навчального округу [134, с. 2–3].

Найнижчою ланкою початкової освіти в містах Волині в пореформену добу були однокласні приходські училища за положенням 1828 р. У них діти мешканців міст отримували елементарні знання: їх навчали Закону Божому, читати, писати, перших чотирьох дій арифметики. Влаштування і утримання подібного типу початкових училищ згідно з їхнім уставом мали здійснювати винятково органи міської влади. Оскільки забезпечити належне фінансування цих початкових шкіл міські самоврядні структури були неспроможні, особливого поширення в містах Волинської губернії вони не набули. На відміну від Київської губернії, де на 1 січня 1911 р. подібних училищ нараховувалося 88, і навіть у Подільській, де їх функціонувало 26, у містах Волині у вказаний період їх діяло лише 10 [91, ведомість 12].

Ковель. Міське училище. Листівка. Поч. XX ст.

Із початкових шкіл, підпорядкованих Міністерству народної освіти, в містах Волині найбільшого поширення набули міські двокласні училища за положенням 26 травня 1869 р. Зазначимо, що діяльність подібних навчальних закладів була дозволена лише в містах Волинської, Київської та Подільської губерній [226, с. 319]. Такі заходи були викликані намаганням уряду поліпшити стан справ у системі початкової освіти міського населення Правобережної України, позбавленого опіки земських інституцій, які з'явилися тут лише на початку XX ст. Зараховували до них дітей, які вже вміли читати і писати. Для цього при кожному чоловічому училищі створювалися підготовчі класи з курсом, який прирівнювався до курсу однокласних училищ. У таких класах могли разом навчатися діти різної статі. Таким чином, разом із підготовчим класом навчання в міських двокласних училищах тривало 5 років.

Досить швидко кількість міських початкових училищ за положенням 26 травня 1869 р. почала зростати на початку XX ст. Так, якщо в 1891 р. у Волинській губернії нараховувалося 10 подібних навчальних закладів, то вже в 1911 р. їх функціонувало 28 [226, с. 320; 132, с. 8–9]. Це можна пояснити сприянням у їх фінансуванні з боку держави. Так, у 1911 р. державні кошти, виділені на їх утримання, склали 62940 руб. і більш, ніж у 5 разів, перевищували суму, виділену на ці потреби з бюджетів волинських міст. За рахунок державної скарбниці покривалася майже половина їх видатків, а за рахунок міських бюджетів – менше 10 % [132, с. 10–11]. Для

порівняння зазначимо, що загалом у Київському навчальному окрузі участь міст в утриманні подібних закладів у 1911 р. складала 22,9 % [91, с. 41]. Решта видатків покривалася за рахунок платні за навчання, благодійних внесків та інших джерел.

На початку ХХ ст. до заснування міських двокласних училищ на Волині долучилося Управління Південно-Західних залізниць, відкривши подібного типу училища при залізничних станціях у Здолбунові, Ковелі та Сарнах [91, с. 35; 282, с. 544].

Функціонували на Волині і міські чотирикласні училища на основі положення 31 травня 1872 р. Призначені переважно для неімущих верств міського населення, вони вважалися загальноосвітніми і дозволяли продовжити освіту тим, хто закінчив нижчі початкові школи. Однак у Волинській губернії подібні навчальні заклади почали створюватися лише на початку ХХ ст. У той час, як у Київській губернії у 1911 р. нараховувалося 16 міських чотирикласних училищ, на Волині їх було лише 3: у Житомирі, Рівному та містечку Корці [132, с. 2–3; 103, с. 412, 533, 567]. А якщо порівняти ці показники з лівобережними губерніями підросійської України (Чернігівською і Полтавською), що відносилися до Київського навчального округу, то відставання Волині у функціонуванні подібних навчальних закладів виглядало вражаюче. Наприклад, лише в Чернігівській губернії кількість чотирикласних міських училищ більш, ніж у 10 разів, випереджала наявну в міських поселеннях Волині [91, ведомість 1а]. Та й кількість охоплених навчанням учнів у вказаних закладах освіти міських поселень Волинської губернії була найнижчою поміж інших українських губерній, які належали до Київського навчального округу, й не перевищувала 333 учні [91, ведомість 3].

Чим можна пояснити таке становище, в якому на Волині опинилися міські чотирикласні училища? Адже, на перший погляд, їх фінансування за рахунок міської скарбниці було вагомим, ніж міських двокласних училищ. Так, у 1911 р. в загальній сумі видатків на утримання міських двокласних училищ частка виділених волинськими містами коштів складала лише 8,7 %, натомість їхня участь в утриманні міських чотирикласних училищ дозволяла покрити 19 % загальних витрат вказаних навчальних закладів [91, ведомість 3].

Незважаючи на те, що на початку ХХ ст. міські громадські управління Волинської губернії починають поступово збільшувати видатки на народну освіту, коштів на відкриття чотирикласних училищ не вистачало. Негативну роль тут відіграла довготривала відсутність земств, які, як відомо, з 70-х рр. ХІХ ст. взяли на себе відповідальність за розвиток народної освіти. Безумовно, у цьому плані міста неземських губерній набагато відставали від міст земських губерній України. Наприклад, у 1891–92 рр. у загальній сумі бюджетних видатків волинських міст фінансування народної освіти склало всього лише 1,49 %, у той час як у ряді земських губерній царської Росії ці показники перевищували 13–19 % [480, с. 766].

Дубно. Приміщення міського училища. Листівка. Кін. XIX ст.

Таке непривабливе становище початкових і загальноосвітніх шкіл у містах Волинської губернії, без сумніву, позначилося і на рівні писемності міського населення. Перший загальний перепис населення Російської імперії засвідчив, що в міських поселеннях Волині він був нижчим від середніх показників, зафіксованих серед міського населення всієї царської Росії. Так, якщо у волинських містах писемність серед чоловічого населення сягала 50,2 %, а серед жіночого – 30,8 %, то загалом у містах царської Росії ці показники відповідно склали 54 % і 35 % [432, с. 297; 107, с. XIII].

Стосовно дорослого населення, то можливості ліквідувати неписьменність у його середовищі і на початку XX ст. залишалися обмеженими. Так, у 1911 р. лише в губернському центрі функціонували 2 вечірні класи та суботня жіноча школа, в якій дорослі могли отримати елементарні навички письма, читання, основ граматики, рахунку тощо [103, с. 90].

На початку XX ст. рівень писемності міського населення краю поступово зростав за рахунок охоплення навчанням дітей. Активно сприяли цьому перші кроки земських інституцій Волинської губернії, започатковані у 1911 р., а також реальна підтримка зусиль місцевої громадськості з боку держави щодо впровадження загального початкового навчання. І хоча відповідного закону стосовно цього уряд так і не прийняв, із 1911 р. Міністерство народної освіти почало виділяти волинським містам щорічну

допомогу на впровадження загальної початкової освіти, і в першу чергу на функціонування однокласних міських училищ. Так, у 1913 р. вказана допомога у розмірі 170 руб. виділялася Рівненською міською думою на утримання одного комплекту відкритого в 1911 р. міського однокласного училища, а після відкриття ще одного комплекту в цьому навчальному закладі сума державної допомоги зросла до 780 руб. [38, арк. 86]. Та вже в 1914 р. Міністерством народної освіти було виділено на функціонування 6 комплектів у восьми початкових училищах Рівного 2784 руб. [38, арк. 100].

Завершальною ланкою в системі загального, обов'язкового і безкоштовного початкового навчання в Російській імперії вбачалися вищі початкові училища, діяльність яких була регламентована положенням 12 червня 1912 р. Стосовно Правобережної України був виданий окремий закон від 25 червня 1912 р. про вищі початкові училища, згідно з яким двокласні початкові училища Київської, Подільської і Волинської губернії потрібно було упродовж трьох років реорганізувати у вищі початкові училища з чотирирічним терміном навчання [75, с. 1]. Статусу вищих навчальних училищ набували і нещодавно створені та нечисленні на Волині чотирикласні початкові училища.

Підкреслимо, що відкриттям у волинських містах вищих початкових училищ, окрім державних та земських інституцій, активно переймалися й органи міського самоврядування.

Підготовча робота з упровадження загального початкового навчання при міських думах була зосереджена у спеціальних комісіях із народної освіти [38, арк. 86, 99, 100, 127]. Зокрема, під їхнім керівництвом здійснювалося будівництво нових приміщень для початкових шкіл. Так, у Рівному подібна комісія координувала роботу зі зведення нової шкільної будівлі й контролювала процес капітального ремонту приміщення чотирикласного училища [38, арк. 127]. Для виконання цих робіт у повному обсязі Рівненська міська дума навесні 1914 р. змушена була запросити в Міністерства народної освіти позику у розмірі 8000 руб. [38, арк. 99].

Русифікаторська політика, що проводилася царським урядом у галузі народної освіти, виключала можливість викладання в міських школах Волинської губернії українською мовою або мовами інших національностей. Російська мова домінувала в багатьох сферах міського життя і, зокрема, в освітянських закладах. Як відзначав І. Огієнко, «русифікація через школу, через суд та церкву широкою рікою текла до життя українського» [394, с. 123].

Це стосується і досить чисельного польського населення, яке проживало в містах цього регіону України. Д. Бовуа, розглядаючи застосування державною владою проти польської шляхти так званого «культурного терору», згадував швидше про окремі винятки із правил: «після 1855 р. Олександр II дозволив вивчення польської мови в кількох гімназіях і школах, що залишалися під наглядом благонадійних аристократів... У Рівному, маєтку Любомирських, дозволено викладати польську мову М. Дубецькому» [181, с. 297]. Мова йшла про вчителя Рівненської чоловічої гімназії, згодом

учасника Січневого польського повстання 1863 р. Як відомо, після поразки повстання польське населення у підросійській Україні було позбавлене можливості навчати у школах своїх дітей рідною мовою.

Із загалу міського населення Волинської губернії в пореформену добу лише чисельна єврейська громада продовжувала зберігати традиційну систему освітянських закладів, утримуваних нею як на громадських, так і на приватних засадах. У містах Волині продовжували існувати так звані хедери, які створювалися мелаamedaми (книжниками) і функціонували винятково на кошти батьків, які оплачували навчання своїх дітей. Для навчання сиріт і дітей із бідних єврейських сімей у містах Волині продовжували діяти талмуд-тори, які утримувалися на кошти єврейських громад, а також пожертви багатих євреїв. Частина єврейських дітей відвідувала так звані бет-мідраші (будинки навчання, або молитовні школи) [379, с. 84].

Зазначимо, що у другій половині XIX – на початку XX ст., незважаючи на державну політику російського самодержавства, спрямовану на згортання єврейської традиційної освіти, їх кількість залишалася досить високою і навіть на початку XX ст. продовжувала зростати.

Переведення освіти євреїв на загальноросійські засади, яке передбачало відвернення молоді від навчання у приватних єврейських школах та у мелаamedів, практикувалося і в містах Волині. Започаткована ще з 40-х рр. XIX ст. державна система єврейської освіти почала активніше розгортатися з середини XIX ст. Так, у Житомирі, Острозі, Кременці, Старокостянтинові, Дубні, Радзивилові в цей час функціонували казенні єврейські училища першого і другого розрядів із дворічним і чотирирічним терміном навчання [270, с. 132]. Основний контингент їхніх учнів складали діти міщан та купців. Як обов'язкові предмети у цих навчальних закладах викладали російську мову, каліграфію тощо.

Та все ж казенні єврейські училища виявилися непопулярними серед євреїв, що змусило російське самодержавство у 1873 р. піти на реорганізацію системи єврейської освіти, спрямовану на поглиблення її русифікації. Натомість після закриття казенних першорозрядних та другорозрядних єврейських училищ створювалися однокласні та двокласні початкові училища. Окрім того, наприкінці XIX ст. з'являються приватні єврейські училища. На 1 січня 1912 р. в міських поселеннях Волинської губернії нараховувалося 2 двокласних і 5 однокласних єврейських початкових училищ, відкритих за положенням 24 березня 1877 р., 20 приватних єврейських училищ, що діяли на основі положення 13 листопада 1844 р., 17 талмуд-тор і 672 хедери [91, с. 3].

На Волині у єврейських училищах усіх типів на 1 січня 1912 р. навчалось 14849 учнів. Це, до речі, був найвищий показник серед п'яти губерній Київського навчального округу. Наприклад, у Київській губернії в усіх єврейських навчальних закладах у цей час навчалось лише 10803 учні [91, ведомість 1]. Охочих навчатися єврейських дітей – мешканців волинських міст та містечок – було значно більше. Так, у жовтні 1910 р.

єврейська громада Дубна звернулася до міського спрощеного громадського управління з проханням перевести сюди з містечка Радзивилова Кременецького повіту однокласне єврейське початкове училище або ж відкрити тут нове. У разі потреби єврейська громада зобов'язувалася відшукати додаткові кошти на його утримання [51, арк. 408]. У свою чергу і Дубенське міське спрощене громадське управління в жовтні 1911 р. просило Міністерство народної освіти виділити на утримання цього навчального закладу кошти із сум свічкового збору євреїв Волинської губернії, який використовувався на утримання приватних єврейських училищ за межами цієї губернії. Однак відповідь була негативною. У результаті відкрите у 1912 р. Дубенське двокласне єврейське училище утримувалося винятково місцевою єврейською громадою, яка щороку виділяла на його потреби 4378 руб. [52, арк. 389].

Таким чином, фінансування казенних єврейських училищ відбувалося переважно за рахунок самого єврейського населення шляхом сплати коробкового і свічкового зборів, а також добровільних пожертв. Підкреслимо, що в усіх указаних вище єврейських навчальних закладах навчалися лише хлопчики.

Поряд з іншими верствами міського населення євреї мали право навчати своїх дітей у міських початкових училищах різних типів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. кількість охочих отримати освіту з кожним роком зростала, а самих навчальних закладів було недостатньо. Наприклад, у 1897 р. із 220 охочих вступити до щойно відкритого Рівненського двокласного міського училища, змогли прийняти лише 92 учні, і переважно було відмовлено єврейським дітям [38, арк. 169]. Як відомо, на територію Волинської губернії, яка входила до смуги осілости євреїв, і в цей час продовжувала поширюватися дія царського законодавства стосовно обмежень кількості євреїв у середніх навчальних закладах до 10 % від загального числа учнів [50, арк. 20 зв.].

Зауважимо, що незважаючи на вищевказані перепони в отриманні освіти, рівень грамотності євреїв Волинської губернії (32,6 % уміли читати і писати) був набагато вищий, ніж українців (9, 3 %) [107, с. 112–113].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у зв'язку зі зростанням кількості міського населення Волині та прискореним розвитком торгівлі і промисловості досить актуальною постала проблема поширення професійної освіти. Розв'язати це питання хоча б частково могло відкриття ремісничих класів при міських училищах. Однак справу ускладнювала відсутність їх фінансування з боку міської влади. На відміну від решти регіонів України у волинських містах окремі навички трудового навчання і професійної підготовки в початкових школах почали вводити лише на початку XX ст. Так, у майстернях, що відкривалися при міських училищах і класах ручної праці, учні набували навичок з обробки дерева і металу, вивчали креслення, основи технології окремих ремесел, навчалися малювати. Наведемо приклад. У Дубно питання про відкриття класу ручної праці і ремісничого відділення

при міському двокласному училищі постало ще в 1903 р. Однак лише через шість років при ньому була відкрита майстерня, в якій у 1911 р. навички плетіння корзин здобували 95 хлопців та 13 дівчат [91, с. 31].

Найбільшу зацікавленість у поширенні різноманітних форм професійного навчання у волинських містах виявляла єврейська громада та її духівництво. Адже здобуття навичок майбутньої професії для підростаючого покоління єврейського населення міст цілком слушно розцінювалося батьками як перспектива стабільності у подальшому житті власних дітей. Нагадаємо, рід занять цієї національної групи міського населення у першу чергу був пов'язаний із різноманітними ремісничими професіями, торгівлею, дрібною фінансовою сферою тощо. Підкреслимо, що на початку ХХ ст. випереджувальні темпи розвитку Рівного як важливого осередку торгівлі і залізничного транспорту послужили підставою для переїзду сюди на постійне місце проживання значної кількості єврейського населення Волинської губернії. У лютому 1914 р. члени духовних правлінь, синагог і молитовних будинків Рівного зазначали, що професійна освіта, «окрім підготовки за загальноосвітніми предметами, давала можливість дітям найбідніших батьків чесною працею здобувати собі надійний шматок хліба» [38, арк. 159]. На той час цим потребам відповідало наявне в Рівному єврейське жіноче двокласне училище з ремісничим відділенням. Щороку тут навчалось близько двохсот дівчаток, але у зв'язку з відсутністю належного приміщення приблизно такій же кількості охочих навчатися у прийомі відмовляли [38, арк. 159 зв.].

Грунтовну професійну підготовку своїм вихованцям давало Житомирське ремісничє училище, засноване у 1862 р. Відомо, що Житомир був одним із центрів виробництва церемоніального єврейського срібла в царській Росії, і, на думку Т. Романовської, діяльність цього навчального закладу відіграла важливу роль у розвитку єврейського мистецтва на Волині [443, с. 37]. Окрім того, училище надавало всебічну підготовку в оволодінні навичками ковальсько-слюсарного, столярного, токарного ремесел. На його утримання використовувалися кошти з коробкового збору євреїв Волинської губернії. Так, у 1866 р. на його потреби було витрачено 5745 руб. [35, арк. 7]. Закриття цього навчального закладу у 1884 р. царський уряд мотивував тим, що оволодіння ремісничими спеціальностями надасть євреям економічну перевагу над рештою населення.

Констатуємо, що на початку ХХ ст. на Волині не існувало жодного середнього технічного навчального закладу. На пропозицію про його відкриття в Житомирі виборні органи влади повітових міст Волині так і не відгукнулися [48, арк. 53]. Єдина на Волині державна нижча ремісничя школа почала функціонувати в губернському центрі лише з 1 липня 1911 р. У двох її класах учні безкоштовно здобували теслярсько-токарні і слюсарно-ковальські вміння та навички. Особам, які успішно закінчили чотирирічний курс, вручалися атестати на звання підмайстра, і лише після проходження трирічної практики вони отримували звання майстра [38, арк. 35]. Після

закінчення цієї школи, а також ремісничих відділень при міських та єврейських початкових училищах їх випускники працювали у приватних майстернях, на фабриках, заводах, залізниці тощо.

Чисельність ремісничих навчальних закладів у містах Волині не відповідала росту потреб місцевої промисловості, на що неодноразово звертала увагу дирекція народних училищ Волинської губернії [38, арк. 30]. Це розуміли й міські самоврядні структури, і, враховуючи свої фінансові можливості, намагалися поліпшити ситуацію. Так, у лютому 1914 р. комісія з питань народної освіти при Рівненській міській думі прийняла рішення про відкриття в місті окремої ремісничої школи [38, арк. 32, 41].

Окрім промисловості, підготовлених професійних кадрів потребували торговельні, а також кредитні заклади Волині. На початку ХХ ст. мережа комерційної освіти в Російській імперії організовувалася за рахунок коштів місцевого самоврядування, громадських організацій із залученням, окрім того, ще й коштів приватного капіталу.

У Волинській губернії державні структури та органи міського самоврядування особливими успіхами у цій царині освітнього життя виділитися не могли. На початку ХХ ст. тут було організовано лише 2 комерційних училища, які перебували у відомстві Міністерства торгівлі і промисловості: у Кременці та в Житомирі [12, арк. 34; 27, арк. 63; 336, с. 42; 103, с. 506]. Насамперед у їх функціонуванні були зацікавлені представники підприємницького загалу. Відкриття у 1904 р. комерційного училища в Кременці стало можливим завдяки добровільній згоді місцевих купців сплачувати спеціальний податок на його потреби, а також приватним пожертвам деяких високопоставлених петербурзьких чиновників [27, арк. 63].

Комерційне училище в Житомирі, відкрите у 1907 р., було приватним. Його засновницею виступила Н. Ремезова. Готуючи кваліфіковані кадри для комерційних установ, училище надавало середню загальну і спеціальну комерційну освіту [336, с. 42]. Тут навчалось до 400 учнів – переважно дітей єврейського населення Волинської губернії, які у першу чергу скористалися можливістю отримати кваліфіковану професійну підготовку для подальшої діяльності в торговельно-промисловій сфері [75, с. 23].

Однак комерційна освіта ще не набула на той час великої популярності поміж мешканців волинських міст. Як наголошувала сама засновниця цього навчального закладу Н. Ремезова, «...християнська громада... не цікавиться комерційною освітою... Окрім того, особи привілейованого стану навіть не вважають для себе престижним розвивати на базі комерційної діяльності кар'єру і забезпечувати майбутнє для своїх дітей» [74, с. 15].

Зазначимо, що обидва комерційні училища отримували грошову допомогу від губернського земства у вигляді стипендій загальною кількістю для п'ятдесяти учнів [73, с. 14; 75, с. 23].

Спроба відкрити в тому ж 1907 р. комерційне училище в Рівному виявилася невдалою у зв'язку із загрозливою політичною ситуацією на Волині, на території якої продовжували відбуватися стихійні виступи

Ковель. Залізничне училище. Листівка. Поч. ХХ ст.

протестів місцевої молоді, спровоковані революційними подіями 1905 р. [25, арк. 1, 3]. У подальшому питанням відкриття у Рівному комерційного училища переймався місцевий біржовий комітет. Не маючи змоги взяти на себе усі витрати, пов'язані з організацією такого типу навчального закладу, керівництво біржового комітету у 1911 р. намагалося заручитися підтримкою держави. У відповідь на його офіційне звернення до навчального комітету при Міністерстві торгівлі і промисловості про допомогу прийшла відмова, умотивована тим, що «вказане міністерство на відкриття і утримання комерційних училищ коштів не видає у зв'язку із припиненням видачі державних кредитів» [157]. Зазначимо, що комерційне училище таки з'явиться у Рівному не раніше 1917 р. [424, с. 146].

В умовах відсутності на Волині вищих навчальних закладів провідну роль у розвитку освіти у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відігравали середні навчальні заклади – чоловічі та жіночі гімназії, які, як відомо, функціонували тільки в містах. Навчання в гімназіях забезпечувало достатньо високий рівень знань, що дозволяло випускникам надалі успішно застосовувати їх на практиці, обіймаючи різні службові та виробничі посади, або продовжити навчання у вищих навчальних закладах.

Чоловічі гімназії на Волині з'явилися ще в першій половині ХІХ ст. в Житомирі та Луцьку (остання у 1834 р. була переведена до містечка

Луцьк. Чоловіча гімназія. Листівка. Поч. ХХ ст.

Клевань, а після того, як у Рівному у 1839 р. збудували спеціальну гімназійну будівлю, – почала функціонувати у цьому повітовому місті).

Незважаючи на потреби часу, мережа чоловічих гімназій у містах Волині в 60–80-х рр. ХІХ ст. зростала досить повільно. Так, у 1868 р. відкрилася чоловіча прогімназія в Острозі, реорганізована на базі дворянського повітового училища [216, с. 79]. Упродовж наступних двох десятиріч удалося відкрити знову ж таки в губернському центрі ще одну чоловічу гімназію, що було, без сумніву, недостатньо для цього регіону України [99, с. 21]. Порівняймо: якщо в 1885 р. в Київській губернії нараховувалося 12 чоловічих середніх навчальних закладів, підпорядкованих Міністерству народної освіти, то на Волині їх продовжувало залишатися всього 4. Відповідно і кількість охоплених навчанням учнів у чоловічих гімназіях Волинської губернії була в 2,6 раза меншою, ніж у містах Київської губернії, і складала всього 1414 учнів [123, с. 292].

Кількість чоловічих гімназій на Волині відчутно починає зростати наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У 1911 р. у волинських містах їх нараховувалося вже сім. Це стало можливим завдяки спільним зусиллям з боку держави, міської влади та мешканців міст. Показовий у цьому плані

Учні Острозької чоловічої гімназії. Фото. Поч. XX ст.

приклад Луцька, в якому у 1895 р. відкрилася чоловіча гімназія [79, с. 67]. Ще в 1883 р. першу пожертву на її будівництво склав член Луцької міської управи В. Корвін-Піотровський у сумі 1000 руб. [8, арк. 217]. А попечителем Київського навчального округу виділялися щорічні відсотки від капіталу лікаря І. Лернета, сума якого перевищувала 143 тис. руб. [55, арк. 91]. За рахунок міського бюджету покривалося близько 10 % видатків на утримання цього навчального закладу. Однак якщо врахувати, що в Київському навчальному окрузі на початку XX ст. функціонувало 45 чоловічих гімназій, то частка чоловічих гімназій Волинської губернії залишалася невисокою й не перевищувала 16 % [131, с. 48–49, ведомість 10].

У 1909 р. з ініціативи міського самоврядування Дубна була відкрита міська чоловіча гімназія у цьому повітовому місті. Міська влада самотужки покривала трохи більше 20 % видатків на її утримання [106, с. 48].

Зауважимо, що у чотирьох повітових містах Волині (Новограді-Волинському, Овручі, Кременці, Ізяславі) чоловічі середні навчальні заклади до 1914 р. так і не були відкриті.

На початку XX ст., окрім уже згаданого Луцька, на утримання чоловічих гімназій виділялися кошти з міських бюджетів Дубна та Ковеля. І хоча в 1911 р. сума, яку виділила на ці потреби Луцька міська дума, була вищою (5385 руб.), Дубенське міське спрощене громадське управління

Дубно. Чоловіча гімназія. Листівка. Поч. XX ст.

покривало більшу частку видатків щодо утримання міської чоловічої гімназії, а саме 20,7 %, що у грошовому виразі складало 3657 руб. [131, с. 48–49].

Функціонування чоловічих середніх навчальних закладів у містах Волині у другій половині XIX ст., як і повсюди в царській Росії, було позначене реорганізаціями у зв'язку із запровадженням освітньої реформи 1871 р., яка, як відомо, закріплювала переваги класичної освіти. Якщо опанування навчального курсу класичних гімназій дозволяло випускникам цих навчальних закладів підготуватися до вступу до університетів, то реальні училища спрямовували своїх вихованців до конкретної практичної діяльності.

Сповна ці зміни в системі середньої освіти відчула на собі Рівненська чоловіча гімназія. Відповідно до положення 19 листопада 1864 р. вона була реорганізована в реальну гімназію, а згідно з положенням 15 травня 1872 р. – в реальне училище [423, с. 7–10].

Загальновідомо, що новації не завжди позитивно сприймаються сучасниками, і лише з часом можна неупереджено оцінити їхні результати. В умовах промислового перевороту, на шлях якого імперія Романових активно вступила у другій половині XIX ст., відчувався дефіцит спеціалістів у галузі техніки. Проте вищі технічні заклади, на відміну від університетів, залишалися непопулярними. Саме тому один із напрямків освітньої реформи, яку розпочав упроваджувати міністр освіти Д. Толстой, передбачав розширення мережі середніх навчальних закладів, які б готували кадри для

Рівно. Реальное училище.
Równie. Szkoła Realna.

Рівне. Реальне училище. Листівка. Поч. XX ст.

Рівне. Випускники реального училища. Фото. 1871 р.

вищих технічних шкіл. Інша справа, що наявність у містах лише однієї реальної гімназії (училища) позбавляла дітей права вибору в майбутньому навчатися у тих навчальних закладах, які б краще відповідали їх розумовим здібностям. Ось як на схилі літ згадував про ці нововведення письменник В. Короленко, який у 1866–1871 рр. навчався у Рівненській реальній гімназії: «З розмов дорослих я зрозумів, що доступ в університет мені закритий і що віднині математика повинна стати для мене головним предметом навчання» [310, с. 142].

Та все ж для Рівного, яке динамічно розвивалося, наявність такого навчального закладу була виправданою. Починаючи від 1875 р., при п'ятому і шостому класах Рівненського реального училища, окрім загального, почало функціонувати комерційне відділення, а також відкрився сьомий додатковий клас із механіко-технічним та хіміко-технологічним відділеннями. На комерційному відділенні навчання зосереджувалося на вивченні іноземних мов і комерційних наук. Закінчення відділень сьомого класу давало підготовку для практичної діяльності, пов'язаної із промисловою технікою і торгівлею [424, с. 7–10].

Підкреслимо, що на початку ХХ ст. із 13 реальних училищ Київського навчального округу Рівненське реальне училище було єдиним на Волині, а його матеріальна база вважалася однією з кращих серед навчальних закладів губернії. Училище мало власний двоповерховий будинок, обладнаний необхідним приладдям хімічну лабораторію, фізичний кабінет та кабінет природничих наук [103, с. 193–195].

Аналізуючи джерела фінансування Рівненського реального училища, можна зробити висновок про певну консолідацію зусиль як державних органів влади, так і громадськості міста щодо його утримання. Частка держави була найвищою і складала приблизно 70 %. А майже третина усіх видатків на його утримання покривалася за рахунок плати за навчання, яку вносили батьки. Відомо, що впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вона постійно зростала. Так, якщо в 1858 р. щорічний внесок за навчання одного учня складав 5 руб., а в 1886–1910 рр. – 50 руб., то в 1911 р. – уже більше 129 руб. [424, с. 7–10]. Українська обмежена фінансова спроможність міського самоврядування Рівного не дозволяла йому бодай частково підтримувати цей навчальний заклад (наразі на початку ХХ ст. міська дума опікувалася лише початковими міськими училищами).

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. волинські міста відчували гостру потребу також і у жіночих навчальних закладах. Вона була викликана загальним соціально-економічним піднесенням міст, яке вимагало ширшого залучення жінок до суспільного та економічного життя регіону, а також тими змінами, які простежувалися у ставленні до жіноцтва в суспільстві в цілому. Як слушно зауважила Л. Буряк, сучасна українська дослідниця жіночої освіти в Україні в контексті урбанізації, втілення в життя жіночої освіти потребувало саме міського простору, його інфраструктури, а також інституцій, соціуму, здатних до адекватного сприйняття змін [193, с. 52].

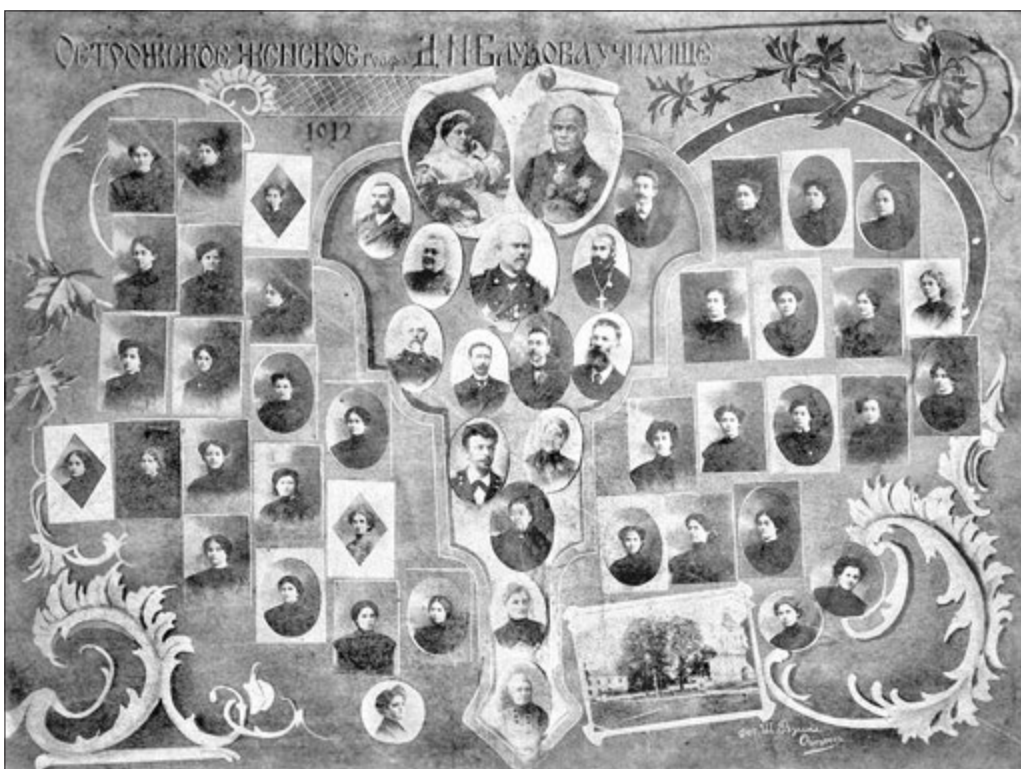
Рівне. Випускниці жіночої гімназії. Фото. 1910 р.

Ковель. Жіноча гімназія. Листівка. Поч. XX ст.

Острог. Приміщення жіночого училища графа Д.М. Блудова. Фото. Поч. XX ст.

Острог. Випускниці жіночого училища графа Д.М. Блудова. Фото. 1912 р.

Порівняно з чоловічими середніми навчальними закладами участь приватних осіб та громадських організацій у відкритті жіночих середніх шкіл у містах Волині виглядала більш ваговою. Так, у середині XIX ст. в Житомирі та Рівному функціонували приватні пансіони благородних дівчиць. А в 1865 р. у Острозі з ініціативи Св. Кирило-Мефодіївського братства та його засновниці графині А. Блудової було відкрите жіноче училище графа Д. М. Блудова, яке користувалося правами жіночих гімназій Міністерства народної освіти [295, с. 66]. У цьому закладі закритого типу навчалися переважно дочки священиків, учителів тощо винятково православного віросповідання.

Однією з чотирьох жіночих гімназій, підпорядкованих Відомству закладів імператриці Марії, які у пореформену добу функціонували в містах України, була Маріїнська жіноча гімназія в Житомирі, відкрита в 1866 р. [350, с. 67]. У 1903–1904 рр. з ініціативи товариства «Група вчителів» у губернському центрі були відкриті дві приватні гімназії Н. Покрамович і Н. Овсяннікової. Надалі вони функціонували як на кошти засновників, так і за рахунок збору плати за навчання [86, с. 6]. На відміну від жіночого училища гр. Д. М. Блудова, соціальний склад вихованок вищевказаних жіночих закладів був значно ширшим й охоплював представниць усіх станів населення незалежно від віросповідань [253, с. 187].

З ініціативи місцевого відділу Союзу руського народу в 1911 р. в Житомирі відкрилася четверта жіноча гімназія Св. Анастасії. Її засновники, пропагуючи шовіністичні ідеї, наполягли на перевагах в учнівському контингенті дівчаток християнського походження. Незважаючи на дискримінацію стосовно осіб єврейської національності, цей жіночий навчальний заклад охоплював навчанням близько двохсот учениць. Не маючи інших джерел фінансування, жіноча гімназія Св. Анастасії утримувалася за рахунок плати за навчання [253, с. 145].

Більша частина жіночих гімназій у містах Волині функціонувала на основі положення 24 травня 1870 р., яке передбачало надання їм державної допомоги до 2000 руб., однак у такій значній сумі волинським жіночим гімназіям вони ніколи не виділялися [253, с. 147]. У цьому зв'язку висновок Т. Сухенко про те, що уряд узяв таким чином на своє утримання жіночі середні школи на Правобережній Україні з метою не допустити громадськості до участі в їхньому управлінні, викликає сумнів, принаймні, стосовно волинських міст, де більшість жіночих гімназій утримувалися переважно за рахунок грошового збору від навчання [465, с. 68].

У порівнянні з іншими середніми навчальними закладами на початку XX ст. чисельність жіночих гімназій у містах Волинської губернії зростала найвищими темпами. Аналіз статистичних даних засвідчує, що із дванадцяти жіночих гімназій, які в 1914 р. функціонували в містах Волині, десять були відкриті з 1900 по 1914 рр., водночас як нових чоловічих гімназій з'явилося лише три [92, с. 76–77; 131, с. 2–3].

Житомир. Волинська духовна семінарія. Фото. Поч. ХХ ст.

Якщо до Першої світової війни чоловічі гімназії були відсутні в чотирьох волинських містах, то жіночих гімназій не мали 3 міста. А в таких повітових містах, як Овруч, Ізяслав, Новоград-Волинський, так і не було відкрито жодного чоловічого або жіночого середнього навчального закладу, натомість як у позаштатному Здолбуніві жіноча гімназія функціонувала з 1909 р.

Окрему нішу в освітньому житті займали духовно-навчальні заклади Волинської православної єпархії, деякі з них були відкриті саме в містах [257, с. 23]. Це насамперед Волинська духовна семінарія, чоловічі, а також жіночі духовні училища. З 1836 р. по 1902 р. Волинська духовна семінарія перебувала в Кременці, а на початку ХХ ст. – у Житомирі. Функціонувала в губернському центрі також Житомирська римо-католицька духовна семінарія, підпорядкована Міністерству внутрішніх справ [12, арк. 33].

На початку ХХ ст. із шести духовних училищ Волинської єпархії чотири розташовувалися в Житомирі та Кременці [12, арк. 34]. До того ж учнями духовних навчальних закладів були переважно вихідці із сільської місцевості, де традиційно переважало українське населення. Як і в решті навчальних закладів, які не підпорядковувалися духовному відомству, в духовно-навчальних закладах Волині цілеспрямовано здійснювалася русифікаторська політика.

Провідну роль у розвитку освіти на Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відіграв губернський центр. Однак він не міг конкурувати з найбільшим освітньо-культурним осередком Правобережної України –

Житомир. Перша чоловіча гімназія. Фото. Поч. XX ст.

Києвом, у якому на початку XX ст. було відкрито 12 чоловічих та 19 жіночих гімназій. Але у порівнянні з третім губернським містом Правобережної України – Кам'янець-Подільським, де функціонували лише 1 чоловіча та 1 жіноча гімназія, – Житомир виглядав набагато привабливіше [131, с. 2–3; 133, с. 2–3].

Зазначимо, що на початку XX ст. саме в губернському центрі Волині зосереджувалася найвагоміша частка всіх міських навчальних закладів губернії. Так, у 1905 р. зі 151 міського навчального закладу 46 працювало саме в Житомирі, що становило 35,1 %. І хоча на Житомир припадало лише 2 % від загальної кількості навчальних закладів усієї губернії, саме тут зосереджувалася найбільша кількість початкових шкіл вищого типу, професійних, а також середніх [12, арк. 79].

У другій половині XIX – на початку XX ст., окрім губернського центру, найбільшу кількість навчальних закладів мали міста Рівне, Острог, Кременець, Ковель [105, с. 360–368, 428, 477–478, 489].

Прискорення соціально-економічного розвитку волинських міст у другій половині XIX – на початку XX ст. вимагало значно вищого рівня освіченості міського населення. Відповідно зростали і його культурні потреби, задовольнити які мали доступні для широкого загалу заклади культури – бібліотеки, театри, музеї тощо. Однак і тут царський уряд суворо дотримувався русифікаторської політики, намагаючись не допустити

Житомир. Приміщення публічної російської бібліотеки. Листівка. Поч. ХХ ст.

поширення впливу на міське населення культурних надбань інших народів, які проживали на території Волинської губернії.

Найбільший попит на заклади культури відчувався в губернському центрі. Зміни в соціальному складі міського населення призвели тут до збільшення кількості людей інтелігентних професій – учителів, лікарів, інженерів тощо. Саме в Житомирі у 1866 р. відбулося відкриття першої на Волині публічної російської бібліотеки, яке в часі співпало з появою подібних книгозбірень у Києві і Кам'янець-Подільському [312, с. 15, 18]. Заручившись підтримкою державної влади, ініціаторами її відкриття виступила місцева громадськість. На утримання бібліотеки з державної скарбниці було надано близько 3000 руб., що набагато перевищило суму, яку вдалося зібрати шляхом збору пожертв серед міського населення. Її книжковий фонд нараховував трохи більше 2200 книг і комплектувався переважно з науково-популярних видань, художніх творів російських письменників, історичної літератури. Користувачами бібліотеки були 610 читачів, водночас читальну залу безкоштовно відвідували всього 59 чоловік [186, с. 278].

Надаючи підтримку подібним закладам культури, держава мала на меті утримати контроль над культурною сферою міського життя. Її побоювання з приводу того, що польська шляхта і в пореформену добу намагатиметься зберегти свої впливи на Волині були небезпідставними. Так, у статті В. Боцяновського, присвяченій 25-річному ювілею російської публічної

бібліотеки в Житомирі, йшлося про те, що «поляки, будучи навіть у цей час народом освіченим, зуміли поставити себе на чолі громадськості, так що чиновники, які приїздили сюди на службу з великоросійських губерній, досить швидко оволодівали польською мовою, яка вважалася тоді “панською”, намагаючись зблизитися з польською інтелігенцією» [186, с. 260].

У грудні 1906 р. відкрилася народна бібліотека-читальня в Житомирі при будинку працелюбства [145]. На цей же час припадає масове поширення бібліотечних закладів у повітових містах, а також у містечках Волинської губернії. Зазвичай їхніми засновниками виступали як приватні особи, так і громадські організації. На початку ХХ ст. до цієї роботи активно долучилися товариства тверезості. Останні почали організовувати бібліотеки при народних чайних. Окремі книгозбірні в цей час існували при благородних і громадських зібраннях, церковних братствах тощо. На власні кошти Управління Південно-Західних залізниць утримувало дві бібліотеки у вокзальних приміщеннях залізничних станцій Ковеля і Здолбунова [104, с. 216–217]. Однак користування переважною більшістю цих закладів культури було платним, що не дозволяло розширити коло читачів за рахунок збіднілих верств населення.

На початку ХХ ст. в губернському центрі вже працювало 10 бібліотечних закладів. Найбільша кількість була зосереджена в Кременеці – 7, Луцьку – 6, Рівному – 5, у той час як у Новограді-Волинському їх було всього два, а в Ізяславі – лише один. Усіх бібліотечних закладів у містах Волині в цей час нараховувалося 47 [104, с. 216–217].

У досліджуваний період жителі волинських міст почали активніше долучатися і до театрального мистецтва. Відомо, що перший міський театр на Волині був заснований ще в 1809 р. у Житомирі [352, с. 273]. У 80-і рр. ХІХ ст. театр розміщувався у новому просторому приміщенні на 640 глядачів. На його утримання міське самоврядування Житомира виділяло чималі кошти, а також безпосередньо займалося організацією театральних сезонів. Фінансову підтримку театру надавала й державна скарбниця, звідти щороку перераховувалося на його утримання до 3000 руб. У свою чергу частина театрального збору відраховувалася до міської скарбниці у вигляді платні за оренду театру [180, с. 270].

Особливо поживилося культурне життя губернського центру Волині наприкінці ХІХ ст. Після спорудження вузькоколійної залізниці Житомир-Бердичів усе частіше на гастролі сюди почали приїздити театральні трупи. У найбільш насичені театральні сезони в місті могли одночасно виступати по декілька колективів. Для цього використовувалися сцени у приватних літніх садах, у будинку товариства взаємного кредиту тощо.

На початку ХХ ст. в Житомирі з успіхом виступали відомі колективи Оперного товариства російських акторів, а також під керівництвом П. Лоренц, які пропонували житомирянам переглянути класичний оперний репертуар. Такі драматичні колективи, як «Нова російська драма», «Пересувний театр» П. Гайдебурова, знайомили глядачів із п'єсами А. Чехова, Л. Тол-

Житомир. Міський театр.
Фрагмент листівки. Поч. XX ст.

стого, М. Горького. Жителі губерньського центру мали змогу побувати на театральних виставах за участю провідних російських артистів Г. Федотової, М. Дальського. Яскраву сторінку в музичне життя Житомира у 1903 р. вписали гастролі всесвітньо відомого оперного співака Ф. Шаляпіна [180, с. 271].

Незмінним успіхом у житомирських глядачів користувалися українські театральні вистави, дозволені для широкого показу з 80-х рр. XIX ст. Неодноразово виступали в Житомирі театральні колективи під керівництвом М. Кропивницького, М. Садовського, П. Саксаганського, М. Старицького. Любителі театрального мистецтва мали змогу оцінити гру знаменитої української актриси М. Заньковецької [456, с. 42, 53].

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Житомирі, а також у деяких інших волинських містах розвивалося аматорське театральне і музичне мистецтво. У Житомирі з 1906 р. активізувало діяльність мистецьке (артистичне) товариство [143]. Кращі любительські сили губерньського центру брали участь у постановці театральних вистав, організації літературно-музичних вечорів, які відвідувала чисельна публіка. Музична атмосфера міста, яка склалася наприкінці XIX – на початку XX ст., позитивно впливала і на формування юних талантів, які в майбутньому стали музикантами зі світовими іменами: Ю. Зарембського, Ю. Турчинського, М. Домбровського, М. Скорульського, Б. Лятошинського, С. Ріхтера [180, с. 273].

Однак у 60–80-і рр. XIX ст., окрім губерньського центру, культурне життя в решті волинських поселень протікало ще малопомітно. Лише з 90-х рр. XIX ст. до нього стали активніше долучатися учні та вчителі місцевих навчальних закладів, представники нечисельної міської інтелігенції. Участь у спільних театральних виставах та музичних дійствах згуртовувала місцевих аматорів. Так, у 1899 р. в містечку Корець учителька М. Ненадкевич організувала «Товариство аматорів літератури і театрального мистецтва», яке заснувало театр переважно з українським репертуаром. Аматорський театральний колектив у цей час існував і в Острозі під керівництвом П. Заячківського, який ставив лише українські класичні п'єси [256, с. 47]. У розмаїття культурного життя Рівного, починаючи з 1908 р., вписалося

літературно-мистецьке товариство [345, с. 223]. У 1911 р. у цьому повітовому місті ним було зініційовано відкриття першої виставки картин, де були показані роботи й відомих художників – В. Маковського, А. Богомаза. На огляд були виставлені художні роботи з приватних колекцій, малюнки учнів місцевих навчальних закладів. Упродовж 17 днів роботи виставку відвідало 1100 чоловік. Як повідомлялося у місцевій пресі, «рівненська публіка дізналася, що таке картини, написані масляними фарбами, аквареллю і пастеллю (кольоровими олівцями), картини на дереві, міді, шовку, гравюри, замальовки олівцем і вугіллям. Окрім того, на виставці були показані гобелени, картини вишиті на шовку і одна скульптурна робота» [151; 155].

Підкреслимо, що з 90-х рр. XIX ст. культурне життя значно пожвавилось в тих містах, які мали залізничне сполучення, а саме в Рівному, Здолбунові, Луцьку, Ковелі. Заїжджі гастролери нерідко відвідували ці провіційні міста зі своїми концертними та театральними програмами, залучаючи таким чином їхніх жителів до культурних надбань різних народів.

За даними статистики, у 1910 р. лише в чотирьох волинських містах не було спеціальних театральних приміщень (Ізяславі, Кременці, Овручі, Здолбунові). А в таких містах, як Ковель, Рівне нараховувалося по 5 сценічних майданчиків (театрів, клубів, циркових приміщень тощо). Водночас і деякі волинські містечка мали окремі театральні приміщення (Полонне, Любар, Шепетівка) [71, с. 629].

Їхня відсутність у деяких містах не завжди позбавляла городян можливості познайомитися із театральним чи музичним мистецтвом, оскільки трупи, які гастролювали, а також окремі артисти нерідко наймали для виступів пристосовані приміщення.

А такий факт, що на залізничну станцію Здолбунів часто приїзять із виступами артисти, збираючи чисельну публіку, ще у 1887 р. послужив приводом для губернської адміністрації звернутися з проханням до уряду про дозвіл устано-

Газета "Волинская жизнь" про відкриття у Рівному театру після пожежі. Поч. XX ст.

По губерніи

РОВО. (Кор. „Вол. Жизнь“). 2 февраля послѣдовало давножданное открытие возобновленного театра (сгорѣвшего два года тому назад). Для открытия, труппой г. Бродерова поставлена „Гейша“ и малорусская мо- занка „Вечерница“.

Отсутствие театра столь продолжительное время привлекло 2 февраля множество публики. Наскоро отстроенный театр, вслѣдствие поспѣшности владѣльца г. Зафрана, носит характер какой-то подвальной и сырой постройки.штукатурка внутри сыра, зато печи жарко натоплены, испарение, духота и тѣснота. Труппа называет себя „русско-малорусской-драматическо-опереточной“. Excusez du peu!. Исполнение „Гейши“ можно назвать—удовлетворительнымъ. Есть хорошія силы. Особое расположение публики успѣли уже заслужить г-жа Кочубей-Дзбановская (украинскій соловей), г.г. Левинскій, Петренко и Недоля. Г-жа Дзбановская поетъ дѣйствительно хорошо, умѣло владея красивымъ голосомъ.

Кстати упомянемъ, что публика держитъ себя во время спектаклей весьма неводержанно: опаздыванія послѣ 3-го звонка, шарканье ногами, ашлодисменты во время исполненія, вставанія въ моменты игры и т. п. Г. Зафрану совѣтуемъ устроить болѣе удобное помѣщеніе для вѣшалокъ и не затруднять публику продолжительнымъ ожиданіемъ и невозможной давкой. К.

вити тут поліцейський нагляд, а у подальшому надати містечку Здолбунів статусу позаштатного міста [6, арк. 11].

Зводилися театральні та інші сценічні майданчики в містах Волині переважно приватними особами. Так, у 1908 р. було закінчено будівництво театального приватного приміщення Л. Зафрана у Рівному [256, с. 47].

Саме в цей час у містах Волині вперше з'являється і досить швидко набуває поширення кінематограф. За образним висловлюванням Д. Чорного, прихід кінематографа «швидко і упевнено торував собі шлях до сердець та гаманців городян, змінював їх свідомість, розширював знання про світ та самих себе» [488, с. 281]. У 1911 р. у дев'яти волинських містах працювало 15 кінотеатрів. Найбільше їх з'явилося у Рівному: електробіоскоп Берендта, біоскоп Блендера, біоскоп «Новый мир» [103, с. 261–263].

У зв'язку із розширенням мережі театрів, кінотеатрів, цирків тощо губерньська адміністрація звернула увагу на те, що їхні власники, а також організатори спектаклів, концертів та інших масових видовищ не несуть ніяких витрат на користь самих міст, водночас нерідко отримують досить високі прибутки. Так, у 1910 р. волинський губернатор навіть дозволив міським управлінням встановити грошовий збір з білетів на масові заходи, чим відразу скористалося Дубенське міське спрощене громадське управління, прийнявши рішення відраховувати до міської скарбниці 10 % валового доходу із квитків [45, арк. 338]. Таким чином, можна говорити про формування взаємовпливу культурно-мистецької складової міського життя та підвищення ефективності діяльності міського самоврядування.

Поширення нових форм дозвілля городян, про які йшла мова вище, сприяло формуванню нових ознак культурно-освітнього середовища міст, що відповідало епосі індустріального, урбанізованого суспільства. Таким чином, услід за А. Літягіною можна говорити про наявність двох складових культурного процесу, який спостерігався у містах Російської імперії на зламі XIX–XX ст., – просвітництва і комерції. На її думку, «нове суспільство не могло функціонувати без ціннісної системи, однаково зрозумілою як мешканцю Петербурга, так і городянину з глибинки. Як у столицях, так і у провінції, формувалася публіка, готова до споживання культурного продукту різного рівня: від високодуховних до низькопробних, від пустих до глибоких та змістовних» [340, с. 142].

У другій половині XIX – на початку XX ст. в містах Волині починають засновуватися також музейні заклади. Перший музей на Волині з'явився в Житомирі в

Житомир. Архієрейський будинок, в якому розміщувалося Волинське давньосховище.

Острог. Члени братства князів Острозьких на подвір'ї замку. Фото. 1912 р.

1865 р. Його окрасою стала колекція мінералів та гірських порід, виставлена для огляду в місцевій публічній бібліотеці. Зазначимо, на виставці були показані 48 екземплярів мінералів із особистої колекції волинського губернатора М. Черткова – попечителя бібліотеки. Ці зразки також згодом увійшли до музейної колекції. Уже на кінець XIX ст. музей нараховував більше 780 експонатів, які за відсутності спеціального приміщення продовжували зберігатися в публічній бібліотеці [351, с. 402]. У 1901–1913 рр. музей перебував у підпорядкуванні Товариства дослідників Волині як його структурний підрозділ. Лише з 1914 р. він виділився в самостійну установу під назвою «Центральний волинський музей».

Починаючи з 80-х рр. XIX ст. з метою збереження історичних пам'яток організаторами музейних збірок стали виступати православні братства. Перші громадські давньосховища були засновані Свято-Володимирським православним братством у Володимирі-Волинському, Хрестовоздвиженським – у Луцьку. У 1892 р. в Житомирі при архієрейському будинку було відкрито губернське Волинське давньосховище, а після створення у 1894 р. Волинського церковно-археологічного товариства воно було передано під його опіку [195, с. 15–16; 179, с. 198; 257, с. 46; 217, с. 180, 187]. До вказаних сховищ старожитностей надходили різноманітні предмети старовини, рукописи, церковні ужиткові речі, археологічні знахідки тощо. Діяльність братства імені князів Острозьких в Острозі, офіційно затвердженого у 1909 р., та-

Київ. Експерсія до художньо-промислового музею, організована Ф. Штейнгелем для учнів та вчителів Городоцького двокласного училища. Фото. Поч. ХХ ст.

кож передбачала створення громадського музею, однак початок Першої світової війни відтягнув його відкриття в часі аж до 1916 р.

Незважаючи на те, що музейні колекції, які зберігалися в давньо-сховищах, не стали доступними широкому загалу, було започатковане їх наукове опрацювання [217, с. 180-181].

Засновували музеї і приватні особи, як, наприклад, у Рівному в 1908 р. завідувач складу місцевого сільськогосподарського товариства Е. Окенцький. У музеї проводився активний збір цінних археографічних, археологічних, нумізматичних, етнографічних та інших пам'яток. Усі вони були виставлені для огляду у двох кімнатах складу-магазину Рівненського сільськогосподарського товариства. Фондоутворювачами музею виступали представники місцевої польської знаті – заможні землевласники. Саме тому до його колекцій потрапили деякі історичні реліквії польського народу, пов'язані з незалежністю Польської держави, що дало привід місцевій адміністрації піддати сумніву лояльну діяльність цього музейного закладу. Проте він продовжував функціонувати до Першої світової війни [425, с. 11–15].

На відміну від церковних музеїв світські музейні заклади мали дещо ширше коло відвідувачів – переважно з числа міських жителів. Цікаво, що незадовільне відвідування музеїв учнями та вчителями місцевих навчальних закладів навіть ставало предметом обговорення на сторінках періодичних видань [142].

Незважаючи на свою нечисленність, брак коштів та приміщень для розміщення колекцій, на початку ХХ ст. музейні заклади все більше стають невіддільною часткою культурного життя міських жителів.

Отже, досліджуваний період характеризується поступовим розширенням спектру громадського життя в містах. Одним із його виявів була багатогранна благодійна діяльність, яка також спрямовувалася на підтримку освіти та культури.

У галузі освіти це найперше виявлялося в наданні допомоги бідним учням. Із цією метою в багатьох волинських містах засновувалися спеціальні громадські товариства. У 1883 р. одним із перших на Волині було створено Товариство для допомоги бідним учням Рівненського реального училища. Найбільшу підтримку йому надавали барон Ф. Штейнгель, Рівненське благородне зібрання, а також правління Житинського і Шпанівського цукрових заводів [94, с. 13; 93, с. 3]. У 1893 р. це товариство зуміло надати грошову допомогу 52 учням на загальну суму 800 руб. [93, с. 3]. Ці гроші були використані ними на оплату навчання, а також на придбання одягу, ліків. Під час видачі грошової допомоги враховувався не лише матеріальний стан учня, а й успіхи в навчанні та поведінці незалежно від звань і станів. Лише за 26 років існування товариства допомоги бідним учням Рівненського реального училища до його каси надійшло 25502 руб. і було витрачено на благодійні цілі 17171 руб. [96, с. 2].

Найбільш успішно поєднувало наукові і громадські дослідження рідного краю Товариство дослідників Волині, засноване у 1900 р. в Житомирі. Згідно зі статутом у його структуру входили музей, бібліотека, архів. Основні напрямки діяльності товариства розгорнулися у чотирьох секціях: природничій, етнографічній, економічній та історичній. Утілення наміру всебічного вивчення Волині передбачалося шляхом організації публічних читань, під час яких члени товариства могли оприлюднити результати своїх наукових пошуків, проведенням за кошти товариства наукових досліджень та їхніх публікацій. За роки свого існування Товариство дослідників Волині видало 14 томів своїх наукових праць. Дійсними членами товариства були археологи М. Біляшівський, С. Гамченко, етнограф В. Кравченко, краєзнавець О. Фотинський, геолог і географ П. Тутковський. Серед почесних членів товариства були видатні українські та російські вчені і письменники А. Кримський, К. Тімірязєв, В. Короленко [217, с. 193–194].

Подібно до краєзнавчого Товариства дослідників Волині і решта громадських організацій і товариств, що діяли у волинських містах, здобували досвід громадського життя, який пізніше був використаний у ході будівництва Української незалежної держави (1917–20-х рр.).

Слід зазначити, що український освітній рух на Волині репрезентувало єдине товариство «Просвіта», створене в 1906 р. в Житомирі [339, с. 22]. Його ряди об'єднували нечисельну українську інтелігенцію для спільної роботи заради освіти народу. Але національно-просвітницька діяльність житомирської «Просвіти» зустріла вороже ставлення з боку уряду, і невдовзі товариство було заборонено [339, с. 64].

Аналіз статистичних джерел засвідчує, що поміж усіх міст Волині найбільш активно до громадської діяльності залучалися мешканці губернського центру. Це можна пояснити наявністю в їхньому складі значно вищої частки як освіченого, так і заможного населення, яке вбачало в подібного роду діяльності розширення можливостей для особистої реалізації. Так, якщо у 1886 р. в Житомирі існувало лише 4 добровільних та інших видів громадських організацій, то вже в 1914 р. їх нараховувалося 48 [99, с. 34; 104, с. 208]. Водночас у найбільш розвинених повітових містах губернії, як, наприклад, Рівному, Ковелі, Луцьку на початку ХХ ст. їх нараховувалося удвічі менше [103, с. 239].

У досліджуваний період у соціальній сфері міського життя на Волині взаємодіяли як державні, так і виборні органи міської влади, а також громадські організації та окремі громадяни. Однак їх зусилля, спрямовані на розв'язання проблем соціального забезпечення, ще були недостатніми.

У розвитку освіти на території Волинської губернії міста відігравали значну роль. Адже саме тут концентрувалися навчальні заклади різних типів, які обслуговували потреби не лише міських жителів, а й населення повітів. Однак наявна у волинських містах мережа навчальних закладів різних типів не відповідала постійним потребам їх жителів. Міста Волині у порівнянні з містами інших чотирьох українських губерній, які належали до Київського навчального округу, значно відставали за кількістю навчальних закладів. Причини цього слід убачати в недостатньому соціально-економічному розвитку волинських міст, у результаті чого органи міського самоврядування не могли належним чином фінансувати навчальні заклади і повністю брати їх на своє утримання, а також у довготривалій відсутності на території Волинської губернії земств.

Відчутне зростання мережі навчальних закладів у містах Волині співпало з періодом найбільш інтенсивного соціально-економічного і демографічного розвитку міст, ознаки якого почали виявлятися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У свою чергу збільшення кількості навчальних закладів стимулювало демографічні і соціально-економічні процеси в містах.

На початку ХХ ст. в освітньому процесі в містах Волині були задіяні не лише державні органи, але й земства, а також підприємницький загал. Зазначимо, що хоча він не мав тут сильних позицій, але, як і всюди в Україні, діяв згідно зі своїми потребами і також заснував тут школи та частково фінансував освіту. Це ж саме робили приватні добровільні та громадські організації.

Виступаючи осередками культури та освіти, міста Волині, як і решта міст підросійської України, сприяли консолідації основних сил суспільства. У культурно-освітньому процесі тут були задіяні різні верстви міського населення.

Як бачимо, поступальний розвиток міського життя на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. зумовлювали насамперед соціально-економічні процеси, породжені реформами 60-х рр. XIX ст. Тут реформи впроваджувалися більш уповільнено, ніж у решті губерній Правобережної України. У 60–80-х рр. XIX ст. позитивні зрушення тут виявляються слабо. Міські органи самоврядування, які продовжували існувати на основі «Жалованной грамоты на права и выгоды городам Российской империи», не мали змоги впливати на економічне життя, їх можливості у використанні фінансових ресурсів залишалися обмеженими, а міське господарство розвивалося слабо. Кризові явища особливо помітні у приватновласницьких містах, офіційний статус яких нерідко провокував конфлікти між власником і населенням міста.

Відхід від основних ідей міської реформи 1870 р. спостерігався у приватновласницьких містах Волинської губернії і виявився в суттєвому обмеженні всестанового характеру їх виборних органів влади. Виборчі права у всіх без винятку містах Волині обмежувала також національна та релігійна приналежність виборців.

Незважаючи на те, що міська реформа 1892 р. була менш демократичною і менш прогресивною, ніж попередня, спостерігався певний прогрес у розвитку волинських міст наприкінці XIX ст., який, на нашу думку, насамперед був пов'язаний із загальним поліпшенням соціально-економічної ситуації на Волині.

У 90-х рр. XIX ст. позитивні зрушення виявляються у розгортанні діяльності міських органів самоврядування, які в межах своїх компетенцій працювали самостійно. Зокрема, стабілізується фінансове становище міст, що дозволяло спрямовувати частину коштів із міських бюджетів на розв'язання питань їх благоустрою та розвитку соціально-культурної інфраструктури. Але обов'язкові загальнодержавні витрати поглинали майже всю дохідну частину міських бюджетів, тому, щоб стабілізувати фінансове становище, міським самоврядним структурам доводилося робити борги, вчасно розраховуватися з якими не було можливості. Перші масштабні комунальні проекти (електричне освітлення, трамвай, телефонний зв'язок тощо) були здійснені в цей час лише у губернському центрі – Житомирі.

Якщо історія міського господарства найбільших українських міст, зокрема Києва, Харкова, Одеси, як і багатьох міст царської Росії, розпочинається з 70-х рр. XIX ст., то для Волині процес його становлення припадає на кінець 90-х рр. XIX ст. Саме тоді у волинських містах закладаються перші цеглини для створення системи міського господарства і починають утілюватися в життя значні комунальні проекти.

Із початком XX ст. міське господарство розвивається в усіх містах Волині, але найбільш активно ці процеси виявляються в тих містах, які демонстрували найвищі показники торговельно-промислової активності та були значними транспортними вузлами краю. На темпи робіт із ведення міського господарства негативно впливали нестача у міських властей коштів та серйозні труднощі з кредитуванням комунальних проектів.

Погоджуючись із думкою І. Вологодцева про те, що прискорення темпів урбанізаційного процесу в Україні перебуває у прямій залежності від темпів індустріалізації [215, с. 133], підкреслимо, що для Волині, на відміну від інших регіонів України, де цей процес розпочався на початку 90-х рр. XIX ст., подібна взаємодія стає визначальною дещо пізніше – на початку XX ст. Яскраво підтверджують цю думку і певні здобутки в міському господарстві, що спричинили використання в міському побуті нових видів зв'язку, енергії, вдосконалення системи водопостачання, протипожежної безпеки тощо. У цей час спостерігається відчутне зростання мережі навчальних закладів у містах Волині та поживлення їх культурного життя.

Висновки

Розвиток міського життя на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. зумовлювали, з одного боку, ті тенденції та адміністративні чинники, які зародилися і розвивалися в попередні періоди, а з іншого – соціально-економічні процеси, що були породжені реформами 60-х рр. XIX ст. Тут реформи впроваджувалися повільніше, ніж у решті губерній Правобережної України, а тому позитивні зрушення у 60–80-х рр. XIX ст. виявляються слабо. Аналіз тенденцій, які простежуються у різних сферах міського життя, дозволяє виділити два етапи в розвитку волинських міст в окреслений період. Перший етап припадає на 60–80-і рр. XIX ст. Другий етап визначається 90-ми рр. XIX – початком XX ст.

Динаміка демографічних процесів у містах Волині засвідчує, що на відміну від решти регіонів України, в яких відчутне зростання чисельності і питомої ваги міського населення спостерігалось ще у другій половині XIX ст., тут пік нового витка урбанізації припав на початок XX ст. У досліджуваній період темпи зростання міського населення Волинської губернії були одними з найнижчих поміж українських губерній царської Росії. Водночас і цей регіон України відчув на собі позитивний вплив нових містотворчих факторів, які спричинили активізацію демографічних процесів. Так, поява нового виду сполучення – залізниць – призвела до змін в ієрархії міст: насамперед за чисельністю населення та економічними показниками зростали ті міста, які стали центрами або вузлами залізничного сполучення. Натомість деякі старі адміністративні центри, які залізниця оминула, почали занепадати. У деяких містечках, які не належали до розряду офіційних міст, але такими могли вважатися за економічними показниками, чисельність населення зростала більш динамічно.

У порівнянні з іншими регіонами України стартові умови нового витка урбанізації на Волині, який розпочався з 60-х рр. XIX ст., були нерівнозначні: лише тут ще з середньовічних часів зберігалася найбільша мережа приватновласницьких міст, які в 50–60-х рр. XIX ст. переживали глибокий занепад. Закріплення їх мешканців – селян за становою приналежністю, а також міщан – християн за віросповіданням – за власниками міст відразу

після приєднання Волині до складу царської Росії негативно вплинуло і на економічне зростання приватновласницьких міст.

Як і загалом по Україні, у другій половині XIX – на початку XX ст. у процесі поширення ринкових відносин станова структура міського населення Волині активно руйнувалася. І хоча повністю вона не була ліквідована, її роль у соціальному розвитку міст уже не була вирішальною, як це спостерігалось у дореформений період.

Політика царського уряду, спрямована на знищення станових привілеїв і урівняння всього населення в особистих правах, як і всюди в державі, сприяла трансформації міського соціуму на Волині із станового у класове суспільство. Структуру міського населення Волині поступово починають визначати два основних класи – підприємців і представників найманої праці. У процесі класоутворення активну участь брали всі верстви міського населення Волині, але формування нових класових груп тут відбувалося уповільненими темпами.

Якісні зміни національного складу міського населення Волинської губернії певною мірою відтворювали особливості національного складу населення всієї губернії. Найбільш строкатим він був у економічно розвинених містах Волині, а також у містечках із економічними ознаками міст. Однак домінування української корінної національності в жодному з них так і не спостерігалось, що засвідчує слабку інтегрованість українців Волині в міське економічне життя.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Волинська губернія належала у промисловому плані до найменш розвинених регіонів України, що позначилося і на промисловому зростанні її міст. Міська частка у промисловості Волинської губернії, демонструючи тенденцію до зростання, залишалася невисокою. Промисловість волинських міст зберігала переважно ремісничий характер. Роль дрібнотоварного виробництва в економічному розвитку міст цього регіону України залишалася високою. Якщо в досліджуваний період промисловість Волині продовжувала концентруватися насамперед у сільській місцевості, то інша сфера її економіки – торгівля – залишалася у першу чергу пов'язаною з міськими поселеннями. Розширення залізничної мережі в межах Волинської губернії спричинило зміни в ієрархії торгових центрів цього регіону України.

На початку XX ст. роль провідного торгового центру Волинської губернії поступово переходить до Рівного, а губернський центр дещо втрачає свої позиції. У цей час заклади постійної торгівлі стають невід'ємною часткою більшості волинських міст. У створенні дієвого фінансового ринку в добу переходу до соціально орієнтованого ринкового господарства в Україні, який припав на другу половину XIX – початок XX ст., були задіяні і банківсько-кредитні установи Волині. Особливістю цього регіону України було те, що активізація їх діяльності як переважно комерційних банківських установ припала на початок XX ст. і співпала з найбільш результативним етапом соціально-економічного розвитку міст.

У діяльності міських органів самоврядування в досліджуваний період також простежуються два етапи. На першому, який припав на 60–80-і рр. XIX ст., вони реально ще не мали змоги впливати на економічне життя міст, господарство яких практично не розвивалося. З 90-х рр. XIX ст., окреслених як початок другого етапу в діяльності виборних органів міської влади, який тривав аж до початку Першої світової війни, намітилися позитивні зрушення. І це, незважаючи на те, що міська реформа 1892 р. виявилася більш консервативною, ніж попередня. Так, уведений високий майновий цenz виборців призвів до обмеження всестановості в міському самоврядуванні. Однак до міських управлінь прийшли переважно купці, а також дворяни, тобто люди, які займали високе соціальне становище в суспільстві.

Та все ж позитивні зрушення в діяльності виборних органів міської влади були пов'язані не лише із реформуванням міського управління, а насамперед із покращенням соціально-економічної ситуації на Волині.

Так, із кінця XIX ст. поліпшується фінансове становище міст, що дозволяло все більшу частку міського бюджету спрямовувати на розвиток міського господарства та соціально-культурної сфери. Незважаючи на те, що міським органам самоврядування доводилося робити борги, з якими не завжди була змога вчасно розрахуватися, вони активніше почали розвивати комунальну сферу.

На відміну від найбільших міст України, процес становлення міського комунального господарства на Волині розпочався значно пізніше, а саме з кінця XIX ст. У цей час перші масштабні комунальні проекти (електричне освітлення, трамвай, телефонний зв'язок тощо) були здійснені лише у губерньському центрі – Житомирі.

Із початком XX ст. міське господарство розвивається в усіх містах Волині, але найбільш активно ці процеси виявляються в тих містах, які демонстрували найвищі показники торговельно-промислової активності та були значними транспортними вузлами краю. Прогрес у розвитку міського господарства був пов'язаний з усім ходом реформування на Волині. На темпи робіт із ведення міського господарства негативно впливали нестача у міських властей фінансів та серйозні труднощі з кредитуванням комунальних проектів.

Узаємодія прискорення темпів урбанізаційного процесу і темпів індустріалізації на Волині починає активно виявлятися лише на початку XX ст., у той час як у ряді регіонів України цей процес розпочався набагато раніше. На початку XX ст. здобутки в міському господарстві активно виявляються не лише в губерньському центрі, а й у решті міст Волині. Так, саме з цього часу в побуті міських жителів Волині набуває поширення використання нових видів зв'язку, енергії, удосконалення системи водопостачання, протипожежної безпеки тощо.

У цей час спостерігається відчутне зростання мережі навчальних закладів у містах Волині та поживлення культурного життя, напрямки

розвитку якого визначалися строкатим національним складом населення міст, у жодному з яких домінування корінної української національності не було.

Саме така строкатість позначилася на всьому міському житті Волині. Тут домінуючим як серед народонаселення, так і підприємницького класу, а також за участю в розвитку національних шкіл стало єврейство. Зв'язаний із сільськогосподарським виробництвом український етнос традиційно зберігав селянський статус і дуже повільно долучався до містотворчих процесів. Водночас міське населення Волині, яке складалося із багатьох етнічних та культурних спільнот, переважно демонструвало соціальну та культурну злагоженість.

Міські органи влади, товариства та власне мешканці міст дедалі активніше бралися за розвиток освіти й культури в містах Волині. Саме міста стали тими центрами, у яких зосереджувалися такі освітні та культурні заклади, як гімназії, бібліотеки, музеї, кінематограф тощо. Наявність мережі таких закладів позначалася на статусі міст, перетворювала їх у культурно-освітні вогнища.

Реформування у сфері економіки, діяльності органів міського самоврядування, системи освіти стимулювало розвиток волинських міст. Однак вони, як і в попередні періоди, продовжували розвиватися насамперед як торговельні центри, що віддзеркалювалося у соціальній і національній структурі міського населення. Такі процеси визначили своєрідність культурної і національної ідентичності Волині як одного з історико-географічних регіонів України.

Список Використаних джерел та літератури

I. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів, м. Київ

1. Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора. – Оп. 34. – Спр. 16. Справа про будівництво телеграфної лінії Київ–Броди через Житомир, Новоград-Волинський, Острог і Дубно, 1856–1865 рр.
2. Ф. 442. – Оп. 44. – Спр. 437. Справа по представленню волинського губернатора про відрахування з Новоград-Волинської міської Думи Рівненського і Острозького повітів і підпорядкування їх у господарському і громадському управлінні Дубенській міській Dumі, 1865–1866 рр.
3. Ф. 442. – Оп. 103. – Спр. 16. Справа про влаштування в м. Житомирі водогону і газового освітлення, 1870–1875 рр.
4. Ф. 442. – Оп. 105. – Спр. 157. – Про внесення змін до плану м. Житомира на ділянках, де передбачалося побудувати військовий шпиталь та єврейську лікарню, 1872–1873 рр.
5. Ф. 442. – Оп. 108. – Спр. 130. Справа про введення в м. Житомирі нового міського положення згідно височайшого розпорядження 29 квітня 1875 р., 1875–1883 рр.
6. Ф. 442. – Оп. 525. – Спр. 50. Дані про виникнення селища Здолбунів, 1887 р.
7. Ф. 442. – Оп. 549. – Спр. 25. Про введення міського положення 16 червня 1870 р. в містах Новограді-Волинському, Заславі, Старокостянтиніві і Рівному, 1880–1882 рр.
8. Ф. 442. – Оп. 549. – Спр. 43. Про введення міського положення в Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському, Кременці і Овручі Волинської губернії, 1880–1887 рр.
9. Ф. 442. – Оп. 576. – Спр. 76. Про затвердження нового плану м. Рівного Волинської губернії, 1890–1892 рр.
10. Ф. 442. – Оп. 623. – Спр. 100. Справа про звіт волинського губернатора за 1891 рік.
11. Ф. 442. – Оп. 627. – Спр. 65. Про заснування товариства портланд-цементного заводу у Здолбунові 1897–1907 рр.
12. Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 391. Звіт волинського губернатора за 1905 р., 1906 р.
13. Ф. 442. – Оп. 638. – Спр. 155. Про дозвіл Азовсько-Донському комерційному банку відкрити відділення в м. Житомирі, 1908 р.
14. Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 300. Про затвердження проекту устава акціонерного товариства парового пивоварного заводу «Бергшлос» у Рівному, 1909 р.
15. Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 608. Прохання купців і промисловців про заснування в м. Рівному товарної біржі, 1909–1910 рр.

16. Ф. 442. – Оп. 643. – Спр. 1. Із паперів, які відносяться до різних предметів, 1913 р.
17. Ф. 442. – Оп. 649. – Спр. 49. Про введення в м. Рівному міського положення 1892 р., 1896–1898 рр.
18. Ф. 442. – Оп. 649. – Спр. 74. Справа про облаштування в м. Житомирі кінної залізниці та електричного освітлення, 1896–1900 рр.
19. Ф. 442. – Оп. 651. – Спр. 243. Про облаштування в м. Рівному водогону, 1898–1903 рр.
20. Ф. 442. – Оп. 653. – Спр. 121. Про утворення із селища Здолбунів міського поселення, 1900–1906 рр.
21. Ф. 442. – Оп. 654. – Спр. 200. Про перейменування селища Сарни Рівненського повіту у посад, 1901–1909 рр.
22. Ф. 442. – Оп. 657. – Спр. 55. По заяві Івана Карташова про безчинства в Житомирській міській управі, 1904 р.
23. Ф. 442. – Оп. 657. – Спр. 66. Про благоустрій міст, містечок, сіл Південно-Західного краю в будівельному і господарському планах, 1904–1912 рр.
24. Ф. 442. – Оп. 658. – Спр. 124. Прохання Рівненської міської думи про внесення селища «Біла» до меж м. Рівне, 1905–1909 рр.
25. Ф. 442. – Оп. 660. – Спр. 61. Справа щодо клопотання Олександра Васильовича Овсяннікова про надання йому дозволу на відкриття в Рівному комерційного училища, 1907 р.
26. Ф. 442. – Оп. 661. – Спр. 270. Про відкриття телефонної мережі в м. Рівному Волинської губернії, 1908–1909 рр.
27. Ф. 442. – Оп. 667. – Спр. 5. Справа із паперами, які не вимагають виконання, 1913–1914 рр.
28. Ф. 692. Київський округ шляхів сполучення. – Оп. 11(1878). – Спр. 12. Справа про перебудову шосе в мостові у містах Волинської губернії: Житомирі, Рівному, Ковелі, Луцьку, Новограді-Волинському, 1878 р.
29. Ф. 692. – Оп. 11(1896). – Спр. 150. Заява князів Любомирських про дозвіл на облаштування в м. Рівному вздовж Києво-Брестського шосе водогону та електричного трамваю, 1896–1897 рр.

Російський державний історичний архів (С.-Петербург)

30. Ф. 1287. Хозяйственный департамент МВД. – Оп. 38. – Д. 428. Переписка киевского, подольского и волынского генерал-губернатора с Хозяйственным департаментом о работе комиссии при генерал-губернаторе относительно дальнейшей судьбы владельческих городов, 1869 г.
31. Ф. 1288. Главное управление местного хозяйства МВД. – Оп. 7. – Д. 13. Ведомости о городских доходах, расходах, действительно произведенных за 1911 г. по городам Волынской губернии, 1911 г.

Державний архів Житомирської області (ДАЖО)

32. Ф. 70. Канцелярія волинського губернатора. – Оп. 1. – Спр. 543. Справа про

відрядження волинського губернатора генерал-майора Ф. Ф. Трепова по губернії, 1896 р.

33. Ф. 70. Канцелярія волинського губернатора. – Оп. 1. – Спр. 305. Справа стосовно скарги 48 жителів м. Ковеля на членів міської управи за неправильно складені виборчі списки, неправильне проведення виборів гласних та інші незаконні дії, 1887 р.
34. Ф. 161. Волинське губернське із земських та міських справ присутствіє. – Оп. 1. – Спр. 27. Про кошторис м. Острога на 1915 р.
35. Ф. 396. – Оп. 2. – Спр. 427. Листування з Київським навчальним округом стосовно надання інформації про роботу ремісничого училища, 1866 р.

Державний архів Рівненської області (ДАРО)

36. Ф. 27. Рівненське повітове казначейство. – Оп. 3. – Спр. 64. Ревізський перепис, 1857–1860 рр.
37. Ф. 165. Рівненська міська управа. – Оп. 1. – Спр. 23. Листування Рівненської міської управи з фірмами та особами стосовно складання проекту кошторису на будівництво електростанції і водогону у м. Рівне, 1911–1912 рр.
38. Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 24. Статистичні дані про стан товариств у м. Рівному, 1913–1914 рр.
39. Ф. 165. – Оп. 1. – Спр. 28. Журнали чергових зборів Рівненської міської думи, 1915 р.
40. Ф. 215. Рівненське реальне училище. – Оп. 2. – Спр. 156. Листування з волинським губернатором стосовно благонадійності осіб, які утримують приватні квартири, 1893 р.
41. Ф. 240. Рівненський пивоварний завод акціонерного товариства «Бергшлос». – Оп. 1. – Спр. 2. Списки підприємств, які приписані до Київського окружного страхового товариства, 1913 р.
42. Ф. 280. Рівненське міське спрощене громадське управління. – Оп. 1. – Спр. 2. Кошторис видатків стосовно облаштування і утримання Рівненського міського спрощеного громадського управління на 1890 р.
43. Ф. 283. Острозьке міське спрощене громадське управління. – Оп. 1. – Спр. 2. Накази Острозького міського спрощеного громадського управління стосовно особового складу, 1888 р.
44. Ф. 283. – Оп. 1. – Спр. 3. Журнал засідань зборів уповноважених м. Острога, 1897 р.
45. Ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління. – Оп. 1. – Спр. 1. Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубна за 1894–1895 рр.
46. Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 2. Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубна за 1900 р.
47. Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 3. Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубна за 1901 р.
48. Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 4. Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубна за 1902 р.

49. Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 6. Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубна за 1904 р.
50. Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 9. Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубна за 1908 р.
51. Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 10. Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубна за 1910 р.
52. Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 11. Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубна за 1911 р.
53. Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 12. Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубна за 1914 р.
54. Ф. 616. Рівненська міська дума. – Оп. 1. – Спр. 1. Журнали чергових зборів Рівненської міської думи, додаткові кошториси доходів і видатків м. Рівного, 1912 р.

Державний архів Волинської області (ДАВО)

55. Ф. 3. Луцька міська управа. – Оп. 1. – Спр. 20. Постанови Луцької міської думи, 1885 р.
56. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 160. Листування з волинським губернатором про будівництво водогону у м. Луцьку і стосовно проекту договору про водопостачання, 1896 р.
57. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 395. Постанови Луцької міської думи, 1900 р.
58. Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 869. Постанови Луцької міської думи про бюджет м. Луцька, кошторис доходів та видатків м. Луцька і звіт про їх використання, 1909–1910 рр.
59. Ф. 395. Ковельське відділення Російського торгово-промислового банку. – Оп. 1. – Спр. 1. Циркуляри Російського торгово-промислового банку, 1912–1915 рр.
60. Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 2. Заяви селян, міщан, дворян та інших про відкриття кредиту і дані про їхню кредитоспроможність, 1912 р.
61. Ф. 395. – Оп. 1. – Спр. 3. Повідомлення, накази і розпорядження Російського торгово-промислового банку про переїзд до Києва Ковельського відділення банку, про відкриття кредитів і ліквідацію поточних рахунків некредитоспроможних позичальників, про стягнення боргів і стосовно інших фінансових питань, 1913–1915 рр.
62. Ф. 499. Ковельська міська управа. – Оп. 1. – Спр. 3. Бюджетний кошторис м. Ковеля за 1886 р.

Рівненський обласний краєзнавчий музей

63. Лист мешканця с. Квасилів Рівненського повіту, 4 листопада 1912 р. – 24147 доп.

II. Опубліковані джерела

64. Алабин П., Коновалов П. Сборник сведений о настоящем состоянии городского хозяйства в главнейших городах России. – Самара, 1889. – 908 с.
65. Баланс Ровенского общества взаимного кредита на 1 апреля 1909 г. // Отчет Ровенского общества взаимного кредита за 1908 г. (II-й операц. год). – Ровно, 1909. – 18 с.
66. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистичес-

- ком, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. – Житомир, 1869. – Вып. 2. – 26 с.
67. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907. – 645 с.
68. Военно-статистическое обозрение Российской империи, изданное по Высочайшему повелению при 1 отделении департамента Генерального Штаба. Волынская губерния. – С.Пб., 1850. – 234 с.
69. Вся Россия. Справочная книга Российской промышленности, торговли, сельского хозяйства, администрации, представителей общественной и частной служебной и экономической деятельности и пр. 1911–1912 год. – К., 1912. – 2924 с.
70. Города России в 1904 году. – С.Пб.: Центр. статист. ком. МВД, 1906. – 873 с.
71. Города России в 1910 году. – С.Пб.: Центр. статист. ком. МВД, 1914. – 1158 с.
72. Громашевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае, с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. – С.Пб., 1904. – 173 с.
73. Данилов Ф. А. Водопроводы русских городов. – М., 1911. – 274 с.
74. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию первой очередной сессии по училищному отделу. № 43–61. – Житомир: Электрическая типография тов-ва «Н. А. Бродович», 1911. – 21 с.
75. Доклады Волынскому земскому собранию второй очередной сессии по училищному отделу. № 102–139. – Ровно: Типография Ровенского уездного земства, 1913. – 95 с.
76. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 гг. – С.Пб., 1863. – Ч. 1. – VIII. Волынская губерния. – 35 с.
77. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887. – Ч. 1. – 365 с.
78. Кольчев А. А. Кассационная практика Правительствующего Сената по городским и земским делам за 45 лет. – С.Пб.: Русская Скоропечатня, 1912. – 675 с.
79. Луцьку 900 років: 1085–1985. Зб. документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1983. – 300 с.
80. Материалы Подворной переписи Волынской губернии в 1910 году. Изяславский уезд. – Житомир, 1913. – 373 с.
81. Обзор Волынской губернии за 1896 год. – Житомир, 1897. – 39 с.
82. Обзор Волынской губернии за 1901 год. – Житомир, 1902. – 101 с.
83. Обзор Волынской губернии за 1913 год. – Житомир, 1914. – 97 с.
84. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – С.Пб., 1905. – Т. 1. – 549 с.
85. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – С.Пб., 1905. – Т. 2. – 417 с.
86. Орлов П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским. – С.Пб., 1881. – 753 с.

87. Орлов П. А., Будагов С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. – С.Пб., 1894. – 897 с.
88. Отчет директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1902 год. – Житомир, 1903. – 55 с.
89. Отчет Дубенского общества взаимного кредита: 3-й операционный год. – Дубно, 1913. – 24 с.
90. Отчет Здолбуновского общества взаимного кредита, 1911: второй операционный год. – Здолбуново, 1912. – 21 с.
91. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии городских училищ за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К., 1912. – 43 с.
92. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К., 1912. – 145 с.
93. Отчет правления общества вспомоществования нуждающимся ученикам Ровенского реального училища за 1893 год. – Ровно, 1894. – 23 с.
94. Отчет правления общества вспомоществования бедным г. Ровно за 1901 г. – Ровно, 1902. – 19 с.
95. Отчет правления общества вспомоществования нуждающимся ученикам Ровенского реального училища за 1896 год. – Ровно, 1897. – 17 с.
96. Отчет правления общества вспомоществования нуждающимся ученикам Ровенского реального училища за 1908 год. – Ровно, 1909. – 23 с.
97. Отчет правления Ровенского общества вспомоществования бедным за 1898 г. (первый отчетный год). – Ровно, 1899. – 15 с.
98. Отчет Ровенского общества взаимного кредита за 1908 год (II операционный год). – Ровно, 1909. – 18 с.
99. Памятная книжка Волынской губернии за 1886 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1885. – 78 с.
100. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1895. – 119 с.
101. Памятная книжка Волынской губернии на 1907 год: Изд. губерnsk. статист. ком., 1906. – 183 с.
102. Памятная книжка Волынской губернии на 1909 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1908. – 202 с.
103. Памятная книжка Волынской губернии на 1911 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1910. – 620 с.
104. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1916. – 548 с.
105. Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1913. – 548 с.
106. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1913/1914 год. (сведения на 1 ноября 1913 г.). Издание Управления Учебного округа. – К.: Типография тов-ва И. Н. Кушнеров и К., 1913. – 450 с.

107. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., С.Пб.: Изд. Центр. статист. ком. МВД, 1904. – Т. VIII. Волынская губерния. – 281 с.
108. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. – С.Пб., 1905. – 120 с.
109. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – С.Пб., 1866. – Т. XXXVIII. – Отделение первое. – 1863. – № 39928.
110. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – С.Пб., 1866. – Т. XXXVIII. – Отделение второе. – 1863. – № 40261.
111. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – С.Пб., 1873. – Т. XLIII. – Отделение первое. – 1868. – № 45505.
112. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – С.Пб., 1874. – Т. XLV. – Отделение первое. – 1870. – № 48498.
113. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – С.Пб., 1877. – Т. L. – Отделение первое. – 1875. – № 54640.
114. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание третье. – С.Пб., 1895. – Т. XII. – 1892. – № 8708.
115. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание третье. – С.Пб., 1897. – Т. XIII. – 1893. – № 10094.
116. Правила учрежденной обществом вспомоществования бедным г. Ровно учебно-показательной мастерской. – Ровно: б г. и. – 10 с.
117. Проект устава общества вспомоществования бедным г. Ровно. – Ровно, 1898. – 12 с.
118. Ровно 700 років: 1283–1983. Зб. документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1983. – 194 с.
119. Рівне–720: від давнини до сучасності. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – Кн. 1. – 240 с.
120. Россия в конце XIX века / Под ред. В. И. Ковалевского. – С.Пб., 1900. – 968 с.
121. Сборник обязательных постановлений Ровенской городской думы. – Ровно, 1900. – 27 с.
122. Сборник сведений о действующих в России торговых домах. – С.Пб., 1912. – 454 с.
123. Сборник сведений по России за 1884–1885 годы. – С.Пб.: Центр. статист. ком. МВД, 1887. – 310 с.
124. Свод законов Российской империи. – 1830. – Т. XXIV. – С. 262.
125. Свод законов Российской империи. Законы о состояниях. – С.Пб., 1899. – Т. IX. – 412 с.
126. Список населенных мест Волынской губернии. – Житомир, 1911. – 454 с.
127. Список фабрик и заводов Европейской России. – С.Пб., 1903. – 839 с.
128. Справочная книга. Торгово-промышленные акционерные предприятия в России. – К., 1896. – 236 с.
129. Статистика акционерного дела России. – С.Пб., 1913. – 388 с.

130. Статистика Российской империи XI. Движение населения в Европейской России за 1885 г. – С.Пб.: Изд. Центр. статист. ком. МВД. – 1890. – 211 с.
131. Статистические ведомости к отчету о состоянии мужских гимназий и прогимназий Киевского учебного округа за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К., 1912. – 64 с.
132. Статистические таблицы о состоянии городских училищ, уездных и других учебных заведений, подходящих к ним по курсу Киевского учебного округа за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К., 1912. – 12 с.
133. Статистические таблицы к отчету о состоянии женских гимназий и прогимназий Киевского учебного округа за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К., 1912. – 66 с.
134. Статистические таблицы о состоянии начальных училищ Киевского учебного округа за 1911 год // Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1911 год. – К., 1912. – 16 с.
135. Статистический временник Российской империи. – Серия II. – Вып. 10. – С.Пб.: Изд. Центр. статист. ком. МВД, 1875. – 110 с.
136. Столпянский Н. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. – С.Пб., 1866. – 200 с.
137. Тарановский Н. Топографическо-статистические материалы с приложением 4-х карт Юго-Западного края (Киевская, Подольская и Волынская губернии). – К., 1882. – 324 с.
138. Тутковский П. А. Антропологические этюды на Волыни // Труды общества исследователей Волыни. – К., 1915. – Т. XIII. – Вып. 1. – С. 79–128.
139. Указатель действующих в Российской империи акционерных предприятий и торговых домов. – С.Пб., 1905. – Т. 2. – 783 с.
140. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования. – С.Пб., 1877. – Т. VII. – 606 с.
141. Щегловитов С. Г. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительные узаконения. – С.Пб., 1912. – 996 с.

III. Періодика

142. г. Ровно // Жизнь Волыни. – Житомир. – 1910. – 9 мая.
143. Местная жизнь. Артистическое общество // Волынская жизнь. – Житомир. – 1906. – 11 (24) ноября. – № 25.
144. Местная жизнь. К делам мелкого кредита // Волынская жизнь. – Житомир. – 1906. – 12 (25 ноября). – № 26.
145. Местная жизнь. К открытию народной библиотеки-читальни в доме трудолюбия // Волынская жизнь. – Житомир. – 1906. – 17 (30 декабря). – № 53.

146. Местная жизнь. Автобусное движение // Волинская мысль. – Ровно. – 1911. – 13 апреля. – № 2.
147. Местная жизнь. Автомобильное сообщение Дубно–Рожище–Луцк // Волинская мысль. – Ровно. – 1911. – 16 апреля. – № 5.
148. Местная жизнь. Велосипедисты // Волинская мысль. – Ровно. – 1911. – 19 апреля. – № 7.
149. Местная жизнь. Совещание местных купцов и торговцев // Волинская мысль. – Ровно. – 1911. – 19 апреля. – № 7.
150. Местная жизнь. Майская сессия Городской Думы. Заседание 18 мая // Волинская мысль. – Ровно. – 1911. – 21 мая. – № 35.
151. Местная жизнь. Выставка картин. Открытие // Волинская мысль. – Ровно. – 1911. – 2 июня. – № 44.
152. Местная жизнь. Продолжение экстренного заседания Городской Думы 31 мая // Волинская мысль. – Ровно. – 1911. – 3 июня. – № 45.
153. Местная жизнь. Продолжение экстренного заседания Городской Думы 31 мая // Волинская мысль. – Ровно. – 1911. – 4 июня. – № 46.
154. Местная жизнь. К телефонной эпопее // Волинская мысль. – Ровно. – 1911. – 10 июня. – № 51.
155. Местная жизнь. Выставка картин // Волинская мысль. – Ровно. – 1911. – 16 июня. – № 56.
156. Местная жизнь. Попудный сбор // Волинская мысль. – Ровно. – 1911. – 18 июня. – № 58.
157. Местная жизнь. Коммерческое училище в Ровно // Волинская мысль. – Ровно. – 1911. – 7 июля. – № 74.
158. Местная жизнь. В Ровенском биржевом обществе // Волинская мысль. – Ровно. – 1911. – 17 сентября. – № 135.
159. Переговоровский В. Замечания на статью «Город Ровно», помещенную в «Волинских Епархиальных ведомостях» 1880 г. № 5, и дополнение к ней // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1880. – Ч. неофиц. – № 25. – С. 1134–1158.
160. План переустройства местных учреждений // Волинские епархиальные ведомости. – 1882. – Ч. неофиц. – № 11. – С. 325–327.
161. По устройству общественного управления в владельческих городах // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1881. – Ч. неофиц. – № 14. – С. 487.
162. Предположение о выкупе владельческих городов и местечек Западного края // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1880. – Ч. неофиц. – № 32. – С. 1402.
163. Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волинской губернии в 1864–5 году // Волинские Епархиальные Ведомости. – В приложении. – 1872. – № 13–24; 1873. – № 1, 3–10, 13, 15. – С. 1–282.
164. Рафальский Л. Путешествие по Кременецкому уезду Волинской губернии в 1865 году // Волинские Епархиальные Ведомости. – В приложении. – 1876. – № 5. – С. 1–201.
165. Сендульский А. Город Овруч // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1876. – Ч. неофиц. – № 1. – С. 1–19.

166. Сендульский А. Город Ровно // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1880. – Ч. неофиц. – № 5. – С. 237–249.
167. Сендульский А. Город Острог // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1882. – Ч. неофиц. – № 1–2. – С. 1–13; № 4. – С. 73–88; № 5. – С. 107–119.
168. Сендульский А. Дубно // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1887. – Ч. неофиц. – № 14. – С. 598.

IV. Монографії, брошури, статті

169. Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнар. наук.- практ. конф. – Рівне, 1993. – 305 с.
170. Андреев П. Юго-Западные дороги. Ист.- экон. очерк. – К., 1896. – 133 с.
171. Андрійчук М.П. До питання про організацію вивчення національних меншин Правобережної України на початку ХХ ст. (дореволюційний період) // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Наук. зб. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 9–10.
172. Антонов А. Л., Маслийчук В. Л., Парамонов А. Ф. История Харьковского городского самоуправления 1654–1917. – Х.: Регион-Информ, 2004. – 191 с.
173. Арсеньев К. Город // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1893. – Т. IX. – Кн. 17. – С. 321–332.
174. Атаманенко В., Рибачок І. Структура населення і типологія міст південно-східної Волині (за інвентарями 1615 та 1620 рр.) // Студії і матеріали з історії Волині. 2009 / Ред. випуску В. Собчук. – Кременець: Кременецько-Почаївський держ. іст.-архіт. заповідник, 2009. – С. 72–85.
175. Ахиезер А.С. Город – фокус урбанизационного процесса // Город как социокультурное явление исторического процесса. – М., 1995. – С. 21–27.
176. Банки // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1893. – Т. IX. – Кн. 17. – С. 326–331.
177. Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції. – Тернопіль, 1999. – 206 с.
178. Басара Г. Б. Політичне та соціокультурне життя міст Великої Волині на початку української революції // Історія міст і сіл Великої Волині. Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир: ПП Косенко М. Г., 2002. – Т. 25. – Ч. 1. – С. 44–50.
179. Бірюліна О. Братське древньосховище – перший громадський музейний заклад в Луцьку // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 198.
180. Блашкевич С. Е., Дацун В. В., Кондратюк Р. Я. Театрально-музичне життя Житомира наприкінці ХІХ – початку ХХ століття // Житомирщина на зламі тисячоліть. Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир: М.А.К., 2000. – Т. 21. – С. 270–273.
181. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.

182. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
183. Борисевич С. О. Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2. – С. 78–90.
184. Боровой С. Я. До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу // Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України). Респ. міжвід. наук. зб. – К., 1967. – С. 21–30.
185. Боханов А. Н. Торговые дома в России в конце XIX – начале XX века (Численность, структура, состав владельцев) // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 88–101.
186. Боцяновский В. Ф. Публичная библиотека в Житомире // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIV. – С. 254–283.
187. Бровер І. Україна на переломі до промислового капіталізму. – Одеса: Партвидав «Пролетар», 1933. – Т. 2. – 193 с.
188. Бродель М. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв.: В 3 т. / М.: Прогресс, 1986. – Т. 1: Структура повседневности: возможное и невозможное. – 622 с.
189. Брук С. И., Кабузан В. М. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (конец XIX в. – 1917 г.) // История СССР. – 1980. – № 3. – С. 74–93.
190. Брук С. И., Кабузан В. М. Этнический состав населения России (1719–1917 гг.) // Советская этнография. – 1980. – № 4. – С. 18–34.
191. Брук С. И., Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 15–31.
192. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. – Житомир, 2004. – 168 с.
193. Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації // Пам'ять століть. – 2006. – № 2. – С. 52–61.
194. Ваганов Г. П. Сарни. Краєзн. нарис. – Львів: Каменяр, 1979. – 73 с.
195. Василевська С. Роль Свято-Володимирського братства в м. Володимирі-Волинському в збереженні культурних пам'яток краю (за матеріалами архіву Свято-Володимирського братства у Володимирському краєзнавчому музеї // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези та матеріали І наук.-практ. конф. – Луцьк: Ініціал, 1997. – С. 15–16.
196. Ващенко В. П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах юга Украины в дореформенный период: конец XVIII в. – 1861 г. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1972. – 31 с.
197. Вельма М. Г. Ковель: Путівник. – Львів: Каменяр, 1990. – 70 с.
198. Венгерська В. О. Основні напрямки діяльності фінансово-кредитної мережі на Волині (кінець XIX – початок XX ст.) // Звягель древній і вічно молодий. Тези Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 77–78.
199. Венгерська В. О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. – К., 1997. – 41 с.

200. Венгерська В. О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 1997. – 43 с.
201. Вержбицкий Т. И. Краткое описание города Житомира. – Житомир, 1887. – 28 с.
202. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 6. – С. 3–21.
203. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні // Укр. іст. журн. 2002. – № 2. – С. 3–25.
204. Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
205. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Укр. іст. журн. – 2004. – № 3. – С. 21–38.
206. Вільшанська О. П. Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості. – К., 2009. – 172с.
207. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерки 2 и 3. Города Луцк и Дубно. – Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1912. – 17 с.
208. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерк 4. Город Кременец. – Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1912. – 16 с.
209. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерк 5. Город Острог. – Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1913. – 17 с.
210. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерк 6. Город Владимир-Волынский. – Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1912. – 17 с.
211. Витте Е. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерки 12, 13 и 14. Города Коростень, Овруч и Новоград-Волынский. – Почаев: Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1913. – 16 с.
212. Владимир-Волыньск // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1892. – Т. VI А. – Кн. 12. – С. 642–643.
213. Водарский А. Е. Население России за 400 лет (XVI–начало XX вв.). – М.: Просвещение, 1973. – 158 с.
214. Волобуев М. До проблем української економіки // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 46–72; № 3. – С. 42–63.
215. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины. – Харьков, 1930. – Вып. 2. – 205 с.
216. Воронин А. Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. – К., 1869. – Ч. 1. – 140 с.
217. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія. 2-е вид., доп. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.
218. Галаневич П. Сто років Житомирським електричним станціям і мережам. Історична хроніка – роки і події. – Житомир, 1996. – Вип. 4. – 109 с.
219. Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794–1914. – К.: Критика, 1999. – 383 с.
220. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки. – М.: Госфиниздат, 1948. – 454 с.

221. Гиндин И. Ф. Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте // Вопросы истории. – 2007. – № 5. – С. 91–117.
222. Гиндин И. Ф. Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте // Вопросы истории. – 2007. – № 8. – С. 65–91.
223. Гиндин И. Ф. Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте // Вопросы истории. – 2007. – № 11. – С. 79–100.
224. Голобуцький В. С. Економічна історія Української РСР. – К., 1970. – 297 с.
225. Города России. Энциклопедия / Гл. ред. Г. М. Лаппо. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 1994. – 559 с.
226. Городские училища // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – 1893. – Т. IX. – Кн. 17. – С. 318–320.
227. Государственные финансы России: XIX – первая четверть XX века: Учеб. пособие для вузов / Под ред. И. В. Караваевой. – М.: ЮНТИТ-ДАНА, 2003. – 304 с.
228. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст.: Навч. посіб. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
229. Гриценко І. А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX – на початку XX ст. – Львів: Вища шк., 1980. – 168 с.
230. Гула А. Шепетівка: Іст.- краєзн. нарис. – Львів: Каменяр, 1973. – 80 с.
231. Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст. Дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / АН України. Ін-т історії України. – К., 1992. – 240 с.
232. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (др. пол. XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10. – С. 77–85.
233. Гуменюк А. О. Розвиток торгівлі в містах Правобережної України у 80–90-х рр. XIX ст. // Наук. праці Кам'янець-Поділ. держав. пед. ун-ту. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т. 4 (6). – С. 175–180.
234. Гуменюк А. О. Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60–90-х роках XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – С. 189–194.
235. Гуменюк А. О. Вплив розвитку транспортної системи у Правобережній Україні на урбанізаційні процеси (60–90-ті рр. XIX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 11. – С. 121–127.
236. Гуменюк А. О. Роль міграційних процесів у формуванні міського населення Правобережної України (1861–1914 рр) // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 114–120.
237. Гуменюк А. О. Динаміка чисельності представників селянських станів у міському населенні Правобережної України (1861–1914) // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 14. – С. 218–223.

238. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: Наук. думка, 1968. – 188 с.
239. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні. – К.: Наук. думка, 1975. – 277 с.
240. Дещинський Л., Савчук П. Дубно. Краєзн. нарис. – Львів, 1973. – 48 с.
241. Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М.: Изд-во Акад. наук СССР. – 236 с.
242. Дмитрієнко М. Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 6. – С. 68–78.
243. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 159–177.
244. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С. 16–41.
245. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // Укр. іст. журн. – 2007. – № 5. – С. 18–41.
246. Доценко А. Г. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX–XX ст.) // Укр. іст.-географ. зб. – К.: Наук. думка, 1972. – С. 46–69.
247. Доценко А. І. Розвиток містечок як форми територіальної організації розселення (історико-економічний аспект) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – Вип. 15. – К. – Донецьк: Рідний край, 2001. – С. 138–143.
248. Дубно // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1893. – Т. XI. – Кн. 21. – С. 211.
249. Дякин В. С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг. – Ленинград: Наука, 1988. – 228 с.
250. Дякин В. С. Выбор пути экономического развития России (конец XIX – начало XX в.) // Реформы или революция? Россия 1861–1917. Материалы междунар. коллоквиума историков. – С.Пб.: Наука, 1992. – С. 188–198.
251. Єршова Л. М. Маріїнська жіноча гімназія в системі середніх учбових закладів Волині // Велика Волинь: минуле й сучасне. Тези міжнар. наук. краєзн. конф. – Житомир, 1993. – С. 186–188.
252. Єршова Л. М. Житомирська жіноча гімназія Св. Анастасії. Роль суспільних явищ у розвитку освіти // Житомир в історії Волині й України. Тези Всеукр. наук. краєзн. конф. – Житомир: ЖО СЖУ, 1994. – С. 44–47.
253. Єршова Л. М. Жіноча освіта на Волині: монографія. – Житомир: Полісся, 2006. – 488 с.
254. Єсюнін С. М. Динаміка чисельності населення міст Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. – С. 391–397.
255. Єсюнін С. М. Роль міст як адміністративних, економічних, культурно-освітніх центрів у Подільській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. // Матеріали V Буковинської міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяченої 130-річчю

- заснування Чернівецького нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича. м. Чернівці, 29 вересня 2005 р. – Т. 1. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книга–ХХІ, 2005. – С. 109–112.
256. Жилінський І. І золоті нитки не згубить. З історії театрального мистецтва на Рівненщині // Волинські дзвони. Наук.- краєзн. альманах. – Рівне, 1999. – Вип. 3. – С. 46–51.
257. Жилок С. Російська православна церква на Волині (1793–1917). – Житомир: Журфонд, 1996. – 173 с.
258. Житомир // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1894. – Т. XII. – Кн. 23. – С. 24–26.
259. Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукр. наук. конф. – Житомир: ЖО СЖУ, 1994. – 295 с.
260. Житомирский областной государственный архив и его филиал в Бердичеве. Путеводитель. – Житомир, 1961. – ...с.
261. Житомиру–1120 (884–2004): Наук. зб. «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 31 / Голов. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир: Косенко, 2004. – 512 с.
262. Жуков В. И. Города Бессарабии в 1861–1900 гг. – Кишинев, 1975. – 252 с.
263. Завальнюк К. В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 4. – С. 43–56.
264. Задорожнюк А. Б. Соціально-етнічна структура міського і містечкового населення Подільської губернії та її вплив на ремісничє і промислове виробництво // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. – С. 340–351.
265. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – 205 с.
266. Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Новоград-Волинський, 1995. – 272 с.
267. Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення / Голов. ред. М. Ю. Костриця. – У 2-х тт. – Т. 1. – Житомир: М. Косенко, 2007. – 384 с. (Наук. зб. «Велика Волинь»: Праці Житомирського наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. – Вип. 36).
268. Зуц Н. И. Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884). – Староконстантинов, 1884. – 85 с.
269. Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. Сб. ст. – М.: Наука, 1971. – С. 312–348.
270. Івашенко О. М., Поліщук Ю. С. Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX століття. – Житомир: Волинь, 1998. – 192 с.
271. Івченко А. Міста України. Довідник. – К.: НВП «Картографія», 1999. – 136 с.
272. Івченко А. Містечка України. Довідник. – К., 2002. – 184 с.
273. Изяслав // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1894. – Т. XII А. – Кн. 24. – С. 894.

274. Ілляшенко Я. Луцьк. Іст.-краєзн. нарис. – Львів: Каменяр, 1974. – 64 с.
275. Ісаєвич Я. Д., Мартинюк А. І. Володимир-Волинський: Іст.-краєзн. нарис. – Л.: Каменяр, 1983. – 70 с.
276. Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів / О. Г. Михайлюк (відп. ред.), Я. Н. Димнич, М. М. Кучінко та ін. – Львів: Вища шк., 1988. – 480 с.
277. Історія господарства: Україна і світ: Підруч. для студ. вузів (Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко: за ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вища шк., 1995. – 480 с.
278. Історія міст і сіл Великої Волині: Наук. зб. «Велика Волинь»: Праці Житомирського наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. – Т. 25. – Ч. 1 / Голов. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир: ПП М. Г. Косенко, 2002. – 336 с.
279. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Т. Волинська область. – К.: Голов. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1970. – 745 с.
280. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Т. Хмельницька область. – К.: Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1971. – 674 с.
281. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Т. Житомирська область. – К.: Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1973. – 721 с.
282. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Т. Ровенська область. – К.: Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1973. – 654 с.
283. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Т. Тернопільська область. – К.: Голов. ред. Укр. рад. енцикл., 1973. – 639 с.
284. Історія робітничого класу Української РСР / Під ред. Ф. Є. Лося, І. О. Гуржія, Й. Т. Щербини, О. І. Лугової. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 566 с.
285. История предпринимательства в России. Вторая половина XIX – начало XX века. – Кн. 2. – М.: Рос. полит. энциклопедия, 2000. – 575 с.
286. История России в XIX веке. Эпоха реформ. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – 524 с.
287. История России XIX – начала XX в.: Учеб. для ист. ун-тов / Под ред. В. А. Федорова. – 2-е изд. исправ. и доп. – М.: Изд-во Зерцало, 2000. – 752 с.
288. Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.). – К.–Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 15. – 226 с.
289. Історія Української РСР: У 8 т. – К., 1978. – Т. 3. – 605 с.
290. Каретников С. Вольнская губерния. Геогр.-ист. очерк. – Ковель, 1905. – 90 с.
291. Карліна О. Місто як явище історичного процесу: деякі аспекти дослідження // Наук. вісник Волинського держ. ун-ту. Історія. – 1997. – № 3. – С. 72–76.
292. Карліна О. Роль міст в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми // Міжнар. наук. конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття», Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 325–330.
293. Карліна О. Чисельність міст і міського населення Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. // Науковий вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. – 2001. – № 10. – С. 89–96.
294. Карліна О. Типологія міських населених пунктів Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. // Минуле і сучасне Волині і Полісся:

- Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина: Матеріали XIII Волинської наук. іст.-краєзн. конф. Смі. Маневичі – с. Кукли, 14 квітня 2004 р.: Зб. наук. праць. – Луцьк, 2004. – С. 34–39.
295. Карліна О. Податки і повинності міст і містечок Волинської губернії у першій половині XIX ст. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині*. Зб. наук. праць. Матеріали XIV Волинської наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 13-й річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському Магдебурзького права. М. Володимир-Волинський, Луцьк, 2004. – С. 53–57.
296. Карліна О. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого управління на Волині наприкінці XVIII – перших десятиліттях XIX ст. // *Соціум: Альманах соціальної історії*. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 280–289.
297. Карліна О. М. Функціонування канцелярій магістратів Волинської губернії в першій половині XIX ст.: джерелознавчий аспект // *Науковий вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. Іст. науки. – 2009. – № 13. – С. 362–367.
298. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
299. Коваленко Л. А. Житомир (Іст. нарис). – Житомир: Житомир. обл. газ. вид-во, 1951. – 47 с.
300. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог: Острозька Академія, 1998. – 288 с.
301. Ковель // *Энциклопедический словарь*. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1895. – Т. XVА. – Кн. 30. – С. 508–509.
302. Коган Л. Г. На рубеже столетий (Новоград-Волынский в конце XIX – начале XX ст. // *Звягель древній і вічно молодий*. Тези Всеукр. наук.- краєзн. конф. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 20–21.
303. Коган Л. Г. Из истории градостроительства Новограда-Волынского // *Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини*: Зб. наук. праць. – Житомир: Волинь, 1999. – Ч. 2. – С. 301–310.
304. Колосок Б. В., Мах П. П., Санжаров Л. П. Луцьк. Іст.-архіт. нарис. – К.: Будівельник, 1972. – 58 с.
305. Колосок Б. В., Метельницький Р. Г. Луцьк: Архіт.-іст. нарис. – К.: Будівельник, 1990. – 191 с.
306. Коляструк О. А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний зріз. – Харків: Вид-во «Курсор», 2008. – 122 с.
307. Комарніцький О. Б. Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця XIX – початку XX ст.) // *Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Історичні науки*. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 120–129.
308. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 368 с.
309. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России: 1861–1904. – М.: Наука. – 303 с.

310. Короленко В. Г. История моего современника. – Ленинград: Художественная литература, 1976. – Т. 1. – 552 с.
311. Коротун І. М., Коротун Л. К., Коротун С. І. Розміщення продуктивних сил України. – Рівне: Вид-во УДАВГ, 1997. – 420 с.
312. Костиця М. Ю. Обласна наукова бібліотека: сторінки історії // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродження духовності народу. Матеріали Всеукр. наук.- краєзн. конф. – Житомир, 1996. – С. 15–17.
313. Костиця М., Кондратюк Р. Місто Старокостянтинів у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (за матеріалами газети «Волинь») // Старокостянтинів і край у просторі часу. Матеріали Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. «Велика Волинь». – Хмельницький – Старокостянтинів – Самчики, 1997. – С. 75–77.
314. Костюк М. П. Німецька колонізація на Волині (60-ті рр. ХІХ ст. – 1914 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Львівський держ. ун-т. – Львів, 1998. – 252 с.
315. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России ХІХ столетия: социальные и культурные аспекты. – М.: РОССПЭН, 2008. – 448 с.
316. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
317. Кременец // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1895. – Т. ХІХ А. – Кн. 32. – С. 629–630.
318. Кризис самодержавия в России 1895–1917. – Ленинград: Наука, 1984. – 664 с.
319. Кругляк Б. А. Развитие внутренней торговли на Украине в 60–90-х годах ХІХ в. Автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1976. – 25 с.
320. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках ХІХ ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К.: Наук. думка, 1980. – Вип. 14. – С. 48–53.
321. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки ХІХ ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К.: Наук. думка, 1983. – Вип. 17. – С. 53–58.
322. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля в России в конце ХІХ – начале ХХ века на материалах Украины. – Самара: Самарский университет, 1992. – 191 с.
323. Кругляк Б. Міста Волині – як торговельно-промислові осередки // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). Тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 114–116.
324. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.) // Укр. іст. журн. – 1994. – № 6. – С. 72–81.
325. Крупный город: проблемы и тенденции развития. – Ленинград: Наука, 1988. – 167 с.
326. Кругіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Укр. іст. журн. – 1992. – № 3. – С. 57–66.
327. Кубійович В. Волинь // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 307–310.
328. Кудь В. О. Повітові міста Волині як адміністративні центри (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування

- (історія і сучасність). Тези міжнар. наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 142–143.
329. Кудь В. О. Міста Волині на рубежі XIX–XX століть // Наук. вісник Волинського держ. ун-ту. – Луцьк, 1996. – Вип. 3. – Серія: Історія. – Вип. 1. – С. 87–89.
330. Кузема О. Л. Чисельність та етносоціальний склад населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 73–81.
331. Куприянова Л. В. Города Северного Кавказа во второй половине XIX века: К проблеме развития капитализма вширь. – М.: Наука, 1981. – 232 с.
332. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. – М: Мысль, 1974. – 252 с.
333. Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65–73.
334. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 281 с.
335. Лазанська Т. І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. II. – С. 24–41.
336. Ланчук Н. В. Спеціальні учбові заклади м. Житомира на початку XX століття // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукр. наук. краєзн. конф. – Житомир: ЖО СЖУ, 1994. – С. 42–43.
337. Ланчук Н. Розвиток промисловості Волинської губернії кінця XIX – початку XX ст. // Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир: Журфонд, 1997. – Т. 16. – С. 30–32.
338. Левкович І. Нарис історії волинської землі (до 1914 р.). – Вінніпег, 1953. – 109 с.
339. Лисенко О.В. «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К., 1990. – 33 с.
340. Литягина А. В. Досуг в городах России во второй половине XIX – начале XX в. // Вопросы истории. – 2007. – № 10. – С. 136–142.
341. Лычков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. – 1905. – Т. XC. – С. 317–366.
342. Ліщук О. Г. З історії Шепетівського цукрового заводу // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. Матеріали регіональної наук. краєзн. конф. – Хмельницький, 1995. – С. 124–128.
343. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX века и в начале XX ст. – К.: Госполитиздат, 1955. – 332 с.
344. Лугова О. І. Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Укр. іст.-географ. зб. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 182–197.
345. Луц В. Культурно-мистецьке життя Рівного початку XX ст. // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 223–224.
346. Луцк // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1896. – Т. XVIII. – Кн. 35. – С.113–114.

347. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР. Капитализм. – М.: Гос. изд-во полит. литературы. – М., 1956. – Т. 2. – 728 с.
348. Мазурок О. С. Города западно-украинских земель эпохи империализма. – Львов: Свит, 1990. – 153 с.
349. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов: Вища шк., 1983. – 254 с.
350. Манько М. П. Національний склад населення міст Волині кінця XIX ст. із врахуванням «військово-гарнізонного фактора» // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 29–30.
351. Маньковська Р. В. Основні етапи розвитку Житомирського музею // Велика Волинь: минуле й сучасне. Матеріали міжнар. наук. краєзн. конф. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 401–404.
352. Мариняко Н. І. З мистецького життя Житомира початку XX ст. // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир: М.А.К., 2000. – Т. 21. – С. 273–275.
353. Марченко О. М. Міське самоврядування на півдні України у другій половині XIX ст.: Дис... канд... іст. наук: 07.00.01 / Одеський держ. ун-тет ім. І. І. Мечнікова. – Одеса, 1992. – 180 с.
354. Межевич М. Н. Социальное развитие и город (философские и социологические аспекты). – Ленинград: Наука, 1979. – 173 с.
355. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 238 с.
356. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні. Транспортний пролетаріат у 60–90-х роках XIX ст. – К.: Вища шк., 1988. – 100 с.
357. Мельник Л. Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. // Укр. іст. журн. – 1989. – № 12. – С. 49–56.
358. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – С.Пб.: Алетейя, 2000.
359. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 12-й річниці незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю магдебурзького права. М. Ковель 23–24 жовтня 2003 р. – Ч. 2. – Луцьк, 2003. – 192 с.
360. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Зб. наук. праць і матеріалів XIV Волинської наук. іст.-краєзн. конференції, присвяченій 13-й річниці незалежності України та 680-й річниці надання Володимир-Волинському магдебурзького права. М. Володимир-Волинський. – Луцьк, 2004. – 480 с.
361. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди: Наук. зб. Вип. 26: Матеріали XXVI Волинської обл. наук іст.-краєзн. конф. Луцьк, 9–10 листопада 2007 р. – Луцьк, 2007. – 254 с.
362. Минуле і сучасне Волині і Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: Наук зб.: Випуск 32. – Луцьк, 2009. – 318 с.

363. Місто // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Перевидання в Україні. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1585–1596.
364. Миронов Б. Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Ленинград: Наука, 1990. – 272 с.
365. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): В 2 т. – С.Пб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 549 с.
366. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): В 2 т. – С.Пб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 567 с.
367. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654). – К.: Наукова думка, 1975. – 259 с.
368. Михайлюк О. Г., Кічий І. В. Історія Луцька. – Львів: Світ, 1989. – 192 с.
369. Мокрицький Г. Нові та перейменовані вулиці Житомира (1987–1993). Короткий довідник з схемами. – Житомир: Житомирський вісник, 1993. – 74 с.
370. Мокрицький Г. Історія зв'язку на Житомирщині: факти, події, постаті. До 100-річчя винаходу радіо. – Житомир: Журфонд, 1995. – 27 с.
371. Мокрицький Г. Залізнична станція Житомир: 100 років: Іст.-краєзн. нарис. – Житомир: Журфонд, 1996. – 48 с.
372. Мокрицький Г. Житомир: Архіт.-краєзн. ілюстрований нарис. – Житомир: Журфонд, 1997. – 32 с.
373. Мокрицький Г. Водопровід Житомира: 100 років історії (іст.-краєзн. ілюстрований нарис). – Житомир: Волинь, 1999. – 96 с.
374. Мокрицький Г. П. Житомирське трамвайно-тролейбусне управління: 100 років трамвайному руху (іст.-краєзн. ілюстрований нарис). – Житомир: Волинь, 1999. – 144 с.
375. Молчанов В. Життєвий рівень населення м. Житомира на початку XX століття // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 159–173.
376. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / НАН України; Інститут історії України. – К., 2005. – 351 с.
377. Молчанов В. Б. Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 39–59.
378. Молчанов О. П. Ровно. Іст.-архіт. нарис. – К.: Будівельник, 1973. – 80 с.
379. Надольська В. В. Система єврейської освіти на Волині у другій половині XIX століття // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 84–85.
380. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України, Інститут національних відносин і політології. – К., 1996. – 27 с.
381. Нардова В. А. Городское самоуправление России в 60-х – начале 90-х гг. XIX в. Правительственная политика. – Ленинград: Наука, 1984. – 260 с.
382. Нардова В. А. Первые выборы в городские думы по избирательному закону 1892 г. // Проблемы социально-экономической истории России. – С.Пб.: Наука, 1991. – С. 225–234.
383. Нардова В. А. Органы городского самоуправления в системе самодержавного аппарата власти в конце XIX – начале XX в. // Реформы или революция?

- Россия 1861–1917. Материалы междунар. коллоквиума историков. – С.Пб.: Наука, 1992. – С. 55–56.
384. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). – К., 1957. – 549 с.
385. Наумова Г. Вся Россия (региональный подход к истории народного хозяйства // Россия на рубеже XIX–XX веков. Материалы науч. чтений памяти проф. В. И. Бовыкина, Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова 20 января 1999 г. – М.: РОСПЭН, 1999. – С. 186–197.
386. Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / Ответств. ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. – М.: Славянский диалог, 1998. – 416 с.
387. Нестеренко О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К., 1952. – 177 с.
388. Нестеренко А. А. Закономерности социально-экономического развития города и деревни. – К., 1975. – 310 с.
389. Нікітін Ю. Основні витратні статті міських бюджетів на прикладі міст Чернігівської губернії в 70-і роки XIX ст. // Пам'ять століть. – 2006. – № 3–4. – С. 176–183.
390. Нікітін Ю. О. Участь органів міського самоврядування у розвитку освіти в Україні в 70–90-ті рр. XIX ст. (на прикладі Чернігівської, Полтавської, Харківської та Катеринославської губерній // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту. Історія: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С. 86–93.
391. Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України у розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 2005. – № 1. – С. 82–95.
392. Новоград-Вольнск // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1897. – Т. XXI. – Кн. 41. – С. 264.
393. Овруч // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1897. – Т. XXIА. – Кн. 42. – С. 673.
394. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 141 с.
395. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині: Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Л.: Вид-во ун-ту, 1970. – 276 с.
396. Олешко П. Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після польського повстання 1863 р. // Наук. вісник Волинського держ. ун-ту. – Луцьк, 1999. – № 5. – С. 73–75.
397. Острог // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1897. – Т. XXII. – Кн. 43. – С. 363.
398. Павлюк В. В. Магнатерія Південно-Східної Волині в контексті соціально-економічного розвитку краю в другій половині XIX ст. // Наук. записки. – Острог: Видавн. компл. Острозької Академії, 1999. – Т. II. – Ч.1. – С. 29–33.
399. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 102–108.

400. Палієнко В. Польська людність на Волині на початку ХХ ст. // Волинь і волинське зарубіжжя: Тези доповідей та повідомлень міжнар. наук. конф. – Луцьк, 1994. – С. 123–126.
401. Перцик Е. Н. География городов (геоурбанистика). – М.: Высшая шк., 1991. – 317 с.
402. Петров М. И., Малышевский И. Г. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – С.Пб., 1888. – 288 с.
403. Пітюренко Ю. І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1972. – 186 с.
404. Плаксіє Т. М. Економічні питання у діяльності міських та земських органів самоврядування на початку ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 88–99.
405. Попенко В. П. Дубровиця. Путівник. – Львів: Каменяр, 1986. – 40 с.
406. Прищеп О. П. Тенденції і динаміка демографічних змін у структурі населення м. Рівного в другій половині ХІХ ст. // Слов'янський вісник: Міжвід. наук. зб. – Рівне, 1997. – Вип. 1. – С. 85–89.
407. Прищеп О. Топонімічні дослідження з історії Рівного // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали ІХ наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. 20–23 січня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С. 27–28.
408. Прищеп О. П. Демографічні зміни в урбанізаційному процесі на Волині (ІІ пол. ХІХ ст. – початок ХХ ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.). – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 68–72.
409. Прищеп О. П. Деякі аспекти демографічних змін та соціально-економічного розвитку міст поліського регіону Волинської губернії в др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир: М.А.К, 2000. – Т. 21. – С. 138–140.
410. Прищеп О. П. Нові тенденції в урбанізаційному процесі Волинської губернії у др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст. на прикладі південно-східних її повітів // Болохівщина: земля і люди: Матеріали Всеукр. наук. конф. «Велика Волинь». – Хмельницький – Стара Синява – Любар, 2000. – Т. 20. – С. 163–168.
411. Прищеп О. П. Порівняльні характеристики формування бюджетів державних і приватновласницьких міст Волинської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Наук. записки Ун-ту «Острозька Академія»: Іст. науки. – Острог: Ун-т «Острозька Академія», 2000. – Вип. 1. – С. 95–101.
412. Прищеп О. П. Приватновласницькі міста на Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: особливості урбанізаційного процесу // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наук. записки Рівненського держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне, 2000. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 137–143.
413. Прищеп О. П. Реформування міського самоуправління на Волині за міським положенням 1870 р.: особливості впровадження та регіональна специфіка // Наук. записки Ун-ту «Острозька Академія»: Іст. науки. – Острог: Ун-т «Острозька Академія», 2000. – Вип. 1. – С. 102–109.
414. Прищеп О. П. Особливості станового поділу населення приватних міст Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Наук. вісник Волинського держ. ун-ту: Іст. науки. – Луцьк: Вежа, 2000. – № 3. – С. 62–65.

415. Прищеп О. П. Виборчий закон, згідно з міським положенням 1870 р. та його реалізація на Волині // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. II. – С. 136–142.
416. Прищеп О. П. Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – Вип. II. – С. 142–148.
417. Прищеп О. П. Основні тенденції розвитку міської промисловості Волинської губернії (II пол. XIX – поч. XX ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (36. ст.). – К.–Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 15. – С. 40–45.
418. Прищеп О. П. Чеський елемент у національному складі міського населення Волині в другій половині XIX – на початку XX століття // Чехи на Волині: історія і сучасність. Праці Житомирського наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. – Житомир – Малин: Волинь, 2001. – Т. 24. – С. 78–80.
419. Прищеп О. П. Міста Волині другої половини XIX – початку XX ст. в доробку радянських науковців (до історіографії питання) // Історія міст і сіл Великої Волині. Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир: ПП Косенко М. Г., 2002. – Т. 25. – Ч. 1. – С. 163–168.
420. Прищеп О. П. Водопостачання та нові види зв'язку у міському господарстві Волині в другій половині XIX – на початку XX століття // Наукові праці Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 319–328.
421. Прищеп О. П. Протипожежне забезпечення губернського Житомира та повітових міст Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. // Житомиру – 1120 (884–2004): Наук. зб. «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині / Голов. ред. М. Ю. Костиця. – Житомир: Косенко, 2004. – Т. 31. – С. 76–79.
422. Прищеп О. П. Реформування Луцького міського самоврядування на засадах міського положення 1870 року // Волинський музей. Історія і сучасність: Наук. зб. Вип. 3: Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 75-річчю Волинського краєзнавчого музею та 55-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки. Луцьк–Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 368–370.
423. Прищеп О. Рівненська реальна гімназія (училище) у житті міста XIX – початку XX ст. // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 165-річчя заснування Рівненської гімназії: Матеріали наук. конф. 23.11.2004 р. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – Вип. 2. – С. 7–10.
424. Прищеп О. П. Вулицями Рівного: погляд у минуле. – Рівне, 2006. – 223 с.
425. Прищеп О. Періодичні видання початку XX ст. про діяльність музею Рівненського сільськогосподарського товариства // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 11–15.
426. Прищеп О., Леонова Л. Міське самоврядування Дубна в умовах інкорпорації Волині до складу царської Росії: реорганізація функцій // Магдебурзькому праву у місті Дубні – 500 років: Матеріали Міжнар. наук-теорет. конф. – Дубно, 2007. – С. 26–29.
427. Прищеп О. П. Місце Новограда-Волинського у процесі реформування

- міського самоврядування на Волині на засадах міського положення 1870 р. // Звягель – Новоград-Волинський: від сивої давнини до сьогодення / Голов. ред. М. Ю. Костриця. – У 2-х тт. – Т. 1. – Житомир: М. Косенко, 2007. – С. 195–199.
428. Пясецький В., Мандзюк Ф. Вулиці і майдани Луцька. Іст.-краєзн. довідник. – Луцьк, 2005. – 398 с.
429. Равчук Г. Острог і його околиці. – Львів, 1960. – 116 с.
430. Равчук Г. Р., Ткач І. О. Острог. Краєзн. нарис. – Львів: Каменяр, 1987. – 47 с.
431. Рашин А. Г. Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – начале XX вв. // Ист. записки. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – Вып. 34. – С. 32–85.
432. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статист. очерки. – М.: Госстатиздат, 1956. – 352 с.
433. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // Укр. іст. журн. – 2007. – № 6. – С. 218–230.
434. Ремнев А. В., Савельев П. И. Актуальные проблемы изучения региональных процессов в имперской России // Имперский строй России в региональном измерении (XIX – начало XX века): Сб. науч. ст. – М., 1997. – С. 5–18.
435. Рижков В. Д. До питання про рівень життя житомир'ян наприкінці XIX ст. // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Новоград-Волинський, 1995. – С. 75–77.
436. Рижков В., Вознюк Л. Приватний і громадський транспорт в Житомирі в кінці XIX – на початку XX ст. // Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу: Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. – Житомир, 1996. – С. 114–115.
437. Рындзюнский П. Г. Городское гражданство дореволюционной России. – М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1958. – 557 с.
438. Рындзюнский П. Г. Основные факторы горообразование в России второй половины XVIII ст. // Русский город (ист.-методол. сб). – М.: Изд-во Московского ун-та, 1976. – С. 105–127.
439. Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. – М.: Наука, 1983. – 267 с.
440. Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. – М.: Искусство, 1989. – 174 с.
441. Ровно // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1899. – Т. XXVI А. – Кн. 52. – С. 874–875.
442. Ройтельман А. Г. К истории создания и деятельности Волынского врачебного общества (дореволюционный период) // Житомирщина крізь призму століть. Наук. зб. – Житомир: Журфонд, 1997. – Т. 16. – С. 46–48.
443. Романовская Г. Иерусалим Волыни и церемониальное еврейское серебро XIX ст. // Житомирщина крізь призму століть. Наук. зб. – Житомир: Журфонд, 1997. – Т. 16. – С. 192.
444. Российское законодательство X–XX веков. Законодательство первой половины XIX в. – М., 1988. – Т. 6. – 431 с.

445. Рудницька Н. В. Професійна освіта євреїв Волині у XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2001. – № 6. – С. 123–131.
446. Сайко Е. В. Город как особый организм и фактор социально-культурного развития // Город как социокультурное явление исторического процесса. – М., 1995. – С. 9–20.
447. Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-ых годах XVI в. / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. В. А. Смолий. – К.: Наук. думка, 1989. – 232 с.
448. Сванидзе А. А. Город в цивилизации: к вопросу определения // Город как социокультурное явление исторического процесса. – М.: Наука, 1995. – С. 29–31.
449. Сейко Н. А. Становище польського шкільництва на Волині в кінці XIX – початку XX ст. // Велика Волинь: минуле й сучасне: Тези міжнар. наук.- краєзн. конф. – Житомир, 1993. – С. 188–190.
450. Селиванов А. Ф. Волынская губерния // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1892. – Т. VII. – Кн. 13. – С. 119–124.
451. Семенов-Тянь-Шанский В. Город и деревня в Европейской России. – С.Пб., 1910. – 212 с.
452. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Харків: Держ. вид-во України, 1925. – Т. 1. – 318 с.
453. Сміян П. К. Ковель. – Львів: Каменяр, 1968. – 44 с.
454. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1907–1914 гг. – Ленинград: Наука, 1990. – 267 с.
455. Соловьева А. М. Промышленная революция в России в XIX в. – М.: Наука, 1990. – 269 с.
456. Станіславський М. Д. Рубінштейн Л. А. Театр Житомира. – К.,: Мистецтво, 1972. – 152 с.
457. Староконстантинов // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1900. – Т. XXXI. – Кн. 61. – С. 451–454.
458. Стеценко С. Г. Демографічна статистика: Підручник. – К.: Вища школа, 2005. – 415 с.
459. Стрельбіцька Н. Місцеве і міське самоврядування на Подолі наприкінці XVIII – на початку XX ст.: хроніка становлення // Матеріали V Буковинської міжнар. іст.-краєзн. конф., присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича. М. Чернівці, 29 вересня 2005 р. – Т. 1. Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книга XXI, 2005. – С. 116–121.
460. Студінський В. Паперова промисловість України (XVI–XX століття). – Житомир: Волинь, 2000. – 253 с.
461. Студії і матеріали з історії Волині. 2009 / Ред. випуску В. Собчук. – Кременець: Кременецько-Почаївський держ. іст.-архіт. заповідник, 2009. – 394 с.
462. Ступак Ф. Я. Добродійні громади за національною і віросповідною ознакою XIX – поч. XX ст. (м. Київ і Волинська губ.) // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. Наук. зб. – Житомир: Волинь, 1998. – Т. 18. – С. 52–55.
463. Ступак Ф. Благодійна трудова допомога на Волині: невідоме-відоме //

- Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукр. наук. конф. «Велика Волинь». – Хмельницький – Стара Синява – Любар, 2000. – Т. 20. – С. 169–171.
464. Ступак. Ф. Соціальна діяльність міських управлінь на Волині // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині: Матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 12-й річниці незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю магдебурзького права, М. Ковель, 23–24 жовтня 2003 р. – Ч. 2. – Луцьк, 2003. – С. 33–37.
465. Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 5. – С. 63–74.
466. Тарновский К. Н. Социально-экономическая история России, нач. XX в.: советская историография середины 50-х – 60-х годов. – М.: Наука, 1990. – 290 с.
467. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии: В 5 т. – Почаев, 1888. – Т. 1: Житомирский, Новоград-Вольнский, Овручский уезды. – 436 с.
468. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии: В 5 т. – Почаев, 1890. – Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. – 697 с.
469. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии: В 5 т. – Почаев, 1894. – Т. 3: Кременецкий и Заславский уезды. – 396 с.
470. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии: В 5 т. – Почаев, 1899. – Т. 4: Староконстантиновский уезд. – Почаев. – 934 с.
471. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии: В 5 т. – Почаев, 1903. – Т. 5: Ковельский уезд. – 560 с.
472. Теодорович Н. И. Город Владимир Вольнской губернии в связи с историей Вольнской иерархии. Исторический очерк. – Почаев, 1893. – 269 с.
473. Теодорович Н. И. Город Заслав Вольнской губернии. Ист. очерк. – Почаев, 1894. – 50 с.
474. Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Вольнской губернии. Ист. очерк. – Почаев, 1899. – 89 с.
475. Теодорович Н. И. История города Кременца Вольнской губернии. – Седлец, 1904. – 141 с.
476. Тимофієнко В. І. Щодо зв'язків містобудівничих культур Волині й Південної України // Велика Волинь: минуле й сучасне (матеріали міжнар. наук. краєзн. конф.). – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С. 411–414.
477. Трипольский Н. Исторические исследования о городах, местечках и селах Вольнской губернии. Острожский уезд (из Волын. губ. ведомостей 1878 и 1879 года). – Житомир, 1880. – 370 с.
478. Троицкий Н. А. Россия в XIX веке: Курс лекций. – М.: Высшая шк., 1999. – 430 с.
479. Урбанизация в условиях капитализма. – Ленинград: Наука, 1988. – 190 с.
480. Фальборк Г., Чарнолуцкий В. Начальное народное образование // Энциклопедический словарь. – С.Пб.: изд. Ф. А. Брокгауз и И. А.Ефрон. – Т. ХХА. – Кн. 40. – С. 728–770.

481. Фрей Л. И., Гиндин И. Ф., Бочкова И. В. Банки // Советская ист. энциклопедия: В 15 т. – М., 1962. – Т. 2. – С. 99–111.
482. Хорев Б. С. Городские поселения (проблемы роста и их изучения). Очерки географии расселения. – М.: Мысль, 1968. – 255 с.
483. Хорев Б. С. Проблемы городов (урбанизация и единая система расселения в СССР). – М.: Мысль, 1975. – 354 с.
484. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року): В 2 т. / Вінніпег, 1984. – Т. 1. – 600 с.
485. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року): В 2 т. / Вінніпег, 1984. – Т. 2. – 578 с.
486. Чернихівський Г. І. Кременець. Путівник. – Львів: Каменяр, 1987. – 56 с.
487. Чорний Д. М. Харків початку ХХ століття: історія міста, долі людей. – Харків, 1995. – 116 с.
488. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
489. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998. – Вип. 2. – 74 с.
490. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – 427 с.
491. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России. – Ленинград: Наука, 1973. – 347 с.
492. Шибек В. В. Местечко и город: к проблеме градообразования в Белоруссии периода капитализма // Взаимосвязь города и деревни в их историческом развитии: Тезисы докл. и сообщ. ХХІІ сессии Всесоюз. симпозиума по изучению проблем аграрной истории. – М., 1989. – С. 79–84.
493. Шип Н. Интеллигенция на Украине (ХІХ в.): Ист.-социолог. очерк. – К., 1991.
494. Шляхов О. Б. Урбанізаційні процеси в Україні в період становлення індустріального суспільства (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Грані. – 2007. – № 5/55. – С. 12–15.
495. Шрейдер Г. И. Город и Городовое положение 1870 г. // История России в ХІХ в. – С.Пб., 1903. – Т. 4. – Отд. 2. – С. 1–29.
496. Шрейдер Г. И. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. // История России в ХІХ в. – С.Пб., 1905. – Т. 5. – Отд. 1. – С. 181–228.
497. Шумовский П. Остріг. Іст. нарис. – Маргет–Англія–Вінніпег–Канада, 1964. – 128 с.
498. Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 19 с.
499. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К.: ІЗМН, 1997. – 92 с.
500. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
501. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1925. – Вип. 2. – 185 с.

502. Янсон Ю. Хлебная торговля на Волыни. – С.Пб., 1870. – 285 с.
503. Ярошевич А. И. Юго-Западный край как производительная сила. – К., 1912. – 11 с.
504. Яцунский В. К. Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв. – М.: Наука, 1973. – 301 с.
505. Hoffman J. Przewodnik po Wołyniu. – Warszawa, 1938. – 67 s.
506. Holz H. Deutscher Anteil am Handel und Gewerbe in Wolhynien // Wolhynische Hefte. – 3 Folge. – Swabach, Wiesentheid, 1994. – S. 127–152.
507. Janislawski R. Ilustrowany przewodnik po mieście Równem. – Równe, 1937. – 31 s.
508. Kowel // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – T. IV. – S. 516–517.
509. Krzywicki J. Ostrog // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1886. – T. VII. – S. 682–690.
510. Krzywicki J. Owruć // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1886. – S. 772–781.
511. Krzywicki J. Sławuta // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1889. – T. X. – S. 793–794.
512. Krzywicki J. Zasław // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1895. – T. XIV. – S. 443–449.
513. Krzywicki J. Żytomierz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1895. – T. XIV. – S. 901–903.
514. Łuck // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1884. – T. V. – S. 778–792.
515. Miasta Wołyńskie / Pod red. T. Swiszcowskiego. – Łuck: Nakł. Zarządu miejskiego w m. Łucku, 1937. – 129 s.
516. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck: Nakł. Wołyńskiego towarzystwa krajoznawczego i opieki nad zabytkami przeszłości, 1929. – 380 s.
517. Radliński I. Dubno // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1881. – T. II. – S. 194–197.
518. Rokosowski L. Nowogród Wołyński // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1886. – T. VI. – S. 248–252.
519. Równe // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1888. – T. IX. – S. 818–824.
520. Starokonstantynów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1890. – T. XI. – S. 257–259.
521. Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1864. – T. I. – 385 s.
522. Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym: Ser. 2-ga. – Lwów, 1871. – 472 s.
523. Stecki T. J. Miasto Równe: kartka z kroniki Wołynia. – Warszawa, 1880. – 47 s.
524. Vaculik J. Dějiny volýňských čechu I. Leta 1868–1914. – Praha, 1997. – 211 s.

Покажчики

Географічний покажчик

D

Dubno 277

Ż

Żytomierz 277

K

Kowel 277

Ł

Łuck 277

O

Ostrog 277

Owruicz 277

P

Praha 277

R

Równe 277

S

Sławuta 277

Starokonstantynów 277

Swabach 277

W

Warszawa 277

Wiesentheid 277

Wołyń 277

Z

Zasław 277

A

Австрія 137

Австро-Угорщина 118, 123, 127, 128, 136, 187

Азовське море 10, 27

Америка, *передмістя Рівного* 194, 205

Англія 276

Аргентина 83

Б

Баранівка 193

Бахмут 185

Бердичів 188, 235, 263

Берездів 114

Біваки хугір, *передмістя Рівного* 159

Біла 205, 206, 250

Білорусія 263, 276

Болохівщина 271, 275

Бразилія 83

Брест-Литовський 189

Броди 123, 127, 187, 249

В

Варшава 127

Вінніпер 267, 276

Вінниця 270

Волинська губернія 3, 4, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 41, 42, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 70, 71, 74, 77, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 93, 94, 95, 97, 98, 101, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 118, 121, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 136, 138, 139, 143, 145, 146, 147, 153, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 170, 173, 175, 183, 185, 187, 188, 189, 192, 193, 194, 196, 203, 206, 207, 208, 214, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 231, 234, 235, 242, 243, 245, 246, 249, 250, 252, 253, 254, 256, 257, 258, 264, 265, 267, 271, 272, 274, 275

Волинська обл. 4, 31, 251, 264

Волинське воєводство 15

Волинське намісництво 141

Волинське Полісся 51

Волинь 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 46, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 79, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 104, 107, 108, 110, 112, 113, 114, 118, 119, 121, 122, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 153, 156, 157, 158, 160, 161, 163, 166, 167, 172, 173, 176, 182, 185, 187, 188, 189, 192, 200, 204, 210, 211, 213, 214,

- 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 256, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277
- Володимир-Волинський 17, 23, 43, 50, 51, 52, 55, 58, 62, 63, 71, 72, 73, 74, 81, 84, 89, 99, 106, 110, 111, 114, 132, 143, 147, 150, 153, 162, 165, 188, 200, 206, 239, 249, 259, 260, 264, 265, 268, 275
- Володимир-Волинський повіт 118, 182, 193
- Волочиськ 123, 127, 193
- Воля, *передмістя Рівного* 187, 194, 205
- Г**
- Гнідава 205
- Горинь р. 182
- Грабник, *передмістя Рівного* 194
- Гульча 91
- Д**
- Десна р. 27
- Донецьк 23
- Дубенський повіт 104
- Дубно 11, 43, 50, 51, 54, 58, 62, 63, 65, 74, 78, 81, 89, 93, 104, 106, 111, 113, 118, 121, 132, 136, 141, 143, 146, 153, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 170, 173, 176, 180, 182, 185, 188, 190, 192, 193, 194, 196, 200, 205, 208, 211, 213, 217, 219, 220, 225, 226, 249, 251, 252, 254, 257, 258, 260, 262, 272
- Дубровиця 271
- Ж**
- Житин 102
- Житомир 4, 17, 23, 24, 30, 31, 34, 43, 50, 51, 52, 55, 56, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 73, 74, 81, 86, 87, 89, 101, 102, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 118, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 142, 143, 144, 145, 149, 153, 162, 165, 166, 168, 170, 171, 173, 175, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 196, 199, 200, 205, 208, 210, 212, 213, 214, 216, 219, 221, 222, 223, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 241, 242, 243, 247, 249, 250, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 275
- Житомирська обл. 4, 31, 250, 264, 275
- Житомирський повіт 107,
- Житомирщина 269, 271
- З**
- Забрам'я, *передмістя Дубна* 205, 208
- Заслав 9, 11, 13, 17, 44, 50, 51, 58, 62, 67, 74, 102, 103, 106, 107, 110, 111, 143, 145, 147, 153, 156, 159, 165, 173, 182, 193, 196, 200, 205, 206, 249, 275
- Заславський повіт 107, 193, 275
- Західна Волинь 126
- Західне Полісся 129, 265
- Західно-Руський край 256
- Звягель 259, 263, 265, 269, 273
- Здолбунів 17, 30, 49, 50, 52, 53, 63, 67, 79, 81, 85, 87, 90, 93, 108, 118, 119, 120, 121, 134, 136, 156, 162, 165, 185, 193, 196, 200, 213, 216, 232, 235, 237, 238, 249, 250, 254
- І**
- Ізяслав 63, 67, 79, 81, 134, 162, 164, 180, 213, 225, 232, 235, 237, 263, 268, 275
- Іква р. 161, 182, 185, 194
- Ікопоть р. 183
- Іскорость 135, 173
- К**
- Кавказ, *передмістя Рівного* 205
- Камінь-Каширський 83
- Кам'янець-Подільський 189, 233, 234, 261, 262, 263, 265, 267, 271, 272
- Канада 83, 276
- Катеринослав 180
- Катеринославська губернія 270
- Квасилів 17, 137, 252
- Кемпа, *передмістя Дубна* 185
- Київ 29, 36, 126, 127, 168, 171, 180, 185, 187, 188, 234, 240, 243, 249, 252, 274
- Київська губернія 39, 49, 69, 87, 118, 130, 147, 153, 214, 215, 216, 218, 219, 224, 253, 256
- Київщина 46
- Ківерці 182
- Клевань 134, 193, 207, 224
- Ковель 23, 45, 50, 51, 52, 55, 58, 62, 63, 71, 72, 73, 74, 81, 105, 106, 111, 112, 113, 117, 130, 132, 143, 147, 148, 153, 156, 160, 162, 163, 165, 166, 168, 173, 175, 178, 180, 182, 185, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 200, 209, 215, 216, 223, 225, 229, 233, 235, 237, 242, 249, 250, 251, 252, 259, 264, 265, 268, 274, 275
- Ковельський повіт 193, 275
- Колодяжне 272
- Корець 49, 100, 107, 114, 118, 193, 194, 216, 236
- Коростень 23, 260
- Костопіль 52
- Красилів 17, 193
- Красне, *передмістя Луцька* 205
- Кременець 13, 17, 23, 47, 50, 51, 58, 62, 63, 65, 66, 71, 72, 74, 81, 106, 111, 112, 118, 119, 126, 143, 147, 153, 162, 163, 165, 182, 193, 205, 219, 222, 225, 232, 233, 235, 237, 249, 258, 260, 266, 274, 275, 276
- Кременецький повіт 107, 127, 193, 220, 257, 275
- Кукли 265
- Л**
- Ленінград 262, 266, 268, 269, 274, 275, 276

Лівобережна Україна 46, 138, 142

Лодзь 127

Луга р. 182

Луцьк 9, 15, 23, 31, 32, 43, 50, 51, 52, 55, 57, 58, 59, 62, 63, 65, 71, 72, 73, 74, 78, 81, 89, 106, 110, 111, 112, 114, 118, 126, 132, 143, 146, 147, 148, 151, 152, 153, 155, 159, 160, 162, 163, 165, 170, 173, 175, 176, 180, 182, 185, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 200, 213, 223, 224, 225, 235, 237, 239, 242, 249, 250, 252, 253, 257, 258, 259, 260, 264, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 275

Луцький повіт 193, 259, 261, 264, 266, 268, 269, 273, 276

Львів 127

Любар 49, 193, 237, 271, 275

Люблін 127

М

Малин 272

Маневичі 265

Маневиччина 265

Маргет 276

Мелітополь 185

Миропіль 193

Москва 10, 127, 130, 270

Н

Надніпрянська Україна 19, 127, 262, 267

Німеччина 136, 173

Нова Чортгорія 99

Новоград-Волинський 13, 17, 23, 44, 50, 51, 52, 58, 62, 63, 65, 73, 74, 81, 89, 102, 106, 110, 111, 112, 118, 119, 143, 145, 146, 147, 153, 162, 163, 165, 166, 170, 175, 180, 182, 184, 187, 188, 193, 194, 200, 209, 225, 232, 235, 249, 250, 259, 260, 263, 265, 269, 270, 272, 273

Новоград-Волинський повіт 12, 73, 107, 118, 193, 275

О

Овруч 45, 50, 51, 55, 58, 62, 63, 71, 72, 73, 74, 79, 81, 85, 106, 110, 111, 114, 134, 143, 147, 150, 153, 156, 162, 164, 165, 176, 180, 182, 193, 196, 200, 205, 207, 225, 232, 237, 249, 257, 260, 270

Овруцький повіт 193, 275

Одеса 28, 29, 118, 185, 188, 243, 259, 260, 268

Омелянівка *передмістя Луцька* 205

Острогор 9, 11, 13, 17, 24, 44, 50, 51, 52, 58, 61, 62, 63, 65, 67, 74, 81, 84, 106, 108, 110, 111, 112, 115, 118, 119, 122, 143, 145, 149, 153, 156, 162, 163, 165, 170, 173, 175, 182, 187, 188, 190, 193, 194, 196, 200, 201, 206, 213, 219, 224, 230, 231, 233, 236, 239, 249, 251, 258, 260, 265, 270, 271, 273, 276

Острозький повіт 107, 156, 193, 257, 275

П

Південна Україна 275

Південно-Західний край 11, 19, 145, 150, 196, 250, 252, 255, 260, 267, 271, 277

Південно-Східна Волинь 258, 267, 270

Північна Буковина 261

Північний Кавказ 267

Підляшшя 260

Поділля 46, 274

Подільська губернія 26, 49, 66, 69, 87, 130, 147, 153, 214, 215, 218, 256, 259, 262, 263

Полісся 56, 114, 262, 264, 265, 268, 275,

Полонне 12, 49, 114, 193, 237

Полтавська губернія 214, 216, 270

Почаїв 193, 260, 275

Правобережна Україна 3, 10, 11, 12, 16, 22, 23, 24, 25, 26, 34, 35, 39, 41, 42, 46, 49, 52, 65, 68, 82, 87, 126, 130, 138, 143, 156, 157, 168, 215, 218, 231, 232, 233, 243, 245, 253, 258, 259, 260, 261, 265, 267, 268, 269, 274, 276

Простейов 93

Пруссія 118

Р

Радзивилів 49, 107, 123, 125, 127, 135, 188, 193, 208, 219, 220

Рівне 9, 11, 15, 17, 23, 30, 32, 36, 45, 49, 50, 51, 52, 55, 58, 59, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 73, 74, 76, 77, 79, 81, 82, 89, 90, 92, 93, 94, 101, 102, 106, 109, 110, 111, 112, 114, 121, 122, 124, 126, 128, 129, 130, 132, 135, 137, 139, 143, 145, 150, 153, 156, 157, 158, 162, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 175, 176, 178, 180, 182, 185, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 201, 202, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 216, 218, 221, 223, 224, 227, 228, 229, 231, 233, 235, 236, 237, 238, 240, 242, 246, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 263, 266, 267, 269, 271, 272, 273

Рівненська обл. 4, 31, 251, 264

Рівненський повіт 193, 250, 252, 275

Рівненщина 263, 273

Річ Посполита 11, 141

Рожище 135, 182, 193, 257

Російська імперія 4, 7, 28, 32, 33, 41, 64, 83, 87, 95, 100, 141, 143, 150, 153, 159, 164, 167, 187, 188, 192, 206, 207, 208, 209, 217, 218, 222, 238, 243, 253, 255, 256, 270,

Росія 3, 4, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 26, 28, 30, 32, 33, 34, 39, 46, 51, 57, 59, 61, 65, 68, 71, 72, 77, 83, 88, 93, 94, 97, 107, 110, 124, 127, 128, 129, 130, 133, 141, 142, 143, 145, 158, 164, 170, 181, 182, 185, 208, 209, 214, 216, 217, 221, 226, 243, 245, 245, 252, 253, 254, 255, 256, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 270, 272, 274

С

- Самара 34
Самчики 276
Санкт-Петербург 10, 30, 127, 132, 238, 250
Сарни 52, 54, 69, 80, 85, 87, 193, 203, 204, 205, 216, 250, 259
Славута 9, 10, 106, 107, 135, 193, 209
Случ р. 182, 183, 194
Станіслав 62, 63, 127
Стара Синява 271, 275
Старе місто, *передмістя Острога* 200
Старе місто, *центр. частина Заслава* 173
Старокостянтинів 11, 17, 47, 50, 51, 52, 55, 58, 62, 63, 74, 81, 102, 106, 110, 111, 112, 113, 118, 119, 124, 130, 143, 145, 153, 156, 159, 162, 164, 165, 166, 168, 173, 177, 182, 183, 185, 189, 193, 200, 205, 207, 213, 219, 249, 163, 266, 274
Старокостянтинівський повіт 107, 127, 193, 275
Степань 17, 193
Стир р. 182
Страклів 92
Сурмичі, *передмістя Дубна* 171, 205, 208
Східна Галичина 127, 128
США 83
- Т**
- Таганрог 30, 129
Тернопіль 127, 258
Тернопільська обл. 4, 264
Тетерев р. 182
Троянів 114
Турія р. 182
- У**
- Україна 3, 4, 5, 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 33, 37, 41, 46, 56, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 73, 79, 82, 88, 93, 94, 95, 98, 107, 114, 124, 126, 127, 128, 129, 138, 139, 141, 142, 157, 172, 180, 185, 196, 202, 210, 211, 214, 216, 218, 219, 220, 224, 228, 231, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276
Українська РСР 14, 18, 261, 264, 266, 270, 271
Урвена (Арестов) 91
Устилуг 118
Устя р. 182, 194
- Ф**
- Франція 46, 209
- Х**
- Харків 185, 243, 260, 265, 274, 276
Харківська губернія 270
Херсон 185
Хмельницька область 4, 264
Хмельницький 266, 267, 268, 271, 275
Холмщина 260
- Ц**
- Царство Польське 118, 126, 128, 253
- Ч**
- Чернечина, *передмістя Дубна* 205
Чернівці 127, 262, 264, 274
Чернігів 185
Чернігівська губернія 214, 216, 270
Чорне море 10
Чуднів 49, 114, 193
- Ш**
- Шепетівка 10, 17, 49, 107, 114, 135, 193, 237, 261, 268, 275
- Я**
- Янушпіль 17, 193

Іменний покажчик

Н

Hoffman J. 277

Holz H. 277

J

Janislawski R. 277

K

Krzywicki J. 277

O

Orłowicz M. 277

R

Radliński I. 277

Rokosowski L. 277

S

Stecki T. 277

V

Vaculik J. 277

A

Агаджанов С. 270

Алабін П. 252

Андрєєв П. 9, 258

Андрійчук П. 258

Антонов А. 258

Арсєньєв К. 258

Атаманенко В. 26, 258

Ахієзер А. 22, 258

Б

Баженов Л. 2, 263

Бармак М. 25, 258

Басара Г. 258

Бат Х. 124

Безак О. 11

Берендт 238

Біляшівський М. 241

Бірюліна О. 258

Блашкевич С. 258

Блендер 238

Блудов Д. 230, 231

Блудова А. 231

Бовуа Д. 25, 219, 258, 259

Богомаз А. 237

Борисевич С. 66, 259

Боровой С. 18, 259

Борятинська Є. 58, 185

Ботушанський В. 5

Боханов А. 259

Боцяновський В. 234, 259

Бочкова І. 276

Братчиков О. 34, 35, 252

Бровер І. 13, 259

Бродович Н. 253

Бродель М. 21, 259

Брокгауз Ф. 9, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 270, 273, 274

Брук С. 19, 83, 259

Будагов С. 254

Бунге Х. 65

Буравський О. 259

Буряк Л. 26, 228, 259

В

Ваганов Г. 20, 259

Валь, фон В. 86

Василевська С. 259

Вацулік Я. 92

Ващенко В. 20, 259

Вельма М. 20, 259

Венгерська В. 25, 26, 128, 259, 260

Вержицький Т. 7, 122, 168, 260

Верменич Я. 22, 260

Веселов Г. 159

Вільшанська О. 27, 260

Вітте К. 8, 10, 260

Вітте С. 18, 261

Віхтерле Ф. 93

Водарський А. 19, 260

Вознюк Л. 273

Волубуєв М. 13, 260

Вологодцев І. 14, 15, 46, 71, 159, 244, 260

Воронін О. 11, 143, 260

Г

Гаврилук С. 27, 260

Гайдебуров П. 235

Галаневич П. 24, 260

Гамченко С. 241

Геллер 157

Герлігі П. 28, 260

Гіндін І. 18, 71, 130, 133, 260, 261, 276

Голобуцький В. 17, 261

Горький М. 236

Гофман Я. 14, 15

Григорчук П. 270

Грицак Я. 261

Гриценко І. 19, 261

Громашевський С. 253
Гула А. 20, 261
Гуменюк А. 22, 23, 41, 42, 49, 129, 261
Гуржій І. 17, 124, 262, 264

Д

Давидов Д. 209
Дальський М. 236
Данилов Ф. 253
Дацун В. 258
Дерев'янкін Т. 17, 262
Дерюжинський М. 203
Дещинський Л. 20, 262
Димнич Я. 264
Діхтяр Г. 18, 124, 262
Дмитрієнко М. 262
Добржанський О. 5
Домбровський М. 236
Донік О. 26, 262
Доценко А. Г. 16, 262
Доценко А. І. 262
Дрентельн О. 150, 152
Дубецький М. 218
Дякін В. 18, 262

Е

Елінек О. 30, 93, 108
Елінек Л. 93, 94

Є

Єфрон І. 9, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265,
266, 270, 273, 274
Єршова Л. 25, 262
Єсюнін С. 262

Ж

Жилінський І. 263
Жилюк С. 25, 263
Жуков В. 19, 263

З

Забелін О. 34, 113, 121, 253
Завальнюк К. 26, 263
Задорожнюк А. 263
Заньковецька М. 236
Зарембський Ю. 236
Зафран Л. 238
Заяць А. 26, 263
Заячківський П. 236
Зуц Н. 7, 119, 124, 183, 263

І

Іванов Л. 18, 19, 61, 263
Івашенко О. 25, 263
Івченко А. 263
Ілляшенко Я. 20, 264

Ісасвич Я. 20, 264

К

Кабузан В. 19, 83, 259
Каравасва І. 261
Каретніков С. 9, 264
Карліна О. 22, 26, 264, 265
Карташов І. 250
Касьянов Г. 26, 265
Кічий І. 20, 269
Ковалевський В. 255
Коваленко Л. 20, 265
Ковальський М. 24, 25, 265
Коган Л. 24, 194, 265
Количев А. 253
Колосок Б. 20, 265
Коляструк О. 22, 27, 265
Комарніцький О. 265
Компан О. 20, 265
Кондратюк Р. 24, 258, 266
Коновалов П. 252
Корвін-Піотровський В. 151, 152, 214, 225
Корелін А. 18, 265
Короленко В. 168, 228, 241, 266
Коротун І. 266
Коротун Л. 266
Коротун С. 266
Костриця М. 24, 263, 264, 273, 266
Костюк М. 25, 266
Коссак Ю. 40
Кошман Л. 28, 214, 266
Кравченко Б. 266
Кравченко В. 241
Кримський А. 241
Кропивницький М. 236
Кругляк Б. 18, 24, 26, 70, 114, 124, 126, 266
Крутіков В. 26, 68, 69, 70, 266
Кубійович В. 82, 266
Кудь В. 24, 266, 267
Кузема О. 267
Купріянова Л. 19, 267
Кучінко М. 264
Кшивіцький Ю. 9

Л

Лаверичев В. 18, 267
Лазанська Т. 5, 26, 70, 124, 267
Лановик Б. 264
Ланчук Н. 24, 267
Лаппо Г. 28, 261
Левкович І. 21, 267
Лернет І. 225
Лисенко О. 267
Лихачов І. 181
Личков Л. 10, 267
Літягіна А. 28, 238, 267
Ліщук О. 267
Лоренц П. 235
Лось Ф. 17, 264, 267

Лугова О. 17, 18, 98, 264, 267
 Луц В. 267
 Любомирські, князі 250
 Любомирський К. 59
 Любомирський С. 58, 157, 171, 172, 190, 200,
 201, 206
 Лятошинський Б. 236
 Лященко П. 17, 119 268

М

Мазурок О. 19, 127, 268
 Макар Ю. 2
 Макарчук С. 19, 268
 Маковський В. 237
 Малишевський І. 9, 271
 Мандзюк Ф. 273
 Манько М. 24, 85, 268
 Маньковська Р. 268
 Мариняко Н. 268
 Марія, імператриця 231
 Мартинок А. 20, 264
 Мартінек І. 93
 Марченко О. 268
 Маслійчук В. 258
 Матейко Р. 264
 Матисякевич З. 264
 Мах П. 265
 Межевич М. 16, 268
 Мельник Л. 17, 268
 Метельницький Р. 265
 Мечик Г. 189, 190
 Мечик С. 189, 190
 Микола II 77, 210
 Миронов Б. 20, 28, 56, 269
 Михайлина П. 20, 269
 Михайлюк О. 20, 264, 269
 Міллер А. 28, 268
 Міщерук І. 157
 Міщерук Л. 157
 Мозголевський 175
 Мокрицький Г. 24, 269
 Молчанов В. 24, 269
 Молчанов О. 20, 269

Н

Надольська В. 25, 269
 Нардова В. 28, 144, 269
 Наумова Г. 28, 270
 Немоловський 157
 Ненадкевич М. 236
 Нестеренко О. 16, 17, 270
 Нікітін Ю. 270
 Ніколасва Т. 26, 270

О

Овсянніков О. 250
 Овсяннікова Н. 231
 Огієнко І. 219, 270
 Окенцький Е. 240

Оксенюк Р. 19, 270
 Олександр I 210
 Олександр II 219
 Олександр III 168
 Олешко П. 270
 Орда Н. 86, 106
 Орлов П. 33, 253, 254
 Орлович М. 15

П

Павлюк В. 24, 126, 270
 Палієнко В. 87, 271
 Парамонов А. 258
 Паулі Г. 88
 Переговський В. 7, 257
 Перчик Е. 271
 Петров М. 9, 271
 Пісюк Г. 30, 109
 Пітюренко Ю. 16, 271
 Плаксієв Т. 271
 Покрамович Н. 231
 Поліщук Ю. 25, 263
 Поляков Л. 181
 Попенко В. 271
 Прищепа О. 2, 271, 272, 273
 Пясецький В. 273

Р

Равчук Г. 10, 273
 Рафальський Л. 9, 257
 Рашин А. 19, 46, 51, 273
 Реснт О. 5, 23, 27, 273
 Рекало М. 224
 Ремезова Н. 222
 Ремньов А. 28, 273
 Рибачок І. 258
 Рижков В. 24, 273
 Риндзюнський П. 13, 18, 67, 72, 273
 Ричков П. 273
 Ріхтер С. 236
 Ройтельман А. 273
 Романови 18, 33, 173, 226
 Романовська Т. 221, 273
 Ротар Н. 5
 Роттенберг А. 124
 Рубінштейн Л. 274
 Рудницька Н. 25, 274

С

Савельєв П. 28, 273
 Савчук П. 20, 262
 Садовський М. 236
 Сайко Е. 22, 274
 Саксаганський П. 236
 Сангушко Р. 58
 Санжаров Л. 265
 Сас П. 26, 274
 Сванідзе А. 22, 274
 Свіщовський Т. 15

- Сейко Н. 25, 274
Селіванов А. 274
Семенов-Гянь-Шанський В. 12, 13, 14, 17, 23, 72, 106, 274
Сендульський А. 7, 9, 11, 257, 258
Скорульський М. 236
Слабченко М. 13, 274
Сміян П. 274
Смолій В. 274
Собчук В. 274
Соловійов Ю. 18, 274
Соловіова А. 17, 107, 274
Станіславський М. 274
Старицький М. 236
Стефанович Л. 179
Стеценко С. 274
Стецький Т. 7, 9, 127
Столпянський Н. 256
Стрельбіцька Н. 274
Студінський В. 274
Ступак Ф. 24, 25, 211, 213, 274, 275
Сухенко Т. 231, 275
- Т**
- Танєєв С. 58
Тарановський Н. 256
Тарновський К. 17, 275
Теодорович М. 7, 8, 118, 275
Терещенко А. 104
Тимофєєв Я. 157
Тимофієнко В. 275
Тімірязєв К. 241
Ткач І. 273
Толстой Д. 226
Толстой Л. 235
Трепавлов В. 270
Трепов Ф. 173, 251
Трипольський М. 8, 9, 275
Троїцький Н. 275
Тронько П. 20
Турчинський Ю. 236
Тутковський П. 36, 241, 256
- Ф**
- Фальборк Г. 275
Федоров В. 264
Федотова Г. 236
Федькович Ю. 5, 263, 274
Фельденкрайз Х. 177
Фотинський О. 241
- Фрей Л. 276
- Х**
- Хольц Х. 92
Хорєв Б. 16, 276
- Ц**
- Цинкаловський О. 21, 158, 276
- Ч**
- Чарнолуський В. 275
Чернихівський Г. 20, 276
Чертков М. 239
Чехов А. 235
Чорний Д. 27, 238, 276
Чубинський П. 256
- Ш**
- Шаляпін Ф. 236
Шандра В. 2, 11, 26, 156, 276
Шепелєв Л. 17, 276
Шибєко В. 19, 276
Шип Н. 26, 276
Шляхов О. 27, 276
Шодуар М. 213
Шрейдер Г. 10, 159, 166, 276
Штейнгель Ф. 241
Шувалова К. 58, 185
Шумовський П. 21, 276
- Щ**
- Щєгловітов С. 256
Щєрбак М. 26, 276
Щєрбак Н. 26, 276
Щєрба Т. 276
Щєрбина Й. 264
- Я**
- Яблоновський А. 58
Яворський М. 13, 277
Яніславський Р. 15
Янсон Ю. 9, 277
Ярмушевський В. 109
Ярошевич А. 277
Яцунський В. 17, 277

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія та джерела	7
Розділ 2. Соціальна і національна структура міського населення	39
Динаміка чисельності міського населення.....	39
Станова, соціальна і професійна характеристика міського населення.....	57
Національний склад міського населення	77
Розділ 3. Розвиток промисловості та торгівлі в містах	97
Розвиток промисловості.....	97
Розвиток торгівлі	112
Банківсько-кредитна система	128
Розділ 4. Міські органи управління та їх діяльність	141
Реформування міського самоврядування	141
Міські фінанси та бюджети	158
Міське господарство	167
Планування і забудова міст	192
Соціальне забезпечення та культурно-освітнє середовище міст.....	211
Висновки	245
Список використаних джерел та літератури	249
Показчики	278
Географічний показчик	278
Іменний показчик	282

Наукове видання

ПРИЩЕПА
Олена Петрівна

МІСТА ВОЛИНИ

у другій половині ХІХ -
на початку ХХ ст.

Монографія

Художнє оформлення
Віктор Луц

Підбір та обробка ілюстрацій
Віктор Луц

Комп'ютерна верстка та дизайн
Віктор Луц, Ольга Морозова

Коректор
Світлана Наумець

Здано до набору 14. 06. 2010 р. Підписано до друку 2010 р.
Формат 50х70/32. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсет. Ум. друк. арк. Обл.-вид. арк.
Тираж 500 прим. Зам. №.

Видруковано ПП ДМ.
Свідоцтво РВ № 11 від 12. 06. 2002 р.
с. Корнин, Рівненський район, Рівненська обл.
вул. Центральна, 58; індекс 35304;
тел. 8 (0362) 20-53-37

Свої побажання, зауваження та пропозиції надсилайте за адресою:
dyatlik@gmail.com

